

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM

2012

2

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

<i>Veszprémy László</i> : Szónokló hadvezérek. Összehasonlító normann–magyar harctéri retorika	169
<i>Veszprémy Márton</i> : Hunyadi Mátyás és Corvin János születési időpontja. A horoszkóp mint forrás	180
<i>Bolonyai Gábor</i> : Bonfini Héródiános-z-fordításáról	190
<i>Kertész Balázs</i> : Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban	212
<i>Lauf Judit</i> : Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése. A <i>Pírý-hártya</i> egykori kódexe és a <i>Makula nélkül való tükör</i>	234

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szebelédi Zsolt</i> : Juhász László Szerémi-fordításának kézirati kérdései	256
<i>Smohay Péter</i> : Egy újra előkerült Balassi-töredékről	263
<i>Ősz Sándor Előd</i> : Hol tanult és mikor halt meg Szenczi Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenczi Molnár Albert legidősebb fiának életéhez	268

SZEMLE

XVI–XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Katalogas. – Lithuanica saeculi sexti decimi et septimi decimi ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Lithuaniae. Catalogus. Sudarė/Concinnaverunt Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė. Vilnius, 2007. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka XXVIII. (<i>Monok István</i>)	276
Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in Honour of Mária Prokopp. Szerk. és az előszót írta: Tüskés Anna. Bp. 2009. Centrart Egyesület (<i>Havas László</i>)	277
John Roger Paas: The German Political Broadsheet 1600–1700. Vol. 10. 1671–1682. Wiesbaden, 2010. Harrasowitz Verlag (<i>G. Etényi Nóra</i>)	282
A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944, 2. kötet. K–M. Összeáll.: Lakatos Éva. Bp. 2011. Országos Széchényi Könyvtár (<i>Lengyel András</i>)	285
Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk.: Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila. Kolozsvár, 2011. Erdélyi Múzeum Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány (<i>Monok István</i>)	287
Schwarzfuchs, Lyse: L'hébreu dans le livre á Genève au XVIe siècle. Préface de Max Engammare. Genève, 2011. Droz /Cahiers d'Humanisme et Renaissance 96./ (<i>Monok István</i>)	288
Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Hrsg.: Wynfried Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer. Bremen, 2012. Edition Lumière Bremen /Presse und Geschichte – Neue Beiträge 63./ (<i>Rózsa Mária</i>)	290

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Veszprémy, László</i> : Chefs de guerre orateurs. Rhétorique comparative normando-hongroise de théâtre de la guerre	169
<i>Veszprémy, Márton</i> : La date de naissance de Matthias Hunyadi et de Jean Corvin. L'horoscope, comme source	180
<i>Bolonyai, Gábor</i> : De la traduction d'Hérodien de Antonio Bonfini	190
<i>Kertész, Balázs</i> : Manuscrit franciscain du 16 ^e siècle, écrit en Hongrie, à la Bibliothèque Nationale Bavaroise (Bayerische Staatsbibliothek)	212
<i>Lauf, Judit</i> : La survie au 18 ^e siècle d'un monument de langue médiéval. Le codex d'autrefois du parchemin de Piry et le 'Makula nélkül való tükör' (Glace impeccable)	234

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szebelédi, Zsolt</i> : Problèmes manuscrits de la traduction de Szerémi de László Juhász	256
<i>Smohay, Péter</i> : D'un fragment de Balassi nouvellement retrouvé	263
<i>Ősz, Sándor Előd</i> : Où faisait ses études, et quand est-il mort, János Szenczi Molnár. Données d'histoire de livre à la vie du fils aîné de Albert Szenczi Molnár	268

REVUE

XVI–XVII a. lituanika. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Katalogas. – Lithuanica saculi sexti decimi et septimi decimi ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Lithuaniae. Catalogus. Sudrė/Cconcinnaverunt Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė. Vilnius, 2007. (<i>Monok, István</i>)	276
Omnis creatura significans. Mélange offert aux 70 ans de Mária Prokopp. Essays in Honour of Mária Prokopp. Réd., avant propos: Anna Tüskés. Budapest, 2009. (<i>Havas, László</i>)	277
Paas, John Roger: The German Political Broadsheet 1600–1700. Vol. 10. 1671–1682. Wiesbaden, 2010. (<i>Etényi, Nora, G.</i>)	282
Bibliographie sélectionnée de l'histoire de la presse hongroise. 1705–1944. Vol. 2. K–M. Comp.: Éva Lakatos. Budapest, 2011. (<i>Lengyel, András</i>)	285
Liber discipulorum. Mélange offert pour les 65 ans de András Kovács. Réd.: Zsolt Kovács, Emese Sarkadi Nagy, Attila Weisz. Kolozsvár, 2011. (<i>Monok, István</i>)	287
Schwarzfuchs, Lyse: L'hébreu dans le livre à Genève au XVI ^e siècle. Préface de Max Engammare. Genève, 2011. /Cahiers d'Humanisme et Renaissance. Vol. 96./ (<i>Monok, István</i>)	288
Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen, und Budapest. Hrsg. Von Wynfried Krieglleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer. Bremen, 2012. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge. Nd. 63.) (<i>Rózsa, Mária</i>)	290

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

128. ÉVFOLYAM 2012. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*

SLÍZ MARIANN *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ

BUDA ATTILA

CSÁSZTVAY TÜNDE

FARKAS GÁBOR FARKAS

KULCSÁR PÉTER

MADAS EDIT

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Bathány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba zánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrekktúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Szónokló hadvezérek

*Összehasonlító normann–magyar harctéri retorika**

A kutatás már korábban felfigyelt arra,¹ hogy a magyar és normann történet szemlélet, történetírás között megfigyelhető bizonyos hasonlóság, annak ellenére, hogy a közvetlen historiográfiai kapcsolatok nem bizonyíthatóak. Persze a liturgikus kapcsolatok megvoltak; elég, ha a hazai misekönyvekben, sacramentariumokban feltűnő, helyi tiszteletnek örvendő normandiai szentekre gondolunk. Ez azt bizonyítja, hogy közvetlenül is érkeztek onnan liturgikus könyvek az országba. Mindez azonban még nem feltételezi, hogy történetírók vastkos pergamenkötetei is vándoroltak a két ország között, inkább a közös irodalmi műveltségben és párhuzamos történeti körülményekben, a magyar és normann harci „virtus”-ban ragadható meg a hasonlóság gyökere.

A normann és magyar historiográfia kezdeteinek összehasonlítása szerencsésen mutathat rá azokra a hasonlóságokra, amelyek az újonnan kereszténnyé váló európai államokat jellemezték.² Ami a magyaroknak 997 és 1000, az a normann történelemben 911. Ekkor kötött szerződést egymással a „kalandozó”, majd a mai Észak-Franciaországban megtelepedő normannok fejedelme, Rolló és a frank király, III. Károly. A keresztény térítés, az egyházszervezet megszilárdítása Magyarországhoz hasonlóan itt is legalább egy évszázadot vett igénybe.³ A most részletesebben leírt Dudo-mű mellett 1000 körül keletkezett egy Fécamp-i krónika: Szent Audoenus (Ouen) második translációjáról és Szent Szeverin maradványainak átviteléről szóló tudósítás. A történetírás első emlékei évkönyvtöredékek; az első történetíró, akinek a nevét is ismerjük, egy kanonok: Saint-Quentini Dudo. Művével, a *De moribus et actis primorum Normanniae ducum* vállalkozott arra, hogy 1000 körül megírja

* A tanulmány első változata 2010 májusában a kéziratos Csákváry Ferenc-emlékkönyv számára készült.

¹ VESZPRÉMY László: *The Birth of Hungarian Identity in the Historiography of the Middle Ages*. In: *Conquête, acculturation, identité: des Normands aux Hongrois. Les traces de la conquête*. Ed.: Piroška NAGY. Rouen, 2001. Université de Rouen, 93–109.

² BOUDUIN, Pierre: *Autour d'une construction identitaire: la naissance d'une historiographie normande à la charnière des Xe-XIe siècles*. In: *Conquête, acculturation, identité: i. m.* (1. jegyzet) 79–92; KERSKEN, Norbert: *Geschichtschreibung im Europa der „nationes”*. *Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter*. Köln–Weimar–Wien, 1995. Böhlau, 78–125.

³ A normannok és a magyarok mint a keresztény társadalmat fenyegető rablók között már a kortársak igen sok hasonlóságot találtak. Ezekre l. Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szeged, 1992. JATE.

a normannok őstörténetét, megtérésüket és korai történetüket. Dudo nagy számban használja a klasszikusokat, különösen Vergiliust.⁴ Ez látszólag megkülönbözteti a magyar krónikástól, aki mindösszesen egyetlen vergiliusi fordulatot idéz, azt is csak közvetett forrásból. Ugyanakkor főleg Anonymus művével meglepő párhuzamokat mutat, ami a korabeli, egymást nem ismerő írástudók azonos céljaira és irodalmi eszköztárára figyelmeztet.

A hasonlóságok, a közös motívumok meglepőek: Rollónak a honfoglalásra és a keresztység felvételére ösztönző álma Scanza szigetén, majd Angliában, a honfoglalás ótestamentumi és vergiliusi motívumai, a házasság legitimizáló szerepe Rolló és III. Károly leánya, Gizella között. A normann krónikás számára is kézenfekvő az érvelés, hogy a pogány normannok pusztító hadjáratait is az isteni gondviselés vezérelte a keresztények bűneinek megbosszulására. Dudo érvelése a normannok függetlenségét hangsúlyozza, ti. csak Istennek alávetettként tekint a keresztény normann népre. A nép erényei között a katonai vitézség emlegetése szembetűnő, miként annak hangsúlyozása is, hogy Isten kiválasztott népeként érték el új hazájukat.

Persze a hasonlóság bizonyos mértékben könnyen érthető. Mindkét nemzet viszonylag későn, s közel egy időben vállalkozott, nem kis külső nyomásra, a keresztény államalapításra, s mindkét nemzet igen büszkén tekintett korábbi katonai erényeire, szinte egész Európát érintő „kalandozó” hadjárataira. Mindkét nép egy par excellence katonanemzet, amely saját kardjával, fegyverével szerezte meg magának hazáját; a normannok esetében többet is.⁵

A vezérek szájából elhangzó beszédek többsége – a dolog természeténél fogva – a csata előtt, mégpedig szinte mindig egy később győztesnek bizonyult csata előtt hangzik el; ilyenkor valóban szükségesnek érezhették, hogy harcra biztassák katonáikat, s morálisan felkészítve őket elvegyék kedvüket a csata közbeni meneküléstől. E beszédek jelentős része fikatív volt, vagy ha a csatamezőn valóban el is hangzott ilyen (szűk körben, az alvezérek előtt), a későbbi írásba foglalóknak akkor sem volt tudomásuk ezekről: nyilván a nemzettipológia és a korabeli retorikai hagyomány szabályai szerint és példái alapján, maguk szövegezték meg őket. A klasszikus szerzők és retorikai kézikönyvek ösztönző hatással lehettek; így például valószínűsítik, hogy Poitiers-i Vilmosnál (William of Poitiers) a hastingsi csata előtti Hódító Vilmos-beszéd Sallustius *Catilinájára* vezethető vissza.⁶ Ennek ellenére bizonyos

⁴ BOUET, Pierre: *Dudon de Saint-Quentin et Virgile: L'Enéid au service de la cause normande*. = *Cahiers des Annales de Normandie* (23.) 1990. 215–235.

⁵ DAVIES, Ralph Henry Carless: *The Normans and Their Myth*. London, 1976. Thames and Hudson. (Magyarul: *A normannok*. Bp. 2003. Osiris Kiadó); LOUD, Graham A.: *The Gens Normannorum - Myth or Reality?* = *Anglo-Norman Studies* (4.) 1981. 104–116; SEARLE, Eleanor: *Facts and Patters in Heroic History, Dudo of Saint Quentin*. = *Viator* (15.) 1984. 123 skk.; ASHE, Laura: *Fiction and History in England, 1066–1200*. Cambridge, 2007. Cambridge University Press, 1–27.

⁶ STORELLI, Xavier: *Convaincre pour vaincre: place et fonction des harangues militaires dans l'historiographie anglo-normande (XIe siècle-debut du XIIIe siècle)*. In: *Convaincre et persuader: communication et propagande aux XIIe et XIIIe siècles. Actes des colloques de Fontevraud, Oxford, Barcelone, Saintes, Octobre 2004–Novembre 2006*. Éd.: Martin AURELL. Poitiers, 2007. 53–80. 59.

forrásértékkel bírnak, hiszen jól tükrözik egy adott nép történetírásának az önképét, saját nemzeti sajtáságaikkal kapcsolatos toposzait.

A kérdéskör az újabb klasszika-filológiai szakirodalomban is nagy vihart kavart. Mogens H. Hansen az 1990-es években két tanulmányában vonta kétségbe az antik történetírók leírásait a beszédek hitelességét illetően.⁷ Kétséget nem tűrően szögezte le, hogy a beszédek, későbbi középkori „társaik”-kal együtt, csak a retorikai kézikönyvek hatására, utólag, minden valóságálapot nélkülözve íródtak. A klasszika-filológusok részéről meggyőző ellenvetés, hogy az írói invenció, az utólagos, irodalmi igényű megszövegezés lehetőségének fenntartása mellett sincs alapunk a parancsnoki, hadvezéri beszédek létét kétségbe vonni. Érdekes fejtegetések születtek arról, hogy mekkora az a sereg, embertömeg, amely a szövegnek legalább a nagyobb részét még figyelemmel tudja kísérni. Felhasználva az amerikai környezetvédelmi mérések eredményeit, Anson úgy véli, hogy 95%-os hatékonysággal 1200 embert lehet úgy alakzatba rendezni, hogy hallják a hozzájuk intézett beszédet.⁸

A normann identitás egyik összetevője kétségkívül a harci erény volt, amin nem lehet csodálkozni, hiszen hódítóként jelentek meg Normandiában, Angliában és Dél-Itáliában, valamint fizetett zsoldosként Bizáncban. Nick Webbernek igaza lehet,⁹ hogy a ‘normanitas’ igazi fénykora a 10–11. század volt; a 12. század közepe után e fogalom, vagyis önidentitásuk és az idegenek róluk alkotott képzele egyaránt nagy átalakuláson ment át. Igaz, a 12. századi angol történetírók között a hagyományos toposzok (elsősorban harci kiválóságuk) még tovább élnek, de a távolságtartás elemei is megfigyelhetők. Az angol seregeknek (nos Engleis) már csak egy részét alkotják, egyáltalán nem jelképezték az angol király seregének az egészét. Így Jumièges-i Vilmos (William of Jumièges) szavai szerint „abban az időben a normannok mindig

⁷ HANSEN, Mogens Herman: *The Battle Exhortations in Ancient Historiography: Fact or Fiction?* = *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte* (44.) 1993. 161–180; Uő: *The Little Grey Horse: Henry V's Speech at Agincourt and the Battle Exhortation in Ancient Historiography.* = *Histos* 1998, id. ANSON, Edward: *The General's Pe-Battle Exhortation in Graeco-Roman Warfare.* = *Greece and Rome* (57.) 2010. 304. A tagadó álláspontot követi GOLDSWORTHY, Adrian K.: *The Roman Army at War 100 B.C-AD 200.* Oxford, 1996. Clarendon Press, 146. A vitára l. még EHRHARDT, C. T. H. R.: *Speeches before Battle?* = *Historia* (45.) 1995. 119–121; CLARK, Michael: *Did Thucydides Invent the Battle Exhortation?* = *Historia* (44.) 1995. 375–376; HAMMOND, N. G. L.: *The Speeches in Arrian's Indica and Anabasis.* = *Classical Quarterly* (156.) 1999. 238–254. Újabb középkori példára l. JONES, Michael K.: *The Battle of Verneuil, 17 August 1424: towards a History of Courage.* In: *Medieval Warfare 1300–1450.* Ed.: Kelly DeVRIES. Farnham, Surrey-Burlington, 2010. VT, 31–68. (Első megjelenés: *War and History* [9.] 2002. 375–411.)

⁸ ANSON: *i. h.* (7. jegyzet) 305–309. Igaz, John Keegan még 5000 embert is alkalmasnak talált arra tízes sorokba rendezve, hogy a nekik szóló beszédet figyelemmel követhessék; l. KEEGAN, John: *The Mask of the Soldier.* New York, 1988. Penguin, 55; id. ANSON: *i. h.* (7. jegyzet) 305.

⁹ WEBBER, Nick: *The Evolution of Norman Identity 911–1154.* Woodbridge, 2005. Boydell, 1–39; vö. ASHE: *i. m.* (5. jegyzet) 55–69. A 12. századra harctéri kegyetlenségük már egyáltalán nem tűnt követendőnek, vö. ASHE: *i. m.* (5. jegyzet) 68–69. Így WACE művében (*Roman de Brut.* Ed. A.J. Holden. 3 vols. SATF. Paris: A. & J. Picard, 1970–1973. 2: 17–20. „fiere fu... nunhons ne se tenoit a une fame espouse”), aki nemcsak vérszomjassággal, hanem poligámiával is megvádolja őket (amit a magyarok esetében Anonymus határozottan elutasít).

megfutamították ellenfeleiket, de egyszer sem szaladtak meg előlük”.¹⁰ Dudo is hasonlóképpen fogalmaz a normann vezérekről, így Rollóról is. Külön érdekesség, hogy az általuk követett harci taktika (különösen a színlelt megfutamodás) milyen nagy megbecsülésnek örvendett a történetírók körében, akár a hastingsi, akár a homályos Rouen környéki, akár az I. Henrik és II. Vilmos közötti csatáról van szó.¹¹ Hasonlóképpen a hadicselek közé tartozott a normannok kis létszámának az eltitkolása a csatában, hogy annál nagyobb meglepetéssel győzhessék le az ellenséget.¹² A kegyetlenségre való hajlam is velük született, mint Dudo megállapítja Hosszú-kardú Vilmosról (William Longsword):¹³ „caede atque ruina sublimer exaltatus” (magasra jutott az ölés és a pusztítás révén).

Az érveket szépen összegzi Malmesburyi Vilmos (William of Malmesbury) az 1138-as, skótok elleni ún. zászlós csata alkalmával (Battle of the Standard, Battle of Northallerton):

„Miért kellene nekünk győzelemért könyörögni, amikor a Mindenható szinte hűbérbe adta a győzelmet a mi fajtánknak? Nem foglalta el őszünk Gallia nagy részét egy kis sereggel, és nem törölte el magát a Gallia nevet is az odávaló néppel együtt? Hányszor futamodott meg előttünk a frank sereg? Hányszor harcolták ki a győzelmet Maine, Anjou vagy Aquitánia harcosaival szemben még olyankor is, amikor alig volt rá esélyük? Ami pedig ezt a szigetet illeti, amelyet hajdanában a dicső Julius hódított meg hosszú idő alatt és seregei nagy vesztesége árán; atyáink és mi magunk rövid idő alatt hódítottuk meg, bevezettük ott a saját törvényeinket és akarataink szerint rendelkezünk vele. Saját szemünkkel láttuk a francia királyt és seregét, amint elmenekült előlünk, miközben a francia király legjobb nemeseit elfogtuk, egyeseket váltságdíjért szabadon engedtünk, másokat láncra vertünk, és megint másokat tömlöcbe vetettünk. Ki más hódította meg Apuliát, Sziciliát és Calabriát, ha nem ti, normannok? Nem ugyanazon a napon és ugyanazon órában futamodott-e meg mindkét császár a normannok elől, habár az egyik az apja ellen harcolt, a másik a fiú ellen? Ki fog tehát félni, ha nem inkább nevetni, amikor ilyen emberekkel szemben a hitvány skót száll harcba, félig mezítelen bennszülötteivel?”¹⁴

Rögtön felfigyelhetünk arra, hogy a normannok esetében megtörtént katonai sikerekre történik utalás, így a bizánci császár felett görög földön 1082–1083-ban

¹⁰ *The Gesta Normannorum Ducum of William of Jumièges, Orderic Vitalis, and Robert of Torigni*. Ed.: Elisabeth M. C. VAN HOUTS. Oxford, 1995. Clarendon, 2: 34. (a továbbiakban: *GND.*): „Cuius tempore etatis semper fuerant assueti hostes fugare Normanni, terga vertere nulli”; id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 36.

¹¹ *Carmen de Hastinae Proelio of Guy, Bishop of Amiens*. Ed.: Frank BARLOW. Oxford, 1999. Clarendon, 1: 26. (a továbbiakban: *Carmen*): „artibus instructi [...], Franci bellare periti ac si devicti fraude fugam simulare”, id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 125; Dudo Sancti Quintini: *De moribus et actis primorum Normanniae ducum*. Ed.: Jules LAIR. Caen, 1865. F. Le Blanc-Hardel, lat. 255. ford. 130. (a továbbiakban: DUDO), id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 36: „simulantes fugam quasi hostibus convicti”; az utóbbira l. *GND. i. m.* (10. jegyzet) 2: 104: „qui videbantur fugere, ceperunt eos acriter cedere”, id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 36.

¹² DUDO: *i. m.* (11. jegyzet) 150, 156, 296.

¹³ DUDO: *i. m.* (11. jegyzet) 192, vö. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 37.

¹⁴ *Rolls Series 2*: 321–323. Ford.: BÁNKI Vera. In: DAVIES: *i. m.* (5. jegyzet) 70–71.

elért sikerekre, vagy arra, amikor 1084-ben Guiscard Rómából visszavonulásra kényszerítette IV. Henrik császárt, vagy 1058-as mortemeri győzelmükre, valamint Hódító Vilmos angliai partraszállására. Persze igaz, hogy a magyar történetben a honfoglaláskori harcok kapcsán nehéz lett volna történeti győzelmekre hivatkozni.

A normannok pogány korban való üdvtörténeti szerepére kevesebb az adat. Inkább választott népként foglalják el a kijelölt területet, honukat, megkeresztelkedésük után pedig mint Isten ostroma mérnek csapást ellenfeleikre. Egyébként a normannok kis száma sok esetben megfelelehetett a valóságnak, hiszen Dél-Itáliába és Bizáncba kisebb, néhány száz fős csapatokkal indultak el. A 12. században az angol érzékenységre is tekintettel az elavult angol gyalogságot teszik felelőssé a hastingsi csata kimeneteléért, ahol az angolok nem tudtak a pompás normann lovasságnak ellenállni, akiket különben az isteni segítség is támogattott.¹⁵

E kérdésnek, a normann katonai retorikának eddig a legrészletesebb tanulmányokat John R. E. Bliese szentelte. Ő meg volt arról győződve, hogy a beszédek nem egyszerűen klasszikus latin beszédek átvételei.¹⁶ Sőt a latin klasszikus hadírók, köztük Vegetius alapján úgy vélte, hogy a korabeli hadvezetésnek fontos részét képezte a vezérek és katonák közti élőszóbeli párbeszéd. Annyiban igaza van, hogy a krónikákba foglalt beszédek magukon viselik a korabeli krónikás keze nyomát, de szinte az utolsó kifejezésig már korábban kitalált fordulatokat és képeket váltogatnak. Persze ezzel ma is így vagyunk, a katonai vezetők beszédei ma sem gondolati gazdagságukról és önállóságukról híresek. Ebből tehát még nem következik, hogy e beszédek ebben vagy ehhez közeli formában valóban elhangzottak.

Ebben az összefüggésben érdekes a néhány középkori magyar, harcra tüzelő beszédet szemügyre venni; ezek leginkább az 1200–1210 körül alkotó magyar Névtelennél maradtak ránk. Bliese az 1000–1250 közötti időszakból 91 krónikát vett fel a listájába, s 331 beszédet azonosított. Ezek motívumai valóban olyan toposzok köré csoportosíthatók, amelyek kisebb-nagyobb számban általánosan felbukkannak. Bliese felosztásban azt találjuk, hogy a harci lovagi erényekre való

¹⁵ WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 130. Maga a *Gesta Guillelmi of William of Poitiers* (ed.: R. H. C. DAVIS, Marjore CHIBNALL. Oxford, 1998. 128) „legyőzhetetlen népként” emlegeti őket: „Invictissime nationis”, id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 134. Hastingsnél herculesi erővel küzd Vilmos: „viribus Herculeis”, I. Carmen: *i. m.* (11. jegyzet) 28, id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 134. Bő forrásidézetekkel KÖHLER, Gustav: *Die Entwicklung des Kriegswesen und der Kriegführung in der Ritterzeit*. I. Breslau, 1886. 1–54; MORILLO, Stephen: *The Battle of Hastings, Sources and Interpretations*. Woodbridge, 1996.

¹⁶ BLIESE, John R. E.: *The Courage of the Normans – A Comparative Study of Battle Rhetoric*. = Nottingham Medieval Studies (35.) 1991. 1–26. (neten is hozzáférhető). Korábban Uő: *Rhetoric and Morale: A Study of Battle Orations from the Central Middle Ages*. = Journal of Medieval Studies (15.) 1989. 201–226; Uő: *Rhetoric Goes to War: The Doctrine of Ancient and Medieval Military Manuals*. = Rhetoric Society Quarterly (24.) 1994. 105–130. Továbbá I. még STORELLI, Xavier: *Les harangues de la bataille de l'étendard, 1138*. = Médiévales (57.) 2009. 15–32; Uő: STORELLI: *i. h.* (6. jegyzet). A bizánci katonai kézikönyvek hadvezérektől elvárt beszédeire I. LUTTWAK, Edward N.: *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge, MA/London, 2009. Belknap Press of Harvard University Press, 310–311.

utalás a beszédek felében tetten érhető, majd a további főbb csoportok különíthetők el: az isteni segítség reménye; az igaz ügyért való harc; a katonai erőfölény az ő oldalukon áll; a menekülés tilalma; a zsákmány és gazdagság reménye; a család és az ország védelmezése; utalás az ősök által kivívott győzelmekre, melyek az egész nép hadra született tehetségére utalnak; korábbi sérelmek megbosszulása; a létszámbeli hátrány ellensúlyozása más előnyökkel; a halottaknak járó égi jutalom; a vezérek bátor példája követésének a fontossága; a pillanat régóta várt volta.

A magyar Névtelen beszédeiben, hasonlóképpen a normannokéhoz, hangsúlyos szerep jut a nép saját, vele született harci erényeinek. Lássuk tehát a Névtelen beszédeit a *Magyarok történetéből*:

(8. fej.): „A Szent Lélek támogatását élvező Álmos pedig felöltötte fegyverzetét, elrendezte harcsorait, lovára ülve erre-arra lovagolt, hogy biztassa vitézeit és miután megindult a roham, az övéi élére állva így szólott hozzájuk: *’Szkíták, bajtársaim, bátor férfiak! Ne feledjétek azt a pillanatot, amikor útnak indultatok és azt mondtátok, hogy karddal és vérrel szerzitek meg azt a földet, ahol majd lakhattok. Ne törődjétek az oroszok és kunok sokaságával, akik kutyáinkhoz hasonlatosak. Vajon nem juhászodnak-e meg tüstént a kutyák, amint uruk szavát meghallják? A virtust bizony nem a népek sokasága, hanem a lélek bátorsága táplálja. Vagy nem tudjátok, hogy egyetlen oroszlán számos szarvast megfutamit, miként egy filozófus mondta. De hogy másra fordítsam a szót, azt mondom nektek: Ki tudott eddig ellenállni a szkíta vitézeknek? Nem futamították-e meg a szkíták a perzsák királyát, Dariust, aki félelmében csúfosan megfutott Perzsiába és elveszítette 80ezer emberét? Vagy nem ölték-e meg Cyrus perzsa királyt 330 ezer katonájával? Vagy nem a szkíták mértek megalázó vereséget Nagy Sándorra, Fülöp király és Olimpias királyné fiára, aki sok országot hódított meg fegyverével? Ezért rendületlenül és bátran harcoljunk azok ellen, akik kutyáinkhoz hasonlítanak, s ne féljünk jobban seregüktől mint a legyek hadától!’* Álmos fejedelem vitézei nagy bátorságot merítettek a hallottakból.”

Majd (39. fej.): „Árpád fejedelem könnyek között *fohászodott Istenhez*, vitézei bátorítására pedig így szólott: *’Szkíták, akiket a bolgárok gögje Ung váráról hungváriaknak nevezett, ne feledkeztek meg kardjaitokról a görögöktől való félelmetekben és hírneveteket se veszítsétek el. Ezért serényen és bátran küzdjünk a görögök és bolgárok ellen, akik asszonyainkhoz hasonlatosak, és ne féljünk jobban a görögök sokaságát, mint asszonyainkét.’*”

A magyar példák ismeretében nyilvánvaló, hogy a hasonlóságok fennállnak. A normann beszédek 67%-a a nép bátorságáról tesz említést; ennek megfelelője a magyarországi szövegben a „kemény” (durus) jelző.¹⁷ Maguk a normann források is használják a „gens ferocissima” fordulatot, miként az Jumièges-i Vilmosnál olvasható.¹⁸ Mindennek értelmezése már a magyar szerző megjegyzései közül hámozható ki: minden megpróbáltatást elviselőnek írja le a katonákat, majd rögtön ezután említi, hogy nagy természetűek és bátrak. Hasonlóságnak tekinthető, hogy a be-

¹⁷ A Névtelen szerző kommentárja: „Úgy hiszem, mai utódaikat látva megbizonyosodhatunk népük kemény voltáról... A szkíta nép ugyanis olyan kemény volt, hogy minden megpróbáltatást elviselt, nagytermetűek voltak és bátrak a harcban.” (Ford.: VESZPRÉMY László).

¹⁸ William of Jumièges: *Gesta Normannorum Ducum*. Ed.: Jean MARX. Rouen–Paris, 1914. A. Lestringant, A. Picard, 77, 93.

szédekben védekezésről nem esik szó, hiszen a magyarok esetében is szinte mindig mint hódítókról esik szó.

A magyar krónikás a hőseinekhez hasonlóan a vitézségért „elnyerhető földet és nevet” kifejezést alkalmazza, miközben a bátorság a lovagi leírásokban is szorosan összekapcsolódott a becsület (honor) elnyerésével. E kifejezés egyébként a magyar esetben pontosan követi a Nagy Sándor-történetet, a keménység szempontjából pedig a szkítáknak a késő antik szerző, Justinus fennmaradt kivonatában, az *Exordia Scythicá*bán olvasható leírását. Az már önmagában is sokatmondó, hogy a Névtelen a magyarok harci hagyományát a rómaiakat és perzsákat megszegyenyítő szkítákra vezeti vissza, közvetve pedig az egész világot térdre kényszerítő makedónok tulajdonságait alkalmazza rájuk. Ennek a korabeli művelt olvasóközönség körében hírértéke volt, hiszen a Trója-, illetve Nagy Sándor-irodalom a legkedveltebb olvasmányok közé tartozott.

A jogos ügyért, azaz jogokkal megalapozott harc a beszédekben a Névtelennél nem szerepel, de megjegyzései igazolják, hogy a hódításra való jogot ő az attilai örökség birtokbavételében látta. A hunok neve azonban a krónikában nem fordul elő, Attila nevét is csak a Kárpát-medencei fejedelmekhez küldött követek emlegetik: a bűvös névnek az ő körükben kellett kifejtenie hatását. Közben azonban Attila nevét az egyszerű harcosok is ismerni látszanak, hiszen a csehek is erre való hivatkozással hátrálnak meg.

A normannok az isteni segítségre is többet hivatkoznak, mint a többiek (44% az egész mintavétel 31%-ához képest). A magyar krónikás is gondosan ügyel arra, hogy a pogány magyarok sorsát is beágyazza az üdvtörténetbe; ebben nyilván a későn érkezők lázas keresztény legitimációs törekvése érhető tetten. A Névtelen a beszédekben nem, de közvetlenül azt megelőzően leírja, hogy a Szentlélek kegyelmét bíró Árpád fejedelem a beszéd előtt az Istenhez könyörög, s Álmos esetében sem győzi hangsúlyozni, hogy a Szentlélek kegyelmének birtokában vezeti a magyarokat.

Az ellenséges harcosoknak különféle, leginkább gyáva állatokhoz vagy éppen a nőkhöz való hasonlítása nyilván általános toposznak tekinthető. Nálunk ennek forrása ismét a Nagy Sándor-regény. A *Carmen* valóban felemlegeti, hogy az angolok elnőiesedtek, s a hadművészetben gyengék, villám által megfélemlített birkákhoz vagy rókákhoz hasonlíthatók.¹⁹ Huntingdoni Henrik (Henry of Huntingdon) tovább fokozza az angolok bemutatásának lesújtó voltát: nem elég, hogy járatlanok a hadművészetben, még ijaik sincsenek.²⁰ Ez egyúttal a magyar Névtelennek azokat a sokat

¹⁹ *Carmen*: i. m. (11. jegyzet) 22–23, vö. BLIESE: i. h. 1991. (16. jegyzet) 9.

²⁰ Henry of Huntingdon: *History of the English. Historia Anglorum*. Ed.: Thomas ARNOLD. London, 1879. Longman, 263. /Rolls Series 74./ A Névtelen is jelentőséget tulajdonít a fegyvereknek: az első fejezetben azt hangsúlyozza, hogy „a szkíták említett népe a harcban kemény volt, lóháton gyors, fejükön sisakot viseltek, az íj és nyíl használatában felülmúlták a világ minden népét, miként erről utódaikra pillantva meggyőződhetek”; a szlávoknak viszont – némileg meglepő módon – éppen azt veti a szemükre, hogy hitvány fegyverekkel, ijakkal szállnak szembe a magyarokkal.

vitatott megjegyzéseit is árnyalja, amikor a magyarokat és ellenfeleiket az íjhasználat ismeretével, illetve annak hiányával jellemezve értékeli. Továbbmenve, Poitiers-i Vilmos a mézszárlásra váró marháknak a magyar Névtelennél szintén feltűnő képével írja le az angolokat.²¹ Érdekes ellentmondás, hogy az ellenfél lebecsülése a remélt győzelem értékét is relativizálja, hiszen gyenge ellenfelet legyőzni nem nagy dicsőség. Ezt azonban csak a nagy mesélő, Malmesburyi Vilmos tette szóvá Anglia normann meghódítása kapcsán: „Szép kis dicsőség mondhatom! Egy harcias nép legyőzi azokat, akiket megbénít a sokaságuk és éppen gyávaságuk tenne félelmetessé!”²²

Szintén közös a két nép beszédeiben, hogy feltűnően magas arányban hivatkoznak az elődök haditetteire (a normannoknál 36% aránylik az egész mintavételben tapasztalható 10%-hoz), amire a normann és magyar (szkíta, hun) hódítások egyaránt csábíthatták a szerzőket. A hastingsi csata kapcsán például Hódító Vilmos azzal biztatja a katonákat, hogy ne féljenek azoktól, akiket korábban többször legyőztek, hanem emlékezzenek atyja és nagyatyja győzelmeire. Ez a magyar példában ismét a beszédeken kívül, az Attilára való utalásban fedezhető fel.

A nép verhetetlenségére való utalás nemcsak a magyar krónikában, hanem Huntingdoni Henriknél is előfordul, amikor Hódító Vilmos szájába a következő szavakat adja: „Ha akad angol, akiket elődeink, a dánok és norvégok egyaránt száz csatában legyőztek, egyetlen Rollo népét ért vereséget is fel tud mutatni, megadom magam és visszavonulok.”²³ Számos hasonló példa lenne megemlíthető a normann krónikák közül, de most csak Aelredre utalok, aki szerint a normannok Istentől hűbérbe kapták a győzelmet (quasi in feudum).²⁴

Szintén feltűnően magas arányban fordul elő az a toposz, hogy néhány bátor ember sok gyávat meg tud futamítani (a normannoknál 25% aránylik az egész mintavétel 9%-ához). A létszámbeli aránytalanságon az isteni segítség,²⁵ az ősök hírneve, a hadban való jártaság és a katonai fegyelem tud segíteni. Ennek forrása megint többféle lehet: a Bibliától a Nagy Sándor-történeten át egészen Vegetius művéig nyúlhatnak a közhelyszerű szólások előzményei.²⁶ A menekülés kárhozzátása, intő felemlgetése

²¹ *William of Poitiers (Guillaume de Poitiers): Histoire de Guillaume le Conquerant (Gesta Guillelmi)*. Éd.: Raymonde FOREVILLE. Paris, 1952. Les Belles Lettres, 190; *English Historical Documents 1042–1189*. Ed.: David Charles DOUGLAS, George W. GREENAWAY. London, 1953, Eyre & Spottiswoode, 2: 226., vö. BLIESE: *i. h.* 1991. (16. jegyzet) 9.

²² William of Malmesbury/Willelmi Malmesbiriensis: *De gestis regum Anglorum libri quinque*. Ed.: William STUBBS. London, 1887. 1: 282.

²³ Henry of Huntingdon: *i. m.* (20. jegyzet) 201–202.

²⁴ Aelred of Rievaulx: *Relatio de Standardo*. In: *Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I*. Ed.: Richard HOWLETT. London, 1884–1890. /Rolls Series 82. 4 vols. III./ Részletes elemzése BLIESE, John R. E.: *Aelred of Rievaulx's Rhetoric and Morale at the Battle of Standard, 1138*. = *Albion* (20.) 1989. 543–556. E beszéd egyike a leghosszabbnak, a Rolls Series kiadásában négy és fél oldal, miként Bliese megjegyzi.

²⁵ 1Makk 3: 19, Gen 39: 21. stb.

²⁶ Flavius Vegetius Rhenanus: *Epitoma rei Militaris*. Ed.: Carl LANG. Leipzig, 1885. Reprint: Stuttgart, 1967. Teubner, 122.

a magyar szerzőnél furcsamód hiányzik, míg a normannok a fejesztett menekülés okozta zavar, taktikai veszély kérdését alaposan körüljárják.

A zsákmány emlegetése igen alacsonyan reprezentált a normann beszédek körében, s a magyar krónikás is habozni látszik, amikor – bár nem elítéli el – a zsákmányszerzés iránti szenvedélyt kortársaira korlátozza.²⁷ Wace-nál azonban a hastingsi csata előtt Vilmos elősorolja a materiális előnyöket is: az aranyat, ezüstöt, gazdagságukat, birtokaikat. Ez, illetve ennek részletei a magyar krónikásnál már a csata után kerülnek szóba, amikor az önként meghódolt vagy fegyverrel meghódított földet a magyarok birtokba veszik minden gazdagságával együtt, esetleg a meghódolt fejedelemség követeitől ajándéka kapják.

A nemzetközi szakirodalomban sokat vitatkoznak arról, hogy a 12. században valóban létezett-e még „normann mítosz”. Azt mindenesetre ennek eldöntése nélkül is nyugodtan állíthatjuk, hogy a pogány, szkíta-hun magyar múlt mítosza igenis kikristályosodott a 12. század végére a mára elveszett korai krónikafolytatások, valamint a szóbeli mondahagyományozódás nyomán, s különböző csatornákon át mindmáig élő maradt. E nézet első rendszeres írásba foglalói az 1200/1210 (újabbban 1200/1220) körül működő magyar Névtelen, majd az 1285 körül alkotó Kézai Simon lettek. A motívum, a hadi virtusokban gazdag ‘normanitas’ eltűnt ugyan, de a harci beszédek rekonstruálása a humanizmus idején a magyar történetírók körében érdekes módon újra követőkre talált. A magyar Névtelen munkája Magyarországon önmagában áll ugyan, korabeli közép-európai kortársaival azonban összevethetők a *Gesta Hungarorum* beszédei.

Az egybevetés nem meglepő módon azzal a tanulsággal jár, hogy az 1100-as években a lengyel történetírók nem utalnak a harctéri beszédekben népük harciasságára, múltbeli harci tetteire, ahogyan a csehek valamivel később alkotó történetírója, Cosmas sem.²⁸ Elemeikben persze sok, a magyarok és normannok beszédeivel való hasonlatosság figyelhető meg: Gallus Anonymusnál például az ütközet régóta várt volta, a számbeli fölényt ellensúlyozó isteni segítség és a korábbi vitézség (virtus) (I: 22). Megjelenik nála továbbá a menekülés lehetetlensége, ami kitartásra bírhatja a lengyel katonákat (II: 28), valamint a hazáért való meghalás²⁹ (III: 5), amely szintén közhelynek tekinthető, s különféle változataiban a magyar Névtelennél is megvan (8. fej.³⁰). Máskor az ellenség által elkövetett sérelmekre utal, ami általában, majd később, a humanista korban, a török elleni kontextusban az egyik legáltalánosabb motívum lesz (III: 23).

²⁷ Anonymus I. fej.: Ha az őket ért sérelmekről volt szó, akkor mindent képesek voltak kockára tenni. Amikor pedig a szkíták győzelmet arattak, a zsákmánnyal mit sem törődtek, ellentétben mai utódaikkal, hanem csak a dicsőségre törekedtek.”

²⁸ Cosmas Pragensis: *Chronica Boemorum*. Ed.: Bertold BRETHOLZ. Berlin, 1923. Weidmannsche Buchhandlung. Reprint: München, 1980. MGH /Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum N. S. II./; *Gesta Principum Polonorum*. Kiad.: Paul W. KNOLL, Frank SCHAEER. Budapest–New York, CEU Press, 2003.

²⁹ „Pro libertate Polonie vel mori vel vivere preparati”. Itt forrása I Makk 4: 35, a magyar Névtelennél a Biblia és a Nagy Sándor-regény (Historia Alexandri).

³⁰ Forrásai: IMach 1: 65 és Historia Alexandri, 186. etc.

Cosmasnál ezzel szemben már sokkal kisebb jelentőséget kapnak a harci beszédek, ennek megfelelően kevésbé kidolgozottak is. Az ellenségnek az állatokhoz való hasonlítása itt is előfordul, például a cseh farkasokkal és harcias oroszlánkölykökkel szemben német birkák állnak fel (II: 35); ilyen még kétszer a dicső harctéri halál képének felvillantása, majd ismét a farkasok, azután egy dühöngő tigris emlegetése (III: 17, III: 226), a szerző iskolázottságához és klasszikus műveltségéhez illően horatiusi, vergiliusi és sallustiusi helyekről kölcsönözve.

Végül mi is hasonló konklúzióra juthatunk, mint a normann eseteket vizsgáló szerzők, Davis, Loud, Bliese és Storelli. Úgy látjuk, hogy a nemzeti önképnek szerves része volt a katonai bátorság és hadra termettség hangsúlyozása, egyértelműen pozitív kontextusban. Ezeknek a valós eseményekkel való kapcsolata, mint minden nemzeti mítosz és toposzokkal leírt önkép esetében, sokszor ellentmondásos vagy következetlen volt ugyan, de mindenesetre roppant hatásos.

A normann példákon jól látszik, hogy a szerzők a legritkább esetben vesznek részt személyesen a csatában, így hiteles, helyi információkhoz bizonyosan nem jutottak. Ám az írói bemutatásban ezeknek a fiktív beszédeknek nagy szerep jut. Valóság-tartalmuk is van, hiszen hasonlók minden bizonnyal elhangozhattak, ugyanakkor visszaadhatnak valamit a kor érvelési gyakorlatából is, amennyiben hasonló érvek politikai gyűléseken, tanácskozásokon nyilván valamilyen formában elhangozhattak. Szerencsés Storelli megoldása, aki a macrobiusi „narratio fabulosa” terminust alkalmazza rájuk.³¹ Alkalmazása szerzői-szerkesztői tudatossággal történik: az ütközet istenítélet jellegét még inkább kidomborítja, annak bekövetkeztére előkészíti az olvasót.

Mindez igaz lehet Magyarországra is. Mindenesetre a magyar historiográfiában olyan ideológiai alapanyagot halmozott fel, amely azután a török háborúk és Mátyás korában összekapcsolódott a humanista történetírás és a fiktív harci beszédek újabb virágkorával, sőt az Európa védőbástyája toposz felépítésében is tovább tudták bővíteni és hasznosítani. Nem véletlen tehát, hogy a magyarok híres harci tapasztalatát még az 1480–81-es otrantói török ostrom kapcsán is (újra) emlegetik az itáliai források.³²

LÁSZLÓ VESZPRÉMY

Der Feldherr als Redner

Eine komparative Rhetorik der normannischen und ungarischen Feldherr-Reden des Mittelalters

Wie in der letzten Zeit Bliese, John R. E. als erster darauf aufmerksam machte, kommt in den Werkern der normannischen Geschichtsschreiber (Dudo, William of Poitiers, William of Malmesbury usw.) den ermutigenden Reden vor den Schlachten eine wichtige Rolle zu. Das ist verständlich, spielten doch die

³¹ STORELLI: *i. h.* (6. jegyzet).

³² VÖ. VESZPRÉMY László: *Magyar vonatkozású források Otranto ostromáról (1480–81)*. = Hadtörténelmi Közlemények (103.) 1990. 105–112.

militärischen Tugenden in der Identität der Normannen eine besonders große Rolle. Der hohen Anzahl der Reden der Normannen gegenüber gibt es lediglich ein einziges ungarisches Beispiel: die Reden in den *Gesta Hungarorum* des Anonymus (entstanden um 1200). Im Hintergrund der auffällenden Ähnlichkeit zwischen den normannischen und den ungarischen Reden steht wohl die Erinnerung an die Eroberungen der Normannen bzw. an die Erfolge während den Streifzügen der Ungarn. Die Betonung der Tapferkeit und der militärischen Tauglichkeit in einem eindeutig positiven Kontext bildete im Falle beider Völker einen wichtigen Bestandteil der nationalen Identität.

In der Fachliteratur der 1990er Jahre entfaltete sich eine heftige Debatte darüber, ob die uns bekannten antiken und mittelalterlichen Reden auf dem Schlachtfeld tatsächlich gehalten waren. Der Autor des vorliegenden Aufsatzes argumentiert dafür, dass diese Reden mit größter Wahrscheinlichkeit vorgetragen wurden, doch die Abschreiber wohl keine genauen Kenntnisse über ihren Inhalt hatten. Sie formulierten die Reden in ihren Werken den Topoi der nationalen Identität und des Selbstbildes der betroffenen Nation entsprechend aufgrund ihrer eigenen Lektüren.

VESZPRÉMY MÁRTON

Hunyadi Mátyás és Corvin János születési időpontja

A horoszkóp mint forrás

Mátyás királyunk nem uralkodói családban látta meg a napvilágot, bár apja, Hunyadi János kormányzó kétségtelenül a legnagyobb hatalommal bíró emberek egyike volt az országban. Értelemszerűen nem álltak krónikások és udvarnokok a szépreményű újszülött bölcsőjénél, így – bár kivételesen ismerjük kolozsvári szülőházát – születésének dátuma nem maradt ránk a nagy király történetét az utókor számára megőrző kódexekben vagy terjedelmes családfákban. Sokáig még világrajövetelének éve sem volt egyértelmű a történelmi kutatás számára. A kortársak híradásai egymásnak ellentmondó adatokat közölnek. Az ezek által okozott kavargást Fraknói Vilmos *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*¹ című művében próbálta föloldani, és az 1440-es dátum mellett tette le voksát. Művében külön jegyzetben tárgyalja Mátyás születésének kérdését. Áttekinti, hogy a kortárs írók szerint a király hányadik évében járt egyes események bekövetkezésekor: ebből kitűnik, hogy az adatok kezelésében való pontosság nem tartozott a humanista történetírók erényei közé. A források alapján két lehetőség merült fel: az 1440-es vagy az 1443-as születés. Az utóbbi mellett szól Lapidius Cervinus (Ilija Crijević raguzai költő) emlékbeszéde, melyet Mátyás halála után tartott Ragusa városában. Ez a legkorábbi forrásunk, amelyben a születés pontos napja szerepel: 1443. február 23. A régebbi történetírók Fraknói Vilmos előtt Mátyás születését 1443-ra tették, az 1440-et pártoló új vélemény azonban annyira elterjedt, hogy még a tankönyvekbe is bekerült. A forrásokban jelentkező ellentmondásokat kiváló történészi munkával és logikus következtetéssel Guoth Kálmán magyarázta meg. 1943-as tanulmányában² sorra veszi a 11 történetírói forrást, mely Mátyás születésére vagy életkorára vonatkozik, és következetesen végigvitt oknyomozó érveléssel bizonyítja az 1443. február 23-i dátum helytállóságát.³ (Azon források szerzői, amelyek az 1440-es születést támasztják alá, részben nem rendelkezettek pontos információkkal a leendő király életkoráról, részben pedig öregbíteni kívánták Mátyást, hogy nagykorúsága ne legyen kétséges.) Legújabbban Kubinyi András is

¹ FRAKNÓI Vilmos: *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*. Bp. 1890. 13, 73–74.

² GUOTH Kálmán: *Mikor született Mátyás király?* Kolozsvár, 1943. Nagy Jenő és fia. /A Kolozsvári Szemle Könyvtára 10./

³ Az erdélyi szász hagyomány tükröződik az 1740. évi török Névtelen 1443-as adatában. *A magyarok története. Tarih-i Üngürüs, Madzsar Tarihi*. Ford.: BLASKOVICS József. Bp. 1982. Magvető Kiadó, 447. /Magyar Hírmondó/

határozottan tévesnek ítélte⁴ az 1440-es dátumot. Állításához nem fűzött jegyzetet, mivel mind magyar, mind angol nyelvű könyve lábjegyzetek nélkül jelent meg.

A király születésére vonatkozó forrásoknak különleges csoportját képezik a korban rendkívüli népszerűségnek és megbecsülésnek örvendő horoszkópok. Mátyás születésének ma elfogadott időpontját éppen e fennmaradt horoszkópok alapján ismerjük.⁵ Huszti József hívta fel a figyelmet klasszikus tanulmányában, a „Magyar királyok horoszkópjai egy vatikáni kódexben” című írásában⁶ egy, Krisztina svéd királynő (1626–1689) könyvtárából a Vatikáni Könyvtárba (Biblioteca Apostolica) került kódexre,⁷ melyben a többi között megtalálható Hunyadi Mátyás, II. Lajos, I. Ferdinánd és I. Miksa király (II. Miksa néven német-római császár) horoszkópja. A horoszkópokat Fraknói Vilmos nem említi a források között, ahogy az 1940-es reprezentatív Mátyás-émlékkönyv⁸ sem tud róluk (feltételezi egykori létezésüket, de elveszítettnek véli őket).

Mátyás horoszkópábrájának a közepén az 1443. február 23-i dátum olvasható, és a hazai történettudomány ezt fogadta el érvényes születésnapként. A február 23-i dátum még két helyen szerepel ezen a kéziratban kívül: egy krakkói Mátyás-horoszkópban és a raguzai szónok beszédében. Huszti véleménye szerint mind a három dátum egy forrásra vezethető vissza: Mátyás ezt az időpontot tartotta saját születési idejének. Neki magának azért lehetett szüksége az információra, hogy az alapján fel lehessen állítani horoszkópját (az asztrológia jelentőségéről a későbbiekben lesz szó). Ezt a képletet feltehetőleg később lemásolták további kódexekbe is, amin nincs mit csodálkoznunk, hiszen Közép-Európa egy regionális nagyhatalmának uralkodójáról volt szó. Így már a gyászbeszédbe is az akkor „elfogadott”-nak tekintett, a horoszkópokon is szereplő dátum került.

⁴ KUBINYI András: *Mátyás király*. Bp. 2001. Vince Kiadó, 7; angolul: KUBINYI, András: *Matthias Rex*. Bp. 2008. Balassi Kiadó, 23.

⁵ LUPESCU Radu: *Hunyadi Mátyás: az őskőtől a hatalom küszöbéig*. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk.: FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András. Bp. 2008. BTM, 35–49. 47–49.

⁶ HUSZTI József: *Magyar királyok horoszkópjai egy vatikáni kódexben*. = Magyar Könyvszemle (35.) 1928. 1–10. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00181/pdf/001-010.pdf> (2011. április 10.)

⁷ Vatikáni kézirat Reg. Lat., 1208. sz. kézirat. A kéziratra I. még: KRISTELLER, Paul Oskar: *Iter Italicum: Vol. II, Italy, Orvieto to Volterra, Vatican city a finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries*. London–Leiden, 1967. The Warburg Institute – E. J. Brill. Reprint: 1977. Brill, 597. A kolligátum kéziratból kiadták Stifer 1551-es, Königsbergben másolt munkáját (1–33. fol.): STIFEL, Michael: *Kurzer Abriss der gesamten Lehre Euklids im zehnten Buch seiner Elemente*. Ed.: Wolfgang MERETZ. Berlin, 1977. Selbstverl.; PELLEGRIN, E.: *Les manuscrits de la Reine de Suède au Vatican. Réédition du catalogue de Montfaucon et cotes actuelles*. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1965. Studi e testi Vol. 238. 112, 2038–39-es szám; ez azt igazolja, hogy a kézirat valóban Krisztina királynő könyvtárával érkezett a Vatikánba.

⁸ SZATHMÁRY László: *Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában*. In: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára*. Szerk.: LUKINICH Imre. Bp. é. n. 413–452, különösen 433.

Husztí érvelésében egyetlen homályos pont maradt: vajon az asztrológus a nap mely pontjától számította az órákat, vagyis a nap kezdetét, amikor fölállította a képleteket? Husztí érezte az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot. Lehetségesnek tartotta az órák éjféltől, reggel 6-tól vagy este 6-tól történő számítását, és feltételezte, hogy az első eset áll fenn. Itt azonban sajnos tévedett. Klasszika-filológusként nem volt elég tájékozódott az asztrológiai források terén, így nem ismerhette fel, hogy a horoszkópok szerzője, Magister Othmarus stettini csillagász⁹ déltől számította az órákat, és ezzel a nap kezdetét.

A rajzolt horoszkópábrák ascendense pontosan meghatározza, hogy mai fogalmaink szerint hány órára van felállítva a képlet, a Hold helyzete pedig megmutatja, hogy melyik napra. A Föld kétfajta mozgása (a precessióval most nem foglalkozunk) következtében ugyanis minden nap egy adott időpontjában az ekliptika más pontja kel fel a horizonton, a Hold pedig a lassú bolygók járása mellett az óra másodpercmutatójához hasonlóan egyértelműen azonosítja, hogy egy hosszabb időszakon belül melyik napról van szó. Ezek a tények a csillagászok és az asztrológiában járatosak számára nyilvánvalók, valamint az asztrológiai számítógépes programokkal (Placidus, Urano) könnyűszerrel ellenőrizhetők. Ennek eredményeképpen, ha például a horoszkóp a felirat szerint „6 óra 37 percre” van felállítva, az nem hajnali 6 órát, hanem este 6 órát jelent, mivel az órákat déltől számolták.

I. Ferdinánd horoszkópjában¹⁰ a „10 óra” tehát (10 + 12 = 22) nagyjából este 10 órát, az ascendens foka alapján egész pontosan CET (Central European Time, azaz közép-európai idő szerint) 23:13:58-at jelent. Az eltérések a helyi időből¹¹ vagy számolási pontatlanságból adódhatnak. Itt még abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az órák számításának eltérése nem okozott csúszást a napok számozásban.

I. Miksa horoszkópja a király és császár születésének hagyományosan elfogadott időpontjához képest (1527. július 31.) egy nappal későbbre, augusztus 1-jére van felállítva. A déli napkezdettől következően a „11 óra 11 perc” 23 órát, pontosan CET 23:23:40-et jelent. A ma általában elfogadott július 31-i születés mellett a szakirodalomban az augusztus 1. is elfordul, de ennek a problémának tisztázása nem jelen írás feladata.

II. Lajos horoszkópja másolási hibákkal tarkított. A horoszkópokra és a bolygóállások alapján egyértelmű, hogy a képlet 1506. július 1. CET 11:13:48-re van fölállítva, ami déli napkezdettől számolva 1506. június 30. „23 óráknak” felel meg. A kéziratban tisztán látszik, hogy az 1506-os évszám helyett 1505 szerepel. A következő történhetett: a másoló a képletet helyesen másolta le, ám ahogy az évet elírta, figyelmetlenségből elírta az órákat is. Ezt a feltevést támogatja, hogy a Jupiter is rossz helyre van berajzolva. Mint Husztí írásából kiderül, a kódex szerzője más művekből

⁹ GUOTH: *i. m.* (2. jegyz.) 17.

¹⁰ A kódexben szereplő négy horoszkóp képét I. Husztí cikkében, illetve annak online elérhető változatában (*i. h.* 6. jegyzet).

¹¹ A helyi idő és a zónaidő közti különbség Budapest esetében 16 perc, így nálunk valójában 16 perccel „van több”, mint amennyit az órák mutatnak.

sietve állította össze ezt a gyűjteményt, a gyors másolás pedig szükségszerűen hibákat vont maga után. Ugyanakkor elgondolkoztató, hogy a másik három horoszkópban nincsenek hibák. Az sem kizárt, hogy a tévedések már az eredetiben is jelen voltak. Erre csak akkor adhatnánk végérvényes választ, ha egyértelműen meg tudnánk határozni, mely kódexekből állította össze művét a kompilátor.

Mátyás horoszkópjánál ugyancsak a déli napkezdet okozta a zavart. A horoszkópraiz felirata, miszerint Hunyadi Mátyás 1443. február 23-án „15 óra 7 perc 34 másodperc-
kor” született, a mai napkezdettel számolva 1443. február 24. (!) nagyjából hajnali 3 óra, pontosan CET 2:54:40. Ha megnézzük ennek a percnak a csillagállásait, azt találjuk, hogy az pontosan megfelel a rajzolt képletnek (Hold az I. házban, Bak 9°). A horoszkópon egyértelműen látszik, hogy a Nap a horizont alatt van: semmiképpen sem jelenthet délután 3 órát. Ez azért különösen jelentős tény, mert Huszti a horoszkóp alapján következtetett vissza Mátyás születésének napjára, egyébként a már említett Lampridius Cervinus értesülését alátámasztandó. Hunyadi János fiatalabb fia tehát – ha a horoszkópot igaznak fogadjuk el – mai fogalmaink szerint február 24-én látta meg a napvilágot Kolozsvárott, amit az asztrológusok időszámítási szisztémája még február 23-ának tekintett. A kéziratban leírt szám tehát más jelent, mert az asztrológia másként értelmezte a nap fogalmát. A horoszkópról pedig minden további nélkül átkerülhetett a február 23-i forma a gyászbeszédbe (vagy akár a köztudatba is), így a két forrás nem mond ellent egymásnak. Guoth Kálmán hívja fel rá a figyelmet: a szónok beszédében a születés óráját asztrológiai fogalmakkal határozza meg („az ég tetőpontja”, „12-ik állomás”), így forrása minden kétséget kizárólag egy horoszkóp volt.¹² Huszti megkockáztatja, hogy Lapridius értesülésének forrása Giovanni Gazulo (Gazulo János, Ivan Gazulič) raguzai csillagász lehetett (akit korábban Mátyás az udvarába hívott, de ő idős korára való tekintettel visszautasította a meghívást), Guoth pedig egyértelműen ezen a véleményen van. Mint már említettük, a Krisztina királynő könyvtárából származó kódexben található horoszkópon kívül ismerünk még egyet, ami Mátyás születésének csillagzatát ábrázolja. Ezt Szádeczky Lajos fedezte fel,¹³ ám nem adta ki, csak beszámolt róla. A horoszkóp képe szerepel azonban Végh András

¹² A horoszkóp leírása a szónoki beszédben némileg pontatlan, mivel kolozsvári születésnél Mérleg Medium Coeli esetén a 12. ház nem eshet a Bak jelbe. A tévedés azonban érthető, Lapridius maga tudomásunk szerint nem volt asztrológus. A beszédet l. *Analecta recentiora ad historiam renascentium in hungaria litterarum spectantia*. Ed.: Stephanus HEGEDŰS. Bp. 1906. MTA, 42–67. 51.

¹³ SZÁDECZKY LAJOS: *Lengyelföldi levéltárakról*. = Századok (15.) 1881. 313–331. A krakkói magyar vonatkozású horoszkópokra l. újabban *Biblijoteka Jagiellonska. Katalog wystawy rękopisów i druków polsko-węgierskich XV i XVI wieku*. Szerk.: Aleksander BIRKENMAIER, Kazimierz PIEKARSKI. Kraków, 1928. Drukarnia W. L. Anczyc i Spółka, 14–15; AMEISENOWA, Zofia: *The Globe of Martin Bylica of Olkusz: and Celestial Maps in the East and in the West*. Wrocław–Kraków–Warszawa, 1959. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Fig. 4; ROSINSKA, Grazyna: *Scientific Writings and Astronomical Tables in Cracow: a Census of Manuscript Sources (XIVth–XVIth centuries)*. Wrocław–Warszawa et al., 1964. Ossolineum, Polish Academy of Sciences Press, Nr. 721, 1050, 1246, 1249. Itt köszönöm meg Dr. hab. Jacek Soszyński segítségét, aki rendelkezésemre bocsátotta a még kiadatlan, Krakkóban őrzött horoszkópok másolatát.

„Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei”¹⁴ című írásában. A krakkói horoszkóp másodpercre pontosan megegyezik a vatikánival; igen valószínű, hogy közös forrásra vezethetők vissza.

Ugyanígy értelmezhető a királlyá választás időpontja, mely a vatikáni horoszkóp mellett jegyzetként szerepel (1458. január 23. „22 óra 28 perc”) is, mely Thomasi velencei követ szerint valójában 1458. január 24-én történt. A horoszkóp jegyzete 1458. január 24. délelőtt 10 óra 28 percet jelent helyi idő szerint. A koronázásnak a kódexben jegyzetként szereplő időpont-megjelölése 1464. március 18. „20 óra 4 perc”, pedig – mint Huszti kifejti – a történelmi adatok alapján a koronázás március 29-én, zöldcsütörtökön történt. Itt sem történt más – a kompilátor elírta a koronázás napját: 28-a helyett 18-át rótt a papírra. A március 28. „20 óra 4 perc” pedig éjféλι napkezdetre átszámítva nem más, mint 1464. március 29. 8:04 helyi idő szerint. Ez a reggeli óra már megfelel a koronázás szertartásának, és nem kell holmi „adminisztratív eseményre” gondolnunk, ahogy Huszti feltételezte. Így feloldódnak a dátumbeli eltérések okozta ellentmondások, melyekre Huszti nem talált magyarázatot.

Nem én vagyok az első, akinek mindez feltűnt Mátyás születési horoszkópjával kapcsolatban. Annak idején Guoth Kálmán is felhívta a figyelmet a napok elcsúszásának tényére *Mikor született Mátyás király?* című, korábban említett írásában, ám ez láthatóan elkerülte a történészek figyelmét, így a február 24-i dátum nem honosodhatott meg a hazai szakirodalomban. Pedig, amint Guoth is megemlíti, olyan egyértelmű, hogy a későbbi király 24-én, azaz Mátyás-nap reggelén jött világra. (A gyermekeket tudvalevőleg gyakran arról a szentről nevezték el, akinek ünnepe a kisdéd születésnapjára esett.)

Meg kell emlékeznünk a széles látókörű, kiváló klasszika-filológus, Bollók János alapos asztrológiai vonatkozású tanulmányáról is.¹⁵ Ebben tárgyalta Mátyás király születési horoszkópját, de annak ellenére, hogy Janus Pannonius esetében felismerte az órák déltől történő számolását, a dátumban okozott elcsúszás nem tűnt föl neki. Ő Janus Pannonius epigrammái alapján az 1440-es születési évet támogatja, érvelését azonban ebben az esetben nem érezzük kellően megalapozottnak.

Eddigi olvasmányaim között Mátyás király születésének napjaként egyébként egyetlen helyen találkoztam a február 24-i, a horoszkóp alapján helyesnek tartott dátummal: az *Encyclopedia Britannicában*.¹⁶ A szócikk az online kiadás tanúsága szerint Elekes Lajos munkáján alapul, így feltételezhető, hogy ő olvasta Guoth Kálmán munkáját.

¹⁴ VÉGH András: *Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei*. = Művészettörténeti Értesítő (59.) 2010. 211–232. A Mátyás-horoszkópot tartalmazó kézirat lelőhelye Krakkó, Biblioteka Jagiellońska, BJ 3225, 8.

¹⁵ BOLLÓK János: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. = Irodalomtörténeti Közlemények (98.) 1994. 299–328. Megjelent újabban: Uő: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. S. a. r.: DÉRI Balázs. Bp. 2003. Argumentum Kiadó.

¹⁶ *Mátyás, I.* In: *Britannica Hungarica világciklopedía*. 1–20. Főszerk.: HALÁSZ György. Bp. 1994–2009. Magyar Világ 12: 428–429.

Egy másik esetben szintén egy horoszkóp az egyetlen forrásunk a születés időpontjára vonatkozóan: Corvin János születése kapcsán. Mátyás törvénytelen fiának szintén két horoszkópja maradt fenn, ám ezek eltérnek egymástól a születés órájának és percének tekintetében. Mindkettőről tudósít Schönherr Gyula.¹⁷ Az első kézirat¹⁸ valójában két horoszkópábrát és egyéb információkat tartalmaz. Megtudjuk belőle, hogy Corvin János „1473. április 2-án, 9 óra 29 perc 15 másodperckor” született. Elég azonban egy pillantást vetnünk a képletre, hogy lássuk: a Nap a horizont alatt található, tehát a „9 óra” nem jelenthet 9 órát: újfent az órák déltől történő számításával van dolgunk. Az időpont az órák éjféltől történő számítása esetén az aszcendens alapján 1473. április 2. CET 21:13:12. A kísérszövegből megtudjuk ezenfelül, hogy az utód 1472. július 14-én éjfélt után egy órával fogantatott. Joggal feltételezhetjük, hogy ezt is a déli napszámítás szerint értették. Eszerint a fogantatás időpontja mai fogalmaink szerint 1472. július 15., nagyjából hajnali 1 óra. (Ennek forrásértéke azonban elég kétséges: egy szerelmi légyott alkalmával még kevesebb tanú szokott jelen lenni, mint egy szülésnél.) A második horoszkóp Corvin János 12. születésnapjának bolygóállásait mutatja, és ún. „Nap-visszatérés képlet” vagy szolárrevolúció. A szolár az asztrológiai prognózis egy formája: minden évben arra a pillanatra állítják fel, amikor a Nap pontosan visszatér a születési horoszkópban elfoglalt eredeti helyére. A 12. születésnap egyben az ekliptikát nagyjából 12 év alatt megtevő Jupiter visszatérése is. Ennek időpontja a kéziratban szereplő időmegjelölés alapján „1485. április 2. 7 óra 18 perc 3 másodperc”, mely az aszcendens alapján valójában 1485. április 2. CET 19:02:50. (Schönherr cikkébe két helyen is sajtóhiba csúszott: 13. születésnapról és 1484-ről olvashatunk nála.) Először mindkét horoszkóp a *Magyar Könyvszemlé*ben jelent meg.¹⁹

A második, a „krakkói kisebb” horoszkóp²⁰ Schönherr szerint Ilkus Mártonnak (a lengyel Marcin Bylica z Olkuszat),²¹ Mátyás asztrológusának a munkája lehet, akárcsak a krakkói Mátyás-horoszkóp Huszti és Szádeczky véleménye szerint. (Marcin Bylica szintén Rómából érkezett Mátyás udvarába Regiomontanusszal együtt.)²² Itt a születés ideje „1473. április 2. 14 óra 7 perc 12 másodperc”; ha azonban alaposabb vizsgálat alá vetjük a bolygóállásokat, rájövünk, hogy ebben az esetben is déltől számították az órákat, tehát a születés ideje a mai felfogás szerint az aszcendens alapján 1473. április 3. CET 1:47:19. Ismét van tehát egy nap eltérés a nap kezdetének eltérő felfogásából adódóan. (Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a korban az órák és a napkezdet déltől történő számítása asztrológus körök-

¹⁷ SCHÖNHERR Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Bp. 1894. 18–19, ill. 32–33. közti képoldal.

¹⁸ *Horoscopium e nativitate Iohannis Corvini filii regis Ungariae*. Krakkói Egyetemi Könyvtár (ma Biblioteka Jagiellońska) BJ. 2828. sz.

¹⁹ CSONTOSI János: *Corvin János két Horoscópja*. = Magyar Könyvszemle (5.) 1880. 5–6. 381–387. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00065/pdf/381-387.pdf> (2011. április 14.)

²⁰ Krakkói egyetemi könyvtár (ma Biblioteka Jagiellońska) BJ. 3225. sz. 16.

²¹ KUBINYI: *i. m.* (4. jegyzet) 136.

²² VÉGH: *i. h.* (14. jegyzet) 218.

ben – legalábbis Közép-Európában – bevett szokás volt.) A történettudomány által jelenleg elfogadott születési dátum a két (félreértelmezett) születési horoszkópot alapul véve 1473. április 2. volt. Azonban, mint láthatjuk, az egyik valójában április 3-ra van felállítva. Tehát döntenünk kell, hogy melyiket fogadjuk el helyesnek. Ha ugyan dönthetünk, mivel egyik horoszkóp „valódisága” mellett sem szól több érv, mint a másiké mellett. Jelenlegi tudásunk alapján ugyanis csak annyit mondhatunk: Corvin János vagy április 2-án, vagy április 3-án született.

Talán Mátyás környezete sem tudta pontosan az időpontot (Mátyás nem tartózkodott Budán a gyermek születésekor), az anyának, Barbara Edelpöcknek azonban tudnia kellett; este negyed 10 és hajnali háromnegyed 2 között mégiscsak jelentős időkülönbség van. Lehet, hogy a két horoszkóp két rivális asztrológus szakmai véleménykülönbségét tükrözi, vagy talán csak különböző forrásokból jutottak az adatokhoz. Ha ez az utóbbi eset áll fenn, akkor Marcin Bylica munkáját kell előnyben részesítenünk; az udvari asztrológusnak feltehetőleg hiteles információk álltak rendelkezésére. Ám az sem kizárt, hogy az egyik horoszkóp propagandisztikus célokra, „a nyilvánosság számára” készült.

Ahogy a kutatás ezekkel a horoszkópokkal kapcsolatban tévedett, nem ismerve fel a képletre írt dátum és annak jelentése közötti különbséget, úgy más esetben is tévedhetett. Éppen ezért revideálandó minden olyan eset, ahol egy dátum meghatározásának egyetlen (vagy kulcsfontosságú) forrása horoszkóp.²³

Fölmerülhet bennünk a kérdés: vajon megbízható forrás-e a horoszkóp mint egy történelmi esemény dátumának jelölője? Itt különbséget kell tennünk az események

²³ A déli napszámítás érvényes III. Frigyes horoszkópjára is, ám itt nem okoz eltérést a napok számozásában. A horoszkópot Bollók János is közli (*i. h.* 15. jegyzet), de nem hivatkozik rá. Frigyes születési ideje ez alapján 1415. szeptember 21. CET 20:52:00. Mátyás és nagy politikai ellenfele horoszkópját együtt említi Melanchton, az előbbi hadi sikereit a születési képletben előnyösen álló Marsnak tulajdonítva, és ajánlja, hogy a fejedelmek is tájékozódjanak az asztrológia felől: MELANCHTON, Philipp: *Initia doctrinae Physicae*. Wittenberg, 1549. 57–58. II. Ulászló horoszkópját Végh András közli (*i. h.* 14. jegyzet). Ő is éjfél előtt született, így nincs eltolódás a napok számozásában. Születési ideje az aszcendens alapján 1456. március 1. CET 20:53:52. A születési képlet melletti horoszkóp kitöltetlen, az alatta felsorolt bolygóállások azonban az 1469. május 3. CET 8:27:23-nak megfelelő időpontra vonatkoznak. Ennél az eseménynél tehát a nap 2-áról 3-ára csúszik. A horoszkóp felirata az eseményt II. Ulászló cseh királlyá választásaként nevezi meg, ám az valójában Mátyás cseh királlyá választásának időpontja (és egyben Niccolò Machiavelli születésének napja). Ezek a bolygóállások voltak láthatóak a budai palota könyvtárában. A másik képen négy horoszkóp látható. Az első II. Ulászló cseh királlyá koronázása, a horoszkóp alapján 1471. augusztus 22. CET 8:48:40. A második II. Ulászló magyar királlyá koronázása. Ennek időpontja a horoszkóp szerint: 1490. szeptember 19. CET 9:34:32. Felhívjuk a figyelmet: ez egy nappal későbbi dátum, mint ami a történetírás köztudatában él! A másik két horoszkóp az 1499. augusztus 22. kb. CET 5:21:39, illetve 1499. szeptember 19. kb. CET 14:17 időpontra vannak fölállítva, ám a feliratok ezeket is a cseh és magyar királlyá koronázás képletének nevezik. A négy horoszkóp alatt valószínűleg prognosztikai eljárásokkal (direkciók, profekciók) kapcsolatos szimbólumok láthatóak. Ezekon felül ismertek még többek között Beatrix királyné és a Thurzó család egyes tagjainak horoszkópjai (WISLOCKI, Władisław: *Katalog Rekopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Cracoviae, 1877–1888).

típusa szerint. Egy király koronázásának jelentőségével mindenki tisztában volt, valamint a résztvevők nagy száma miatt elég tanú áll rendelkezésre a dátum pontosságának igazolásához. Az ilyen jelentőségű, reprezentatív események horoszkópjait véleményem szerint nyugodtan használhatjuk történeti forrásként. Mátyás koronázása esetében is láttuk, hogy nincs ellentmondás a királlyá választás és a koronázás horoszkóp-időpontja, valamint az általunk elfogadott történelmi tények között. Némileg más a helyzet azonban a születésekkel. Egy síró csecsemő látványa nem sok jelét adja későbbi jelentőségének, felemelkedésének vagy hatalmának. Egy gyermek születése izgalommal teli esemény, melyen általában korlátozott számú személy van jelen. A társadalmi ranglétra alsóbb szintjein a pontos időpont általában nem is érdekel senkit: a gyermek úgyszólván vagy földműves lesz, mint az apja. Bár az asztrológia iránti érdeklődés és a bolygók hatásába vetett hit rangtól függetlenül jellemző lehetett a társadalom nagy részére, az asztrológiával való foglalkozás (a horoszkópok megrendelése és elkészítése) elsősorban mindig a vagyonosabb és a képzettebb rétegek időtöltése volt, nem utolsósorban azért, mert műveléséhez igen komoly matematikai ismeretekre volt szükség (pl. gömbháromszögtan, szférikus trigonometria). Nem véletlenül került ki számos asztrológus a csillagászok, matematikusok vagy később a mérnökök közül, hiszen ők rendelkeztek a képletek felállításához szükséges matematikai képzettséggel.

A születések időpontját illetően tehát könnyű tévedni, és könnyű meghamisítani azokat. Ahogy Huszti utalt rá, a reneszánsz tudósokat és Mátyást magát is érdekelte az asztrológia, ezért a születés idejét jelző horoszkóp akár hiteles (de legalábbis egykorú) forrásnak is tekinthető. A király születésekor, valamint a cseh trón megszerzésekor fennálló égi konstellációk (vagyis a két esemény horoszkópja) mennyezetfreskó formájában Mátyás budai palotájának termeit is díszítették.²⁴ Mátyás és az

²⁴ LÁNG, Benedek: *Unlocked Books. Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*. University Park, PA, 2008. Pennsylvania State University Press, 237; BOUDET, Jean-Patrice–HAYTON, Darin: *Matthias Corvin, János Vitéz et l'horoscope de la fondation de l'Université de Pozsony en 1467*. In: *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne*. Éd.: István MONOK. Bp. 2009. OSzK, 205–213. 207. Mindkettejük forrása a budai vár freskóinak leírása a vonatkozó latin szöveg közlésével; BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár*. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó, 79–80. A kérdést 16. századi útleírások összehasonlító vizsgálatával Végh András oldotta meg véglegesen (*i. h.* 14. jegyzet). Ez alapján kiderül, hogy a királyi palota keleti szárnyában három horoszkóp is szerepelt falfestményként: Mátyás születési képlete mennyezetfreskó formájában, a cseh királlyá választás csillagállásai a könyvtár oldalfalán (éggömb és nem négyzetes horoszkópára alakjában), valamint annak az időpontnak a konstellációi, amikor II. Ulászló „magyar király lett”. A horoszkópok korabeli értelmezése még nem térhetett el túlságosan az ókori felfogástól, melyet például Ptolemaiosz *Tetrabyblos* című klasszikus asztrológiai kézikönyvében találunk. PTOLEMY: *Tetrabyblos*. Ed.: F. E. ROBBINS. Cambridge, Mass. 1940. Harvard University Press (görög–angol kiadás). Vö. BARLAI Katalin–BORONKAI Ágnes: *Csillagászati kódexek a Corvina Könyvtárban*. = Meteor Csillagászati Évkönyv 1997. 192. Itt köszönöm meg Láng Benedeknek, hogy a témával foglalkozó, *Classificatory Strategies in Late Medieval Celestial Sciences in Central Europe* című disszertációját rendelkezésemre bocsátotta.

asztrológia kapcsolatát Huszti József vázolta *Janus Pannonius* című munkájában.²⁵ Amint arról 1459-es levelek tanúskodnak, az uralkodó rögtön trónra kerülése után udvari asztrológust kívánt foglalkoztatni (Huszti ebben az asztrológiát pártoló Vitéz János hatását látta). Giovanni Gazulo nem fogadta el meghívását, ám valamilyen módon kapcsolatban kellett maradnia Mátyás körével, ha valóban ismerte a király születésének pontos időpontját. Ennek egyik lehetséges útja a Janus Pannoniusszal folytatott levelezése volt. Marcin Bylica és Regiomontanus 1467 körül kezdett Magyarországon dolgozni. Bylica mint a király asztrológusa működött, a fontos események horoszkópjait ő állította föl az uralkodó számára. Regiomontanus, aki Bylicához hasonlóan a pozsonyi egyetem tanára volt, csak néhány évig tartózkodott Magyarországon; kidolgozta az asztrológiai házak megállapításának új módját, direkciós táblázatokat és kalendáriumot („csíziót”) írt. Bylica végig Mátyás szolgálatában állt, és a király halála után is Budán maradt (talán még a II. Ulászló trónra lépésének csillagállásait ábrázoló freskóhoz is ő készíthette a számításokat). Rajtuk kívül bizonyára számos, az asztrológia iránt érdeklődő személy tartozott hosszabb-rövidebb ideig Mátyás köréhez (példaként Galeotto Marziót említhetjük). A korban tehát igen nagy jelentőséget tulajdonítottak az asztrológiának: szintén ennek egyértelmű jele, hogy többek között Corvin János, valamint a pozsonyi egyetem alapításának horoszkópjá is ránk maradt. Husztinak igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy az asztrológiától – az akkori világnézet szerint – az emberek sorsa függött, ezért az események helyét és idejét illetően igyekeztek minél pontosabb adatokat beszerezni. A csillagok állásának nagy jelentőséget tulajdonítottak, ezért politikai döntések, háborúk kimenetele és országok sorsa függött az égitestek helyzetétől. Ugyanakkor éppen a horoszkóp jelentősége tette azt a hamisítás vonzó tárgyává. Aby Warburg munkájának²⁶ köszönhetően tudjuk, hogy Luthernek fél tucat különböző horoszkópjá forgott közkézen; olasz asztrológusok (Cardanus és Lucas Gauricus) szándékosan helytelen dátumra állították fel a horoszkópot, hogy ily módon a reformátor számára kedvezőtlen értelmezést kapjanak. Gauricus tudvalevően VII. Kelemen pápa asztrológusa volt. Az asztrológia a politika – nem kevés pénzbe kerülő – eszköze volt, így a történelem folyamán a legtöbb asztrológust hatalmi pozícióban lévő emberek foglalkoztatták, ezért mindig kritikával kell kezelnünk a horoszkópokat. A budai palota falait díszítő horoszkópoknak igen komoly reprezentációs szerepük volt. A Mátyás születésére vonatkozó horoszkóp manipulációjának lehetőségével egyébként Bollók János is számolt. Ismerve a Mátyásra jellemző udvari reprezentáció, a hazai, de főleg külső országok felé irányuló, mesterien manipulált propagandát, ez egyáltalán nem volna meglepő. Azonban az eddigiek alapján (február 24-e Mátyásnap) valószínűnek tűnik, hogy Mátyás születési horoszkópjá legfeljebb a pontos óra és perc tekintetében „manipulált”.

²⁵ HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs, 1931. Janus Pannonius Társaság. <http://mek.oszk.hu/08000/08091/08091.htm#n1> (2012. február 2.) XV. fejezet.

²⁶ WARBURG, Aby: *Pogány-antik jóslás Luther korából*. [Bp.] 1986.

A hazai történettudomány eddig elfogadta a Mátyás-horoszkópot a születés időpontjának forrásául, s véleményem szerint ezt a továbbiakban is komolyabb kockázat nélkül megtehetjük. A születés idejének egy napos eltérése Mátyás életének, uralkodásának vagy a magyar történelemben elfoglalt szerepének értelmezésén semmit nem változtat, ugyanakkor felhívja a figyelmet egy lényeges dologra: a horoszkóp a történelmi források egy speciális típusa, és mint ilyenek az értelmezése kiegészítő ismereteket kíván, ha el akarjuk kerülni a súlyos félreértéseket.

MÁRTON VESZPRÉMY

Das Geburtsdatum von Matthias Corvinus und Johann Corvinus

Das Horoskop als Quelle

Die zeitgenössischen Quellen bezüglich des Geburtsdatums des Matthias Corvinus, König von Ungarn, bieten uns umstrittene Daten an. Mit der Interpretation der Quellen hat sich Kálmán Guoth beschäftigt, seine Argumente überzeugen uns von der Richtigkeit des Datums 23. Februar 1443. Dieses Datum ist außerdem auch von den Horoskopen untermauert, die von den Hofastrologen für das Ereignis der Geburt Matthias' erstellt und von Lajos Szádeczky und József Huszti entdeckt wurden. Die Forscher haben aber die Tatsache nicht erkannt, dass die Horoskope – unserem heutigen Begriff nach – für den 24. Februar erstellt sind, weil die Astrologen damals Mittag als den Beginn des Tages betrachtet haben. (Kálmán Guoth hat das Phänomen festgestellt, aber seine Ergebnisse blieben von anderen Historikern anscheinend unbemerkt.) Diese Tatsache verursacht Abweichung in einigen anderen, von Huszti veröffentlichten Horoskop-Daten (Wahl zum König und Krönung von Matthias), und hilft uns, die bisher unerklärbaren Termine zu verstehen, die nächtlich zu sein vermutet waren.

Eine Frage bleibt noch unbeantwortet: Ist ein Horoskop eine glaubwürdige, zuverlässige Quelle? Das hängt auch davon ab, ob das Horoskop tatsächlich „für Benutz“ gemacht oder aus propagandistischen Gründen verfälscht wurde. In seinem Artikel argumentiert der Autor dafür, dass beim Fall der Geburt eines Kindes, das nicht in einer Herrscherfamilie geboren ist, man nicht ganz sicher sein kann, ob das Horoskop richtig ist; aber zum Beispiel das Horoskop einer Krönung mit größter Wahrscheinlichkeit vertrauenswürdig ist. Doch selbst wenn ein Horoskop manipuliert ist, ist dann wahrscheinlich nur die Uhrzeit der Geburt fragwürdig (in der Astrologie ergibt ein Unterschied von 20 – 30 Minuten eine völlig andere Interpretation). Angesichts dieser Tatsache kann man – wie die Historiker es bisher auch getan haben – das Horoskop als eine Quelle bezüglich der Geburt des Königs Matthias akzeptieren: Der Herrscher ist – unserem heutigen Wissen nach – am 24. Februar 1443 geboren.

Uns sind auch zwei Horoskope des außerehelichen Sohns von Matthias, Johann Corvinus, bekannt, aber die beiden sind nicht identisch. Da diese Horoskope die einzigen Quellen bezüglich des Geburtsdatums von Johann Corvinus sind, kann lediglich so viel festgestellt werden, dass er in der Nacht vom 2 auf den 3 April 1473 geboren ist, aber es lässt sich nicht genau entscheiden, an welchem Tag.

BOLONYAI GÁBOR

Bonfini Héródianosz-fordításáról*

Néhány évvel ezelőtt e folyóirat hasábjain jelent meg egy tanulmány a Bonfini-kéziratok keletkezéséről és későbbi sorsáról Kulcsár Péter tollából.¹ Az elemzés első fele Bonfini történeti művének szövegahagyományozását követi nyomon, második része pedig fordításainak és a *Symposion*nak a kézirateit vizsgálja, és – részben új adatokra is támaszkodva – az eddigi konszenzustól jelentősen eltérő álláspontot fogalmaz meg. Arra a következtetésre jut, hogy a ránk maradt kéziratok közül a *Symposion*t és annak rövid töredékét a szerző saját kezűleg írta (ezt a korábban is felvetődő lehetőséget mind ez ideig egyhangúlag elvetette a kutatás),² valamint a salzburgi Héródianosz-fordítás piros tintával író, második keze is Bonfiniéval azonos (ez korábban senkiben sem merült föl). Az azonosítás megerősítésére egy negyedik – korábban figyelmen kívül hagyott – szöveget is bevon az elemzésbe Kulcsár Péter. Az OSzK „Clmae 444” jelzetű Frontinus-kódexének előzéklapján olvasható bejegyzés két Bonfini-epigrammát tartalmaz, két különböző kéztől.³ A második írásképpel kapcsolatban mutat rá arra Kulcsár, hogy első pillantásra is egyértelműen látszik rajta, hogy ugyanattól a kéztől származik, mint az előbb említett három szöveg. Végül pedig a *Symposion*-korvina előzéklapjának bekötött Hermogenész-töredékről megállapítja, hogy a salzburgi Héródianosz-kódex fekete tintával író, első kezétől származik, aki Johannes Franciscusként mutatkozik be, „comes augustalis” és „familiaris pontificius” titulussal. Ez az írnok azzal a Johannes

* A tanulmány a „Corvina Graeca” című (K 75693) OTKA-pályázat keretében készült.

¹ KULCSÁR Péter: *Bonfini-kéziratok*. = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 213–236, illetve olaszul KULCSÁR, Péter: *I manoscritti di Bonfini*. = Camoenae Hungaricae (1.) 2004. 71–92.

² A rengeteg elírás, s főként a görög ékezés elemi hibái miatt I. APRÓ, Stephanus: *Antonius Bonfinis Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. Bp. 1943. Egyetemi Nyomda, xiv. APRÓ István álláspontját átveszi CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. Akadémiai Kiadó, 166, valamint CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 4. kiad. Bp. 1990. 44.

³ L. még KULCSÁR Péter: *Három epigramma 1487-ből*. = Irodalomtörténeti Közlemények (100.) 1996. 313–317.

Franciscus Angelitával (Giovanni Francesco Angeli) azonos, akit Bonfini említ meg mint hűséges társát és Recanati jegyzőjét a *Symposion* bevezetőjében.⁴

Az alábbiakban Bonfini Héródianosz-fordításának kézirataival kapcsolatban szeretném Kulcsár Péter elemzését kiegészíteni és pontosítani, mindenekelőtt egy általa nem ismert kódex tanúságára alapozva. A tanulmány második felében a fordítások alapjául szolgáló görög kódexek azonosíthatóságáról, illetve szövegkritikai értékéről lesz szó, végül röviden érintem a fordítás jelentőségének, szellemi közegének és minőségének kérdését is.⁵

A Héródianosz-fordítás kéziratai

A hazai kutatás a fordításnak a mai napig csak egyetlen példányát tartja számon, melyet a salzburgi Universitätsbibliothek őriz M II. 135 jelzettel.⁶ A kódexnek nemcsak az első ívfüzete, hanem kezdőlapja is elveszett, így illumináció és címer híján a fordítás után olvasható (128^v) kolofón alapján szokás hiteles corvinának tartani:⁷ „Ad ser<enissi> mum Regem Matthiam Herodiani ab Antonio Bonfine traducti: atque a Jo<hanni> Francisco comite Augustali: a famulare Pontificio transcripti ob magnam in Regem Ungariae et Boemiae devotionem. Finis. Soli Deo gloria et laus.” A piros tintával írt záró megjegyzésből tudjuk (mely Kulcsár Péter meggyőző érvelése szerint magától Bonfinitől származik), hogy a szöveget a fentebb említett Johannes Franciscus másolta. Az aranymetszésű kódex zöld selyem kötése egykorú, a Mátyásnak készített jellegzetes díszkötések közül a wolfenbütteli Ficino-kódexéhoz hasonlít.⁸ Provenienciája az 1850-es évekig ismeretlen, ekkor ajándékozta Paúr Iván

⁴ Kulcsár Péter szerint Johannes Franciscus fivére, „Johannes T.” szintén közeli kapcsolatban áll Bonfinivel: ő készítette el a *Decades* mára elveszett diszpéldányát, s másolói tevékenységéért nemesi címet is kapott Uláslótlól; I. KULCSÁR: *i. h.* 1995. (1. jegyzet) 233–236. Johannes Franciscus Angelitáról I. még PAJORIN Klára: *Mátyás király és Bonfini barátja, Prospero Caffarelli*. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica, tom. XIV., fasc. 2.* Miskolc, 2009. E typographeo Universitatis, 253–261.

⁵ Külön tanulmányban tervezem a Filozofatosz-fordításokat tartalmazó kódexek, valamint a Herogenész-töredék kérdésének tárgyalását.

⁶ KULCSÁR Péter interneten közzétett listáján (*Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, <http://www.tankonyvtar.hu/konyvek/inventarium-de-operibus/inventarium-de-operibus-081028-9>, letöltve: 2010. november 10-én) szintén csak egyetlen példányt említ.

⁷ CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI: *i. m.* 1990. (2. jegyzet) 152. tétel, valamint MADAS Edit is: *La Bibliotheca Corviniana et les corvina authentiques*. In: *Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne. 15–17 novembre 2007*. Éd.: Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAL. Bp. 2009. 55.

⁸ CSONTOSI János: *Latin Corvin-kódexek bibliográfiai jegyzéke*. = Magyar Könyvszemle (6.) 1881. 157.

Schallhammer soproni postatisztnak, ő pedig 1873-ban adta el a salzburgi egyetemi könyvtárnak.⁹

A fordításnak azonban létezik egy másik példánya is. Ez a kódex jelenleg a vatikáni könyvtár Fondo Rossiano gyűjteményében található, jelzete Ross. 483.¹⁰ Az 56 levélből álló, 240 × 165 mm méretű pergamenkódexet humanista írással másolták. A gyakorlott kezű másoló igen gazdaságosan használta ki a rendelkezésére álló írófelületet: egy sorba 50-60 betűnek, egy lapra pedig rendre 47 sornak szorított helyet. Szépen formált, apró betűi egyenletesek és könnyen olvashatók. A kezdőlap baloldalát és felső sávját fehér indafonatos minta díszíti L alakban. A lap alján két angyal tart egy címet, melynek rajzolata szinte a felismerhetetlenségig ki lett kaparva.¹¹ Az angyalfigurák festése elnagyolt, szinte a befejezetlenség érzetét kelti. Az illumináció tehát nem tárja föl egykori tulajdonosa kilétét, és ugyanígy hiányzik a szövegből is bármiféle, azonosításra alkalmas ajánlás vagy bejegyzés. A kódex provenienciája egészen a 18. század közepéig ismeretlen. Valamikor 1838 és 1854 között vásárolta meg Giovanni Francesco de Rossi könyvgyűjtő. Az ő hagyatékából került mai helyére, a vatikáni könyvtárba.

A vatikáni kézirat jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy a fordítás teljes szövegét tartalmazza, szemben a salzburgi kódexszel, melynek az első quaterniója teljes egészében elveszett. Ajánlás, mint említettük, ebben a teljes példányban sem maradt ránk, de ennek hiányából nem következtethetünk arra, hogy a salzburgi sem tartalmazott Mátyásnak szóló dedikációt. A vatikáni kódexben megmaradt szövegrész mennyisége alapján viszont az biztosan állítható, hogy a salzburgi kódexből elveszett quaternióra egy esetleges ajánlás szövege már nem férhetett rá.¹² Legfeljebb egy vagy két oldal szabad helyet képzelhetünk el rajta, de leginkább

⁹ [CSONTOSI János:] *Elhunyt Paúr Iván*. = Magyar Könyvszemle (14.) 1889. 366.

¹⁰ A kódexről tudomásom szerint Hans TIETZE tesz először említést 1911-ben publikált *Die illuminierten Handschriften der Rossiana Wien–Lainz* című művében (Leipzig, 1905. 119). A kézirat adatai az *Iter Italicum* megfelelő kötetében (KRISTELLER, Paul Oskar: *Iter Italicum*. 2. Leiden, 1967. Brill, 410), valamint G. RILL Bonfini-szócikkében is (*Dizionario Biografico degli Italiani*. 12. Roma, 1970. 28–30) szerepelnek. A kézirat olvasatait (a salzburgival együtt) a legújabb, 2005-ben publikált Héródiánosz-kiadás elkészítője, C. Lucarini is felhasználta (*Herodianus: Regnum post Marcum*. Edít Carlo M. LUCARINI. München–Leipzig, 2005. Saur Verlag), legutóbb pedig M. Martellini adott néhány soros ikonográfiai elemzést kezdőlapjának díszítéséről rövid Bonfini-monográfiájában: MARTELLINI, Manuela: *Antonio Bonfini. Un umanista alla corte di Mattia Corvino*. Viterbo, 2007. Edizione Sette città, 70–73.

¹¹ Legalábbis az általam használt, mikrofilmről szkennelt fekete-fehér másolat alapján a címer beazonosíthatatlan; mindössze az vehető ki, hogy a címer közepén két (esetleg három) széles sáv futott keresztbe.

¹² Ezt már KULCSÁR Péter is sejtette: *i. h.* 1995. (1. jegyzet) 232–233. Megjegyzendő, hogy a jelenleg 128 föliós salzburgi kódex végig quaterniókból áll, összesen 16-ból (16 × 8 = 128), számozásuk pedig folyamatos, B-től R-ig. Kulcsár olyan mikrofilmen vizsgálta a kéziratot, amelyen, ahogy említi, nem voltak jól láthatók a betűjelek; bizonyára emiatt merült föl benne annak lehetősége, hogy a füzetek váltakozó hosszúságúak, a számozásuk pedig rendszertelen. Valójában szó sincs erről.

semennyit.¹³ Ha tehát Bonfini ehhez a fordításához is írt ajánlást Mátyásnak (amit azért nem teljesen alaptalanul feltételezhetünk, hiszen Hermogenész-, Averulinus- és Philosztratosz-fordítását, valamint a Beatrixnak ajánlott *Symposiont* és a végül Ulászlónak szánt *Decadest* is egyaránt terjedelmes dedikációval látta el), akkor ez a prefáció vagy egy teljes quaterniót tehetett ki, vagy külön lapo(ko)n lett a füzetek elé kötve. Bonfini ránk maradt ajánlásainak terjedelme akár az első feltételezést is támogathatja: a Philosztratosz-szöveg elé írt bevezető még hosszabb is (körülbelül 18 ezer betű), mint ami a salzburgi kódex egy quarterniójára ráfér (körülbelül 14 ezer betű); az Averulinus-ajánlás terjedelme közel egy ívnyi (mintegy 11 ezer betűből áll); a Hermogenész-fordítás bő kilencezer betűs előszava kétharmad ívet tesz ki; míg a másik két – nem Mátyásnak ajánlott – mű bevezetője egy „salzburgi ív” felénél valamivel hosszabb, illetve rövidebb. Ellenérvet jelent viszont, hogy az ívfüzetek számozása a fordítással indult (az elveszett faszikulust *A*-val kellett, hogy jelöljék, mert a jelenlegi első ívfüzet betűjele *B*), vagyis a feltételezett ajánlást tartalmazó füzetet jelöletlennek kell elképzelnünk; ez pedig ha nem is példa nélküli, de nem szokványos eljárás.

Magától vetődik föl a következő kérdés: mi a két kézirat viszonya egymáshoz?¹⁴ Ha kizárólag a szövegekből indulunk ki, egyértelmű választ kaphatunk: a két kézirat egyikét sem a másiktól másolták. Egymástól függetlenül készültek, és pedig minden bizonnyal közvetlenül a szerzői kézirat alapján. Mi alapján következtethetünk erre? Először is az szól önálló értékük mellett, hogy bár a salzburgi példány alapvetően sokkal jobb minőségű szöveget hoz, mint a vatikáni, az esetek egy kis százalékában egyértelműen az utóbbi őrzi meg a helyes olvasatot az előbbivel szemben. Tehát mindkettőjük 'suo iure' férhetett hozzá az eredeti szöveghez. Másodszor, hibáik túlnyomó többsége egymástól függetlenül keletkezett, amelyet nem vesz át a másik. Ugyanakkor van néhány közös hibájuk is, de nagyon kevés, amely mind könnyen magyarázható azzal, hogy mindkét másoló a szerzői kézirat szöveghibáját veszi át (vagyis nem azért tévednek együtt, mert egyikük a másiktól másolt). Az általam átvizsgált szövegrészekben (az eredeti mű mintegy negyedében) két esetben valószínűsíthető, hogy a szövegromlás forrása az autográf lehet.¹⁵ Ez a szám nagyjából megfelel annak, amit egy autográf (vagyis kevés hibát tartalmazó) kézitről másoló két jó kezű írnotól várhatunk. Lássuk a példákat.

A salzburgi kódex (ezentúl **S**) rögtön a második mondatában eltér a vatikáni kézirat (ezentúl **Va**) szövegétől. Míg az előbbi 1^a lapján ez olvasható: „Ad urbem

¹³ A salzburgi kódex egy quaterniójára átlagosan 9-11 Teubner-oldalnyi görög szöveg fordítása került; a kiesett első ívfüzet bő 9 Teubner-oldal fordítását tartalmazta, s talán még egy illuminációt is a kezdőlapon.

¹⁴ Lucarini, aki mindkét kézirat szövegét figyelembe vette, amikor Bonfini fordítását is segítségül hívta a görög szöveg megállapításához, azt a megjegyzést teszi, hogy a két kéziratban egyetlen alkalommal sem fedezett föl egymástól eltérő olvasatot; LUCARINI: *i. m.* 2005. (10. jegyzet), xvii–xviii, xxiv.

¹⁵ A salzburgi kéziratnak összesen 40 levelét hasonlítottam össze a vatikáni kézirat 17 főlíonyi szövegével, vagyis a görög szöveg számozása szerint az 1.7.6.-tól az első könyv végéig, valamint a 3.2.6.-tól a 4.1.4.-ig tartó szövegrészt.

dehinc festinat, sacellum Iovis ceteraque templa se revisurum”, az utóbbi kézirat egy szóval többet hoz: „Ad urbem dehinc festinat **referens** sacellum Iovis ceteraque templa se revisurum” (3^v). A két olvasat között nem nehéz döntenünk: a „referens” igenév a rákövetkező acc. cum inf.-es szerkezet vezérigei szerepét tölti be, ezért nélkülözhetetlen a mondatban: „Innen a Városba siet, arra hivatkozva, hogy Iuppiter szentélyét és a többi templomot szeretné ismét felkeresni.” A „referens” participium nélkül a „se revisurum <esse>” szerkezet a levegőben lógna. A salzburgi kódexbeli hiányát ezért másolói figyelmetlenségből eredő kihagyásnak kell tartanunk. A helyes olvasatot tehát ezúttal az **S**-sel szemben a **Va** őrzi meg. (A fordítás hűségének kérdéséről később részletesebben is szó lesz majd, de már itt észrevehetjük, hogy Bonfini szövege több ponton is eltér az eredetitől. A mostani szövegrészlet esetében a görögben egyrészt másképp tagolódnak a tagmondatok, másrészt nyoma sincs az acc. cum inf.-es szerkezetnek, harmadrészt pedig egyes szavak jelentése is más, mint ahogy azt Bonfini érteni véli: ὡς δ' ἐς τὴν Ῥώμην εἰσήλασεν, ἐς τε τοῦ Διὸς τὸ τέμενος καὶ τοὺς ἄλλους νεῶς ἀνελθὼν...” Vagyis: „Amint pedig bevonult Rómába, s felment Juppiter szentélyébe és a többi templomba, ...” (majd következik a főmondat), tehát a „referens” és a „se revisurum” helyett valójában egyetlen participium áll, amelynek a jelentése mindkettőtől különbözik (ἀνελθὼν, „felmenvén”). Ha a két latin változatot az eredeti szövegtől függetlenül, s kizárólag mint latin szövegeket nézzük, a **Va** szövege az **S**-hez viszonyítva grammatikai szempontból elfogadhatóbb, értelmesebb. Ez alapján nyugodtan feltételezhetjük, hogy Bonfini eredetileg azt a változatot írta, amelyik a **Va**-ban olvasható, függetlenül attól, hogy az általa létrehozott latin mondat pontos értelme eltér attól, amit a kontextus alapján az eredeti szövegben lehetségesnek nevezhetnénk, s főleg attól, amit a görög szavak ténylegesen megengednek.

Az általam észrevett tizenegy további esetből, ahol nyilvánvalóan **Va**-ban találjuk meg a helyes olvasatot **S**-sel szemben, még kettőt emelek ki (a szövegvariánsok teljes listáját lásd a Függelékben). Mindkét példa, csakúgy mint az összes többi, banális elírásból vagy apró figyelmetlenségből ered. Az első esetben Johannes a „quosque noctu iam necari oporteat” („mindazokat, akiket még az éjjel meg kell ölni”) mellékmondat „quosque” vonatkozói névmását rontotta el egy hasonló hangzású, de teljesen más jelentésű „quousque” kérdőszóra („meddig”): „quousque noctu iam necari oporteat” (13^v).¹⁶ A hiba annyira nyilvánvaló, hogy elméletileg akár azt is feltételezhetnénk, hogy a helyes olvasatra a **Va** másolója saját maga jött rá, de minthogy másutt nem adja jelét szövegjavítói hajlamának, ezt a feltételezést inkább csak elméletinek kell tartanunk. Marad a kézenfekvőbb értelmezés: a vatikáni kézirat másolója ezúttal pontosabb volt, mint Johannes.

A másik szöveghelyen Severus bithyniai győzelméről írja Johannes: „promulgata Severianae victoriae fame” (40^r), de a sikernek természetesen nem az éhsége (fames), hanem a híre (fama) terjedt el, így a vatikáni olvasatot kell helyesnek elfogadnunk:

¹⁶ A fordítás (8^v) ezúttal viszonylag pontosan adja vissza a görög mondatot: „ὄσους χρὴ τῆς νυκτὸς φονεῖσθαι” (1.17.2).

„promulgata Severianae victoriae **fama**” (18^v). A józan ész mellett ezt támogatja a görög szöveg is: „ὤς δὲ διέδραμεν ἡ φήμη τῆς Σεβήρου νίκης” (3.2.7), ahol szintén a győzelem híre fut végig a Bithyniával szomszédos tartományokban.

Jóval több azonban azoknak a szöveghelyeknek a száma, ahol az **S** örzi meg a helyes olvasatot a **Va**-val szemben. Az általam átnézett, mintegy két könyv terjedelmű szövegben 60 ilyen esetet lehet regisztrálni. Közülük hét hiba kihagyásos,¹⁷ két-három tucat pedig értelmetlen olvasatokat, sőt olykor nem létező szavakat¹⁸ produkáló elírás, így az az amúgy sem valószínű forgatókönyv, hogy a salzburgi kódexet a vatikániról másolták, teljesen kizárható. Ezekből az értelmetlenségig torzult alakokból aligha lehetett volna kikövetkeztetni a másik kéziratban szereplő, értelmes olvasatokat.

Néhány szemléletes példa jól mutathatja, hogy az **S** mennyivel jobb és megbízhatóbb szöveget hoz, mint a **Va**. A „πιστεύσας ὁ νεανίας” („a fiatalember, abban bízva...”, 1.9.9) igeneves szerkezetnek nyilvánvalóan az **S** kódex „dum omnia **credit**” olvasata felel meg (4^r), nem pedig a **Va** „dum omnia **redit**” variánsa (5^r15), még ha az előbbi („miközben mindent elhisz”) sem adja vissza maradéktalanul az eredeti szöveg értelmét. Az intranszitiv „visszatér” igének azonban semmiképp sem lehet helye ebben a mondatban.

Ugyanígy egyértelmű, hogy a „μεμνημένος ἀεὶ τῆς τοῦ ἐπιδραμόντος φωνῆς” („miközben egyfolytában támadója szavai jártak <Commodus> fejében”, 1.8.8) fordításának Bonfini az **S**-ben olvasható „**vocem** suo capiti **insultantis** quotidie memoria repetit” változatot szánta (2^v), és nem a **Va** részint értelmetlen, részint nyelvtanilag hibás verzióját: „**vicem** suo capiti **insultentis** (sic!) quotidie memoria repetit” (4^r10).

Egy másik mondat szövegén (1.12.6–7) nem egyszerű figyelmetlenségből, hanem valamiféle megfontolásból változtathatott; más kérdés, hogy a beavatkozás ezúttal mulatságos eredménnyel zárult. Az **S** szövege alapján („quin etiam mox imperatoris **equites** universos in eos egredi iubet”, 7^v) azt tudhatjuk meg, hogy valaki „nemsokára azt is megparancsolja, hogy a császár teljes lovassága forduljon ellenük”. Amint az előzményekből kiderül, ez a valaki egy Kleandrosz nevű, Commodus császár kegyeibe férkőzött fríg rabszolga, aki azok ellen veti be a lovasgárdát, akik éppen ő ellene lázadtak föl. Bonfini fordítása a parancs tartalmát illetően megfelel az eredeti szövegnek („κελεύσαντος τοῦ Κλεάνδρου πάντες οἱ βασιλῆιοι ἰππεῖς τοὺς τε ἐντυγχάνοντας ἔβαλλον καὶ ἐτίτρωσκον”, „Kleandrosz parancsára a teljes császári lovasság <megjelent> és nekiesett mindenkinek, aki csak elébe került”), bár zavaró, hogy hiányzik a mondatból az alany, vagyis Kleandrosz, akinek a neve a mondat későbbi részeiben sem bukkan föl. Minden bizonnyal ennek köszönhetően történt, hogy a **Va** másolója – akár tudatosan, akár ösztönösen – „kipótolta” a hiányzó alanyt, melyet az „equites” szóból alkotott meg, s így az ő verziójában a „császári igazságosság”, az „imperatoris aequitas” szólít föl támadásra mindenkit a lázadók

¹⁷ A **Va** lapszámozása szerint: *om. pecuniae* (4^r22), *om. sibi* (6^r8–9), *om. et* (6^r33), *om. sed* (6^r34), *om. ducto Pertinace accessere. Letus* (10^r17), *om. In ocio degebat* (23^r2), *om. mortem* (26^r5).

¹⁸ 6^r11–12 *deguntribulani*, 8^r19 *praesentionem*.

ellen: „quin etiam mox imperatoris **aequitas** universos in eos egredi iubet” (6^v5). A mondatnak lett alanya, csak a maradék értelmét vesztette el közben.

Hasonló példákat hosszasan lehetne sorolni. A **Va** másolói hibái, legalábbis egy részük, szemmel láthatóan más szinten mozognak, mint amelyeket Johannes Franciscus követett el. Egyszerű bakik becsúsznak nála is (betűtévesztés,¹⁹ kettőzés,²⁰ hasonló kinézetű betűk összekeverése²¹), de jó néhány esetben komolyabb nyelvi hibákra vagy jelentős eltéréseket eredményező rontásokra is képes. A deponens igei alakokat például szinte rendszeresen írja át cselekvőre,²² olykor pedig teljesen váratlan és a mondat szerkezetébe egyáltalán nem illeszkedő formában másol át szavakat.²³

Végül néhány olyan sajátos hibával is találkozni lehet, amely mindkét kézirat szövegében egyaránt előfordul, és jó okkal feltételezhetjük róluk, hogy közös elődjükre, vagyis Bonfini autográf kéziratára vezethetők vissza. A προσκτωμένων többes genitivusban álló, „újabb szerzemény”, „a korábbiak mellé megszerzett vagy” jelentésű, főnévként használatos igenévnék mindkét kódex latin szövegében a „Parthorum” szó felel meg. Azzal a különbséggel, tegyük hozzá gyorsan, hogy az **S** írónka rájött arra, hogy a szövegbe nem a „párthus” népnév, hanem a „parta (-orum)” „megszerzett vagyontárgyak” genitivusa illik, és ennek megfelelően áthúzta a „h” betűt. Az eredeti „h” betűs változat azonban (mely a javítás után is tökéletesen látható) olyan egyedi és sajátos tévesztés, amelyről nehéz elképzelni, hogy a másik kódextól függetlenül keletkezett volna. Furcsa hibák, mint amilyen a „partorum” szó „h” betűs írása, olykor bárkinek becsúszhatnak, de hogy ugyanezt a furcsa hibát mindkét másoló egymástól függetlenül egyaránt elkövesse – ez nagyon valószínűtlennek tűnik. A hibát tehát alighanem Bonfini ejthette, és az ő példányából öröklődhetett tovább mindkét kéziratba. Azon pedig, hogy Johannessel szemben a **Va** írónka nem javította ki a hibás alakot, már az eddig említett saját tévesztései alapján sem kell csodálkoznunk; az értelmetlen szó meghagyása végképp érthetővé válik, ha majd Bonfini fordításának különös vonásaira térünk rá.

Egy másik helyen az észak-afrikai struccok megfelelőjeként szerepel mindkét kéziratban (**S** 11^v és **Va** 7^v43) a többes ablativusban álló „istrutheis” szó. A „strutheus” főnévnék azonban nincs ilyen mellékalakja,²⁴ így ezúttal sem gondolhatunk másra,

¹⁹ „Vocem” helyett „vicem”-et ír, „tales” helyett „talis”-t, „moliatur” helyett „molitur”-t, „volebat” helyett „volebant”-ot, „ullum” helyett „illum”-ot, „lentus” helyett „laetus”-t, „devecustus” helyett „defectus”-t stb.; l. a Függelékét.

²⁰ Pl. „omnino” helyett „omninino”-t, „deinceps” helyett „deindeceps”-et ír.

²¹ Egy helyütt minden bizonnyal a „s” (2°) rövidítést nézhetette „f”-nek, és oldotta föl „s<ib>” helyett „f<ratr>”-nak (3^v41).

²² Így lesz „calumpniari”-ből „calumpniare”, „impartiebantur”-ból „impartiebant”, vagy „praedatur”-ból „praedat”.

²³ Elég meglepő például, ahogy „admirantur”-ból „admitte” lesz, „veretur”-ból „vertitur”, a „miseris” melléknévből „demerseris” igei alak, „recognosce”-ből „recognosceret”, „cedo”-ból „caede” vagy „dixit” igei alakból „dux” főnév.

²⁴ Legalábbis sem a *Thesaurus Linguae Latinae*, sem DU CANGE, sem FORCELLINI szótára, sem az *Oxford Latin Dictionary* nem tud róla.

mint hogy előzőleg a szerzői kéziratban került be véletlenül a „strutheis” szó elé egy „i” betű vagy egy „i” betűnek értelmezhető függőleges vonás. Az ismeretlen szón aztán talán az egzotikus „Maurusius” jelző miatt sem akadt fönn egyik másoló sem (sőt maga Bonfini sem a szöveg átolvasása közben), és ezért maradhatott meg végül mindkét kéziratban.

A salzburgi kézirat szövegének jobb minőségét nyilvánvalóan az biztosította, hogy egyfelől az írnok, Bonfini hűséges munkatársa, Giovanni Francesco Angelita²⁵ láthatólag jobban értette a mesterségét, alig hibázott, másfelől munkáját maga a szerző, Bonfini ellenőrizte, s ha kellett, korrigálta. Bonfini a javításokon túl címekkel, lapszéli megjegyzésekkel, valamint fejezetbeosztást jelölő és lényeges pontokat kiemelő jelekkel is ellátta a főszöveget. Úgy tűnik, csak a Mátyásnak készített (salzburgi) példányt látta el megjegyzéseivel. A vatikáni példányból hiányoznak ezek a kiegészítések, így feltételezhetjük, hogy a szerzői kéziratban sem voltak meg. A vatikáni kézirat írnoka legalább egy klasszissal gyengébb volt Fermóból származó kollégájánál: nemcsak jóval több hibát vétett, hanem sokkal súlyosabbakat is; olykor nyelvileg lehetetlen vagy értelmetlen szavak is elhagyták tollát.

Johannes és Bonfini láthatólag együttműködve dolgoztak. Az írnok előre helyet hagyott a címeknek, két helyen pedig megtartotta a szerzői kéziratban üresen maradt részeket, feltételezhetően azzal a szándékkal, hogy a szerző majd utólag megoldja a hiányzó részek problémáját. Az első esetben (11^r) azért hagyhatott üresen két sornyi helyet a maga munkapéldányában Bonfini, hogy jelezze a görög szövegében észlelt lakúnát (esetleg egy másik példány segítségével később kiegészítse?). Johannes megtartja a lakúnát, s végül Bonfini értesíti piros lapszéli megjegyzéssel az olvasót a szövegkiesésről. A margóra beszúrt két szó közül az első eleje nehezen kivehető: „<Grae>co (esetleg <lo>co) defuit.”

A második esetben (54^r) nem világos, miért nem írt le egy latin mondatot Johannes, s hagyta üresen a helyét: talán a mondat fordítása nem készült el végleges formában, vagy nem lehetett pontosan kiolvasni? Ez a fordítási kihagyás annál is inkább különös, mert egy nyelvi szempontból egyáltalán nem nehéz mondatról van szó. Akárhogy is, annyi bizonyos, hogy a másoló érzekelte a latin szöveg befejezetlenségét, ezért átugrotta, az üresen hagyott részre pedig végül Bonfini maga írta be utólag a hiányzó mondatot (kézírása egyértelműen felismerhető); értelemszerűen ezúttal feketével, nem pirossal. Mindebből arra is következtethetünk, hogy Bonfini valószínűleg nem volt a másoló közelében a másolás idején, máskülönben Johannes rövid úton tisztázhatta volna vele a problémát. Érdemes megjegyezni, hogy a vatikáni példányban semmiféle bonyodalomra utaló jel sincs, szövege pedig megegyezik a Bonfini által betöltött szöveggel. Bonfini talán saját kéziratát is rendbe hozta a korvina átnézésekor. Ha így történt (ami azért egyáltalán nem biztos), akkor ez a salzburgi kódex elsőbbsége mellett szól.

²⁵ Kézírása esztétikai szempontból is magas színvonalú; kurzív betűinek apró részletekig finoman és egyedien kidolgozott formái különleges eleganciáról tanúskodnak.

A vatikáni kézirat szintén Bonfini saját példányáról készült, de ennek elkészítésében és korrigálásában a fordító láthatólag már nem vett részt. Olykor betű alatti pontok jelzik, hogy a szöveget, vagy legalábbis egy részét, valaki gondosan átnézte később. Elég sok hibát észre is vett benne, de helyes alternatívákat sehol sem kínált helyettük: az illetőnek valószínűleg nem állt rendelkezésére az autográf, az önálló javításhoz pedig vagy a kedve, vagy a bátorsága, vagy az ötlete hiányzott.

A két kézirat viszonyát érdekes megvilágításba helyezi a vatikáni kézirat illuminációja. Martinelli a viszonylag egyszerű fehér indafonatos díszítést Francesco d'Antonio del Cherico 1460 tájára datált Macrobius-kódexének illuminációjával (Firenze, Plut. 65.36) s általában a művész 1480-ig tartó első alkotói korszakának alkotásaival rokonítja.²⁶ Martinelli nem állítja ugyan *expressis verbis*, hogy ténylegesen is 1480 előtt keletkezett a kódex, de érvelésében megvan ennek a lehetősége.²⁷ Ez viszont azt jelentené, hogy Bonfini még évekkel azelőtt lefordította Héródianosz művét, sőt az elkészült szöveget még át is engedte valakinek másolásra, mielőtt Mátyásnak felajánlotta volna. Szövegkritikai szempontból lehetséges lenne az eseményeknek ez a menete; az előbb említett apróságot nem tekinthetjük kizáró oknak. A feltételezés ellen szól azonban két körülmény. Először is nagyon különös, hogy a szerző ennyire nem viselte gondját az első példány szövegének. Másodszor (és ez sokkal komolyabb szempont): az illuminációnak létezik egy szinte hajszálpontos párja, amely nagy valószínűséggel 1496 utánra datálható.²⁸ A jelenleg Valenciában őrzött pergamenkódex (Biblioteca Universitaria 870) Lancelotto Macedonio *Historia Sancti Paradis* című művét tartalmazza, Aragóniai Frigyes nápolyi királynak (Beatrix öt évvel idősebb bátyjának) szóló ajánlással.²⁹ Frigyes 1496–1503 között volt Nápoly királya, a valenciai kódexet így erre az időszakra tehetjük. Az illuminációk nagyfokú hasonlósága alapján pedig az feltételezhető, hogy a vatikáni Héródianosz-kódex is nagyjából ekkor keletkezhetett. A két indafonatos díszítés csupán méreteiben és az iniciáléjában különbözik egymástól, de ez egyszerűen a díszítendő kódexek eltérő méretéből, valamint a kezdőbetűk különbségéből adódik. A valenciai kódex illuminációjában függőlegesen kilenc indahurok, vízszintesen pedig két szőlőlevélhajtás és egy apró rügy fért el, a vatikániban tizennégy hurok, illetve három kihajtott levél. Ezt leszámítva az indák ugyanolyan minta szerint fonódnak össze: egy egyenesen kinyúló szálát kör alakú hurkokkal és kacskaringókkal fon körül egy másik szál, az indák szálaiból pedig ugyanazokon a helyeken nőnek ki azonos formájú apró rügyek. A vízszintes szőlővenyigét és a venyige végét, valamint a függőleges inda végét pedig ugyanazon a helyeken díszítik apró virágminták, a vatikánit tíz apró kerek és egy

²⁶ MARTELLINI: *i. m.* 2007. (10. jegyzet) 72.

²⁷ MARTINELLI: *i. m.* 2007. (10. jegyzet) 68–79.

²⁸ A felfedezés Zsupán Edinéé, akinek ezúton is köszönöm az illumináció keletkezési körülményeivel kapcsolatos észrevételeit.

²⁹ „Serenissimo Domino Regi Neapolitano Federico Aragoneo Historiam Sancti Paradis frater Lancelotus Macedonius miles hierosolimitanus dedicavit.” Közli DE MARINIS, Tammaro: *La biblioteca Napoletana dei re d'Aragona*. Milan, 1952–1957. Ulrico Hoepli, II. 102; az illumináció a 4. kötet 161. lapján látható.

pávatollszerű virág, a valenciait öt kerek és egy pávatollszerű (az utóbbira megint csak nem fért rá több). Megegyezik a két címertartó angyal alakja is (testtartásuk éppúgy, mint fejük és szárnyaik), sőt a kezükben lévő koszorú fonadéka is azonos. Különbség mindössze abban figyelhető meg, hogy a valenciai kódex két puttójának a lába alá három-három vonallal ködszerű anyagot, egyfajta légies „talajt” is rajzolt a festő, a vázlatosan megfestett alakok pedig ezúttal kevésbé hatnak befejezetlennek. A valenciai kódexben az aragón királyi címer látható; a vatikániban, mint említettük, nehezen kivehető a címer mintája, de az biztos, hogy nem az aragóniai nyomai látszanak rajta. A két kódex másolója sem azonos. Így azt állapíthatjuk meg, hogy a két kódex festője minden bizonnyal közel azonos időpontban kaphatott két különböző személytől felkérést, és a két megbízásnak két különböző írnokkal együttműködve tett eleget. Ez az ikonográfiai egyezés tehát egyértelműen a kései datálást támasztja alá, vagyis a vatikáni kódex másodlagosságát a salzburgihoz képest. Mindenesetre érdekes, hogy a vatikáni és valenciai kódexek esetében a bianchi girari egyszerűbb változatának a század végén viszonylag ritka alkalmazásával van dolgunk, hiszen a díszítőmotívumnak ez az egyszerűbb típusa a hatvanas években élte virágkorát, de a jóval bujábban tenyésző szőlőindákat ábrázoló típusa is csak a hetvenes évekig volt igazán népszerű.³⁰

A fordításhoz használt görög kódex

Héródianosz-kódexek a korabeli Itáliában

Összesen hat olyan, görög nyelvű Héródianosz-kódexet ismerünk, amely az 1480-as években Itáliában elérhető volt. Közülük kettő (Marc. gr. 389 = V és Marc. gr. 390 = v) a velencei Marciana-könyvtárban van, ahová az egykor Rómában élő Bészarión adományaként kerültek valamikor 1469 és 1474 között. Hármat Firenzében őriztek: a **g**-t (Leid. 23), mely 1425-ig Corbinellié volt, a Badia könyvtárában, az **m**-et (Plut. 70. 21) Lorenzo és Giovanni de Medici gyűjteményében, az **l** kéziratról (Plut. 70. 17) pedig nem tudható pontosan, hogy hol. A hatodik kézirat (**A**) valamikor 1453 után, Konstantinápoly elestét követően jutott Itáliába, de nem ismeretes, hogy kinek a tulajdonába került. Elképzelhető, hogy maga a másoló, a kijevei Iszidórosz hozta magával Görögországból, de nincs rá egyértelmű bizonyíték. Nem sokkal később azonban életjelt adott magáról a kódex: Federico da Montefeltro az ebben a kódexben olvasható Polübiosz-szövegről készíttetett magának másolatot a krétai Johannész Rhószossal (jelenlegi jelzete Vat. Urb. Gr. 101). A két szöveg kollációja egyértelműen bizonyítja az utóbbi szöveg apográf jellegét. A másolásra még 1474. augusztus 21-e előtt kellett, hogy sor kerüljön,

³⁰ AVRIL, Francois: *Dix siècles d'enluminure italienne*. Paris, 1984. Bibliothèque Nationale, 119–120; CANOVA, Giordana Mariani: *The Italian Renaissance Miniature*. In: *The Painted Page: Italian Renaissance Book Illumination 1450–1550*. Ed.: Jonathan J. G. ALEXANDER. London–New York, 1994. Prestel, 29.

mert az elkészült példány Federigót még „comes Feltrensis”-ként, nem pedig az augusztus 21-e után őt megillető címen, „dux”-ként nevezi meg.³¹ A kódex később valószínűleg Mátyás tulajdonába került. A budai jelenlétre csak közvetett bizonyíték áll rendelkezésünkre: a Polübiosz-szöveg első kiadója, Vincentius Obsopoeus a kötet előszavában beszéli el, hogyan sikerült egy német katonának kimentenie a könyvet Budáról a török pusztításból.³²

Az 1484-ben frissen pápává avatott VIII. Ince felkérte Angelo Polizianót (vagy inkább örömmel fogadta a firenzei humanista ajánlkozását) egy addig lefordíthatatlan görög munka latinra fordítására. Valószínűnek tűnik, hogy sem a pápa, sem Poliziano nem tudtak erről a vatikáni kéziratról. Poliziano ugyanis csak a szöveghagyomány másik ágába tartozó firenzei kéziratok alapján dolgozott, és nincs nyoma annak, hogy a vatikáni kézirat olvasatait ismerte volna. Bonfini nagyjából ugyanekkor készülő fordításáról pedig egészen biztosan nem volt tudomásuk, mert Poliziano válaszába kifejezetten a görög szöveg „érintetlensége”, vagyis lefordíthatatlansága miatt esett a császárkori történetíróra.³³

Bonfini példányának szövegtörténeti helye

A görög kódex ugyan elveszett, de a latin fordítás alapján a szöveghagyományozásban elfoglalt helye is pontosan megállapítható, néhány korabeli hivatkozásnak köszönhetően pedig valószínűsíthető, hogy hol tartózkodott a 15. században.

Ami a szövegtörténeti helyét illeti, a kézirat rokonsági kapcsolatait először W. Nichipor tárta föl a Héródianosz-szöveghagyomány teljes feltérképezésére

³¹ MOORE a két kézirat teljes kollációja alapján állítja, hogy a vatikáni példány a müncheninek az apográfja: MOORE, John M.: *The Manuscript tradition of Polybius*. Cambridge, 1965. University Press, 16. Ezzel szemben Daniela Gionta és Kerstin Hajdú, úgy tűnik, nem tud MOORE eredményéről, ezért dokumentálatlannak mondják az A kódex itáliai sorsát: GIONTA, Daniela: *Pomponio Leto e l'«Erodiano» del Poliziano*. In: *Agnolo Poliziano. Poeta scrittore filologo*. A cura di Vincenzo FERA, Mario MARTELLI. Firenze, 1998. Casa Editrice Le Lettere, 425–458; HAJDÚ, Kerstin: *Mit glücklicher Hand errettet? Zur Provenienzgeschichte der griechischen Corvinen in München*. In: *Die acht münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Hrsg.: Claudia FABIAN, Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. 25–50. /Ex Bibliotheca Corviniana, Supplementum Corvinianum I, Bavarica et Hungarica I./

³² HAJDÚ: *i. h.* 2008. (31. jegyzet) 35.

³³ „Cum Romae abhinc triennium ferme in comitatu essem florentinae legationis, [...] memini abs te mihi magna celebritate curam delegari vertendi in latinam orationem romanorum principum res gestas, si quae adhuc inter Graecorum monumenta nostris intactae hominibus reperirentur” – emlékezik vissza Poliziano 1487-ben írt előszavában a három évvel korábban kapott megbízásra (*Epist.* VIII. 1). A levelet teljes terjedelmében közli GIONTA, Daniela: *Iconografia erodiana Poliziano e le monete di Lorenzo*. Messina, 2008. 5–6. Ognibene di Lonigo (Omnibonus Leonicensis) a Septimius Severus istenné avatásáról szóló részletet (4.2) fordította le Flavio Biondo kérésére; I. GIONTA, Daniela: *Storia di una citazione erodiana nella „Roma triumphans”: da Ognibene di Lonigo a Poliziano*. In: *Vetustatis indagator. Scritti offerti a Filippo di Benedetto*. Ed.: Vincenzo FERA, Augusto GUIDA. Messina, 1999. Centro Studi Umanistici, 129–153.

vállalkozó disszertációjában.³⁴ Ebben arra az eredményre jutott, hogy a Bonfini által használt görög eredeti a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Gr. 157 jelzetű kódexéhez áll legközelebb, amelyet **A** szíglummal szokás hagyományosan jelölni. Az általa felsorolt összekötő hibák (melyek közé több, csakis ebben a két kéziratban észlelhető lakúna is tartozik) minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a két kódexet ugyanarról az – azóta elveszett – példányról másolták.

Szövegkiadásában Lucarini további észrevételekkel járult hozzá Bonfini görög eredetije és az **A** kódex viszonyának tisztázásához. Három olyan szöveghelyet is sikerült találnia, ahol egyedül a Bonfini fordítása alapján kikövetkeztethető szövegvariáns őrzi meg a helyes olvasatot. Egyikük különösen tanulságos, mert a szóban forgó olvasat nemcsak a fordítás közvetítésével őrződött meg, hanem egy másik kézirat lapszéli jegyzetében is, s ez a jegyzet a kódex történetéről is információkkal szolgál. A firenzei Medici-könyvtár Conv. Soppr. 164 jelzetű kódexének (**c**) margójára valamikor 1496 után a kódex friss tulajdonosa, Petrus Candidus más kódexek olvasatait is bejegyezte. A variánsok többségét az egykor Corbinelli tulajdonában lévő, halála után pedig a firenzei Badia könyvtárában elhelyezett, jelenleg Leidenben őrzött, szöveggkritikai szempontból igen értékes kódexből (**g**) írta ki. Emellett egy helyütt egy általa vatikáninak mondott kézirat olvasatára is hivatkozik, melyről Johannes Cursius (vagyis Giovanni Corsi, Ficino tanítványa és életrajzírója) révén szerzett tudomást.³⁵ A hivatkozott vatikáni kézirat és a Bonfini-féle fordítás egyezése Luca-rini figyelt föl, aki ez alapján azt is egyértelműnek látta, hogy Bonfini a szóban forgó vatikáni kéziratból fordított. Lucarini a mára elveszett kódex korabeli ismertségét is megpróbálta kideríteni. A vatikáni könyvtár dokumentumai között nem találta nyomát görög nyelvű Héródianosz-kódexnek. Végül mégis csak sikerült rábukkannia egy közvetett forrásra: a ferrarai I. Ercole herceg (1471–1505) 1488. november 22-én keltezett levelére, melyet a lucai Guazzellinak,³⁶ a vatikáni könyvtár akkori őrének írt. Ebben Ercole egy olyan történetírói listáról tett említést, amelyet Guazzelli állított össze számára a vatikáni könyvtár anyagából azzal a céllal, hogy a herceg másolatot készíttethessen róluk. A tíz tételből álló lista kilencedik helyén Héródianosz *De vitis quorundam imperatorum* című műve szerepel. Lucarini szerint ez a kódex két okból kifolyólag is nagy valószínűséggel azonosítható Bonfini görög eredetijével. Egyrészt a vatikáni könyvtárban ebből az időszakból más Héródianosz-kódex

³⁴ Walter N. NICHIPOR: *The text of Herodian's history*. Diss. Harvard University Cambridge (Mass.), 1975.

³⁵ „ὀδῶν] ὄρων: sic in bibliotheca Vaticana legisse se Iohannes Cursius testatus est, id est ὄρων de finibus, tametsi in plerisque ὀδῶν legere est.” A kódexlap fényképét közli GIONTA: *i. h.* 1998. (31. jegyzet) 455. Megjegyzendő, hogy GIONTA nem vizsgálta meg Bonfini fordítását. A „ὄρων”-ra történő javítás ötletét később Casaubonus is felvetette konjektúrájával, természetesen anélkül, hogy Petrus Candidus lapszéli jegyzetét vagy Bonfini fordítását ismerte volna.

³⁶ BERTONI, Giulio: *La biblioteca estense e la cultura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471–1505)*. Torino, 1903. 260–261.

nem ismeretes,³⁷ másrészt erre mutat a címmegjelölése is. Ercole levelében ugyanis egy olyan címváltozat szerepel az eredetinek elfogadott és jóval elterjedtebb *Regnum post Marcum* helyett, amely Bonfini példányára emlékeztet; abban ugyanis a *de Ro(manorum) imp(eratorum) gestis*, illetve *de Romanis imperatoribus* változatokkal találkozhatunk.

Ha Lucarini meggyőző azonosítását elfogadjuk, akkor levonhatjuk azt a nem túl merész következtetést, hogy a görög kézirat azért került nem sokkal a fordítás befejezése után a vatikáni könyvtárba, mert Bonfini innen kaphatta kölcsön. A kölcsönzés feltételezése mindenesetre nincs nehézségek és kérdőjelek híján. Arra még könnyű magyarázatot találni, hogyan kölcsönözhetette ki Bonfini a kéziratot: ehhez megvoltak a jó kapcsolatai: egyfelől Caffarelli püspök,³⁸ másfelől Lazzarelli személyében. Utóbbi szavaiból az derül ki, hogy Bonfini már 1485 előtt a Pomponio Leto köré szerveződő római humanisták közé tartozott.³⁹ A kölcsönzésnek azonban semmilyen nyoma sincs a szigorúan vezetett kölcsönzési naplóban. Még ennél is furcsább, hogy a fenti Ercole-levelet leszámítva egyetlen leltárkönyv sem említi a kéziratot, és maguk a könyvtárosok sem tudnak róla. Az adatok teljes hiányában így még az is elképzelhető, hogy Bonfini példánya mégsem a vatikáni könyvtárból került a herceghez, és a könyvtárba valamilyen más úton-módon, csak a fordítás elkészülte után jutott el, majd idővel nyoma veszett.

A szövegahagyományozásbeli rokonságon túl a két kódex sorsa (melyeket valamikor az 1420–30-as években másolhattak közös ősről)⁴⁰ történetük egy későbbi pontján ismét összeér, pontosabban közelít egymáshoz. A müncheni kódex ugyanis szintén Mátyás tulajdonába került. A két kódex azonban egymástól független szálon kötődhetett Mátyáshoz, hiszen Bonfini még nem ismerte személyesen a magyar

³⁷ DEVRESSE, Robert: *Le fonds grec de la Bibliothèque Vaticane des origines à Paul V.* Città del Vaticano, 1965.

³⁸ Caffarelli és Bonfini kapcsolatáról I. PAJORIN: *i. h.* 2009. (4. jegyzet).

³⁹ FRITSEN, Angela: *Ludovico Lazzarelli's Fasti christianae religionis: recipient and context of an Ovidian poem.* In: *Myricae: essays on neo-Latin literature in memory of Jozef IJsewijn.* Ed.: Dirk SACRÉ, Gilbert TOURNOY. Leuven, 2000. 121–123. /Supplementa Humanistica Lovaniensia 16./

⁴⁰ A müncheni kódexet Ignaz HARDT (*Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum bibliothecae Regiae Bavaricae.* 2. München, 1806. 184–186), később NICHIPOR (*i. m.* 1975. [34. jegyzet] 36–37), majd MOORE (*i. m.* 1965. [31. jegyzet] 15) közelebről nem részletezett paleográfai érvek alapján a 14. századra datálta. Velük szemben Ludwig MENDELSSOHN a 15. századra keltezte (*Herodiani Ab Excessu Divi Marci Libri Octo.* Leipzig, 1883. Teubner), a Robert Mantle RATTENBURY–Thomas Wallace LUMB szerzőpáros (*Les Ethiopiques.* Paris, 1960. Les Belles Lettres) és Aristide COLONNA (*Le Ethiopiche di Eliodoro.* Torino, 1987) pedig, akik Héliodórosz szövegét adták ki, a 15. század elejére. LUCARINI a 14. századi keltezés mellett foglalt állást, ő is indokai bővebb kifejtése nélkül: *i. m.* 2005. (10. jegyzet), xxiii. A kérdésben a döntő bizonyítékot azonban Fonkićnak és Poljakovnak már néhány évvel korábban, 1989-ben sikerült megtalálnia; ők a másoló kezét a kijevi Iszidóroszéval azonosították: FONKIĆ, Boris L.–POLJAKOV, Fedor B.: *Ein unbekanntes Autograph des Metropolitzen Isidoros von Kiev = Byzantinische Zeitschrift* (82.) 1989. 96–101. Ez alapján a kódex keletkezési idejét egy valamivel szűkebb időszámban lehet kijelölni: a 15. század második-harmadik évtizedében.

királyt, amikor az 1480-as vagy az azt megelőző években Héródianosz fordításába belefogott; így aligha Mátyás személyén keresztül jutott hozzá az általa használt görög kéziratához. A müncheni kódexről, mely Héródianosz munkája mellett Polübiosz és Héliodórosz műveit is tartalmazza, mindenesetre azt biztosan tudjuk, hogy csak 1453 után került Konstantinápolyból Itáliába.⁴¹

Lucarini kiadása előszavában közli, hogy csak néhány problematikus esetben vette elő Bonfini fordításait; így talált rá három olyan olvasatra, amely helyesnek tűnő modern konjektúrákkal egyezik meg. Az első két könyv áttanulmányozása során további hat olyan szöveghelyet találtam, ahol Bonfini fordítása mögött egy másutt meg nem őrzött és talán helyes, egy-egy későbbi konjektúrával egyező olvasat sejthető. Közülük hármat emelek ki.

Az első szöveghelyen Stavenhagen illesztett egy szót a görög mondatba, egy acc. cum. inf.-es szerkezet hiányzó accusativusát: „ὁ δὲ Κόμοδος ... ἐκέλευεν αὐτῷ <πάντα> παρασκευασθῆναι ὡς διανυκτερεύσων ἐν τῷ τῶν μονομάχων καταγωγίῳ” (1.16.4), „Commodus megparancsolta (ti. Laetusnak és Eclectusnak), hogy legyen előkészítve <minden>, hogy a gladiátorok kaszányájában tölthesse az éjszakát.” A πάντα accusativus talán nem feltétlenül hiányzik, de beillesztése kétségtelenül gördülékenyebbé és világosabbá teszi a mondatot. Bonfini fordításában szerepel a szó: „Comodus (sic) ... eos cuncta parare iussit, quoniam in gladiatoria schola pernoctaturus erat” (13^r).⁴² Hozzá kell tennünk, hogy gondolhatunk arra is, hogy a „cuncta” szó mint a „parare” ige kötelező vonzata került Bonfini mondatába. Ennek az ellenérvnek úgy lehet leginkább az élet venni, ha megfordítjuk az érvet: hogy ti. talán éppen azért választotta Bonfini a „parare” igét a „cuncta” vonzattal, mert mindkét szó benne volt a szövegében; ha a „παρασκευασθῆναι” önmagában állt volna, akkor minden bizonnyal ennek megfelelő igét választott volna. Összességében tehát valószínűbb, hogy a „cuncta”-val a „πάντα”-t fordítja.

A második példával tisztább a helyzet. A kódexek egyöntetű μετρίαν olvasatával szemben Stephanus az „οὐ” tagadószó beillesztését javasolta a jelző elé: „ἐπιπερ αὐτῷ ἐπάρχω ὄντι <οὐ> μετρίαν ἀπένεμον αἰδῶ”, „minthogy vele mint parancsnokokkal szemben nem kevés tiszteletet éreztek” (2.2.1). Bonfini szövegében ott a tagadószó, ez pedig csak azt jelentheti, hogy a görög példányában is ott volt: „quoniam prefecto sibi iam dudum non mediocre reverentiam impartiebantur” (17^r). Más kérdés viszont, hogy vajon az „οὐ μετρίαν” variáns a helyes olvasat-e. Lucarini arra hivatkozva utasítja el Stephanus konjektúráját, hogy a „μετρίος” jelző nemcsak ’mérsékelt’-et, ’keves’-et, hanem az ellenkezőjét, ’elég nagy’-ot is jelenthet, vagyis felesleges a tagadószó beillesztése. A jelző kétértelmősége miatt a kérdésben nem könnyű dönten; mindenesetre a Bonfini fordításában szereplő „non” jóvoltából most már kézirati hagyományból származó bizonyíték is szól az „οὐ μετρίαν” olvasat mellett.

⁴¹ Erről a kolofón (169^r) tudósít: „Ez a könyv Konstantinápolyból a város eleste után lett elhozva.”

⁴² Bonfini ezúttal a „ὡς” + futurum participium célhatározói jelentését nem ismerte föl, de végül is ügyesen megoldotta a helyzetet a cselekvési szándékot kifejező coniugatio periphrastica alkalmazásával.

Az utolsó szöveghelyen szintén egy olyan szó jelenik meg Bonfini fordításában, amelynek megfelelő görög szó a ránk maradt kéziratokban nem szerepel, de hiányát a modern kori filológusok érezték és jelezték. „βιοὺς δὲ ὡς οὐκ ἄγνοεῖτε, ὑπὸ πλήθους ἀποπνιγεῖς διεφθάρη”, „s mivel jól tudjátok, hogyan élt: megfulladt a hatalmas mennyiségtől, abba pusztult bele” (2.2.6) – magyarázza Laetus az először sikertelenül megmérgezett, végül megfojtott Commodus halálának okait a gyilkosságba be nem avatott testőröknek. A problémát természetesen az okozza, hogy a „nagy mennyiség” önmagában megállhat-e a szövegben, vagy sem. Először Schwartz vetette föl, hogy Laetus a túl sok ételre terelhette a szót, ezért a „ὑπὸ πλήθους <τροφῆς>” olvasatot javasolta (a kifejezés ugyanis 1.17.10-ben egyszer már előfordul). Később Lucarini a „πλησμονῆς” (‘töltekezés, túlfogyasztás’) konjektúrával állt elő a „πλήθους” helyére, de kiadása kritikai apparátusában ezt az ötletét utóbb visszavonta. Bonfini szövege egy harmadik szó meglétét sejteti: „pro nimia, ut scitis, crapula suffocatus interiit” (18^r), azaz Commodusszal a sok ital végezhetett. S minthogy megfojtása előtt Commodus „a méregtől és italtól volt elgyengült állapotban” (παρειμμένον ὑπὸ τοῦ φαρμάκου καὶ μέθης), nem tűnik lehetetlennek, hogy a „nimia crapula” fordulat a „μέθη” vagy valamely rokon értelmű szóból származik.

Bonfini fordítása

Héródianosz-fordításán valószínűleg több éven át dolgozott Bonfini, de teljesítménye ezúttal is messze elmarad attól a szinttől, amelyre legjobb kortársai képesek voltak.⁴³ A kudarcot nem csupán nyelvtudásának bizonytalanságai okozhatták, hanem tárgyi ismereteinek hiányosságai is, melyek főként a császárkori Róma társadalmi és politikai intézményei, vallási képzetei és szokásai terén ütköztek ki. Megfelelő kézikönyvek és segédletek híján olykor nem sikerült a kulturális távolságot áthidalnia. S ha megítélésünk szerint Poliziano fordítása messze túlszárnyalja az övét, akkor ennek elsősorban nem az az oka, hogy Bonfini esetleg a szó szerinti fordítás elavult, középkorias elvét vallotta,⁴⁴ netán rosszabb stílusza lehetett Poliziano-

⁴³ Hermogenész-, illetve Philostratosz-fordításaival két másik tanulmányban foglalkoztam; BOLONYAI, GÁBOR: *Orpheus' Sweat. Antonio Bonfini as Translator of Hermogenes and Philostratus*. In: *Acta Conventus Neo-latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies*. Ed.: Joaquín Pascual BAREA – Karl ENENKEL – Amedeo DI FRANCESCO – David MONEY – Colette NATIVEL – Howard B. NORLAND – László SZÖRÉNYI, Arizona, 2010. *Tempe/Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 157–168 és BOLONYAI GÁBOR: *Philostratosz szofistái – Bonfini fordításában*. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a 70 éves Adamik Tamás tiszteletére*. Szerk.: DÉRI Balázs. Bp. 2008. L’Harmattan Kiadó, 41–52.

⁴⁴ PENDLETON, Oliver R.: *Era plagiario il Poliziano nelle sue tradizioni di Epitteto e di Erodiano?* In: *Il Poliziano e il suo tempo. Atti del IV Convegno internazionale di studi sul Rinascimento (23–26 settembre 1954)*. Firenze, 1957. Sansoni, 269–270. Fryde a legjobb 15. századi fordításnak tartja Poliziano munkáját a historiográfia területén; FRYDE, B. E.: *Humanism and Renaissance Historiography*. London, 1983. Hambledon Press, 108–113.

nál,⁴⁵ hanem sokkal inkább az, hogy egyszerűen nem értette olyan alaposan és mélyen a szöveget, mint a késő ókor világában rendkívül otthonosan mozgó Poliziano. Míg a firenzei humanista világosan átlátta és magabiztosan uralta anyagát, recanati kollégája olykor még egy-egy participiumos szerkezetben is elveszett.

Bonfini fordítási hibái nagyon széles skálán mozognak. Előfordulnak félreolvasásból eredő tévesztések is. Amikor Commodus császár először ölti magára a gladiátorok mezét és fegyverzetét, Héródianosz – Bonfini tolmácsolásában – a következőképp kommentálja az eseményt: „Hoc triste spectaculum sol ipse vidit” („Ezt a szomorú látványt maga a Nap is látta”, 1.15.7). Valójában azonban nem a Nap, hanem a nép nézte szomorúan a látványt (σκυθρωπὸν εἶδεν ὁ δῆμος θέαμα). Bonfini rosszul tagolta a szavakat, a „μ”-t „λι”-nak nézte (ezt alkalmasint nagyon könnyű), s így a „δῆμος” (‘nép’) szót „δ’ ἥλιος”-nak (‘nap’) olvasta.⁴⁶

Másutt hasonló hangzású szavakat kever össze. „Verum quandoque eum desinere oportuit edoctum Romanorum imperium a nonnullis affectari” (1.16.1) – írja az uralkodása vége felé közeledő Commodusról. „Végül azonban abba kellett hagynia (az uralkodást?), miután rájött, hogy a rómaiak feletti uralomra nem kevesen pályáznak.” Bölcs belátásra tért volna, s leendő riválisait látván, önként mondott volna le hatalmáról Commodus? Szó sincs róla. Csak az történt, hogy Bonfini a „μεμνηότα” igenevet összecserélte a „μεμαθηκότα” igenévvvel, és a szócsereből adódó értelmi vákuumot saját kútfőből merített szavaival töltötte ki – ami már a vonzatok megváltozása miatt is eleve kudarcra ítélt lépés volt (a „desinere” tárgy nélkül maradt, az „edoctum” viszont feleslegesen acc. cum inf.-et kapott). A görög szöveg jóval sötétebb képet fest a császár hatalmának közelgő végéről: „ἔδει δὲ ἄρα ποτὲ κάκεῖνον παύσασθαι μεμνηότα καὶ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν τυραννουμένην” („Akkor már végre véget kellett, hogy vessenek Commodus örjögésének és a rómaiak feletti zsarnoki uralomnak.”)⁴⁷

Hasonlóképp, Perennius nem azokat távolítja el a fiatal Commodus közeléből, „akik Commodust szerették” („qui Comodum amabant”), hanem „akikkel szemben Commodus szégyent érzett”, „akiktől tartott” (οὐς καὶ ὁ Κόμοδος ἤδειτο, 1.9.1).

⁴⁵ Sőt, egyes vélemények szerint ennek épp az ellenkezője az igaz. Poliziano fordítását már a római humanisták többsége sem fogadta lelkesen, főként a cicerói normáktól eltérő vonásai és ritka szavak mintájára saját maga által képzett fordulatai miatt; l. GIONTA: *i. h.* 1998. (31. jegyzet) 425–430. A mai kutatók közül Kulcsár Péter, illetve Martellini itéli meg úgy, hogy Bonfini választékosabb stílusban írt Polizianónál. KULCSÁR a tömörségre hivatkozik: *i. h.* (1. jegyzet) 233. Ennek valójában az az oka, hogy Bonfini rengeteg szót és szókapcsolatot kihagy a fordításából. Martellini néhány hendiadyoinra és kétségtelenül ügyes fordulatra hívja föl a figyelmet, melyeket valóban megindokolható módon és szerencsés kézzel szőtt mondataiba Bonfini: *i. m.* 2007. (10. jegyzet) 73–76. Az összkép azonban, mint látni fogjuk, azt mutatja, hogy Polizianóhoz képest Bonfini összehasonlíthatatlanul pontoslanabb, s vele ellentétben alig ad vissza bármit is Héródianosz retorikai bravúrjaiból, tömör és árnyalt megfogalmazásaiból.

⁴⁶ „triste Romano populo spectaculum id visum” (Poliziano; a továbbiakban: Pol.).

⁴⁷ „Ceterum ipsum quoque desinere aliquando ab sua vecordia et civitatem tyrannide liberari oportebat” (Pol.).

Bonfini alighanem az „ἠδέϊτο” (‘szégyent érzett’) igét a hasonló hangzású „ἠδετο”-nak értette (‘kedvelte’), s az sem zavarta, hogy ez az ige deponens és dativus vonzattal jár, így az általa feltételezett jelentés szintaktikai okok miatt sem lehetséges.⁴⁸

Az esetek egy jelentős részében azonban, úgy tűnik, nem szavak összekeverése áll a félrefordítás háttérében, hanem egyszerűen egy-egy szó fel nem ismerése. „ἀνοιμώξασα καθ’ ἑαυτήν” („feljajdulva magában”, 1.17.5) – olvassuk Marciáról, amit Bonfini így ad vissza: „secum cogitans” („magában gondolkozva”). A tévedés nem súlyos, s minthogy ezúttal nincs olyan szó, amellyel összetéveszthetőnek tűnik az igenév (hacsak nem az „οἶμαι” igéből eredeztette), elképzelhető, hogy Bonfini nem ismerte fel, melyik ige alakjáról van szó, s találmóra írt be helyette egy másikat, ami a szövegösszefüggésbe nagyjából beleillőnek tűnt számára.⁴⁹

Ehhez a kényelmes (de kétes) megoldáshoz elég gyakran fordult. A Commodus holttestét elszállító szolgálkóról írja a történetíró, hogy nem vizsgálták meg a tetemet, „ἐπεὶ μηδ’ αὐτοῖς διέφερε ταῦτ’ εἰδέναι” („mivel őket sem érdekelte, hogy ezt [ti. halálának körülményeit] megtudják”, 2.1.2).⁵⁰ Bonfini nem jött rá, és nem is próbálta kideríteni, hogy mit is jelent a „διέφερε” dativus vonzattal, ezért megelégedett egy házilag kikövetkeztetett jelentéssel: „postquam videre non contigit” („miután nem volt rá módjuk látni”). Az így keletkezett mellékmondat magyarázatnak nem igazán meggyőző, és ez a példa jól rávilágíthat a fordításnak arra a gyengeségére is, hogy Bonfini egyáltalán nem zavarja, ha homályos értelmű mondatok szerepelnek szövegében.

Más kategóriába sorolhatók azok az esetek, amikor Bonfini szó szerint fordít ugyan, de nem a szövegösszefüggésnek megfelelően választja ki az adott, amúgy jól dokumentálható szótári jelentést. „τί δὴ μέλλετε”; („Akkor hát mit haboztok?”, 2.1.7) – szegezi a kérdést feltételezett gyilkosainak Pertinax. „Quae debetis?” („Mivel tartoztok?”) – szól Bonfini verziójában ugyanez, az adott helyzetben értelmezhetetlenül. A „μέλλω” ige elvben valóban kifejezhet kellést, akárcsak a latin „debeo”, de csak egyfajta homályosan érzett sorsszerűséget (szemben a latin igével, mely jóval tágabb értelemben használatos). Ezúttal azonban a „μέλλω” nem kellést, hanem késlekedést fejez ki, a „debeo” így semmiképpen sem lehet a megfelelője. A zavart pedig az fokozza tovább, hogy Bonfini a „τί” kérdő névmást is tévesen a „μέλλω” vonzatának hitte, ezért adta vissza a „debetis”-hez tartozó „quae”-vel.⁵¹

Végül vannak olyan esetek, amikor a latin szöveg olyan mértékben és önkényességgel rugaszkodik el a görög eredetitől, hogy az utóbbira szinte nem is lehet ráismerni a végeredmény alapján. „ταραχῆς δ’ οὔσης περὶ τὸ προάστειον τοῦ τε Κομόδου ἐν τοῖς ἀνακεχωρηκόσι τόποις ἡδοναῖς σχολάζοντος” („Amikor lázadás tört ki a külvárosban és Commodus félreeső helyeken az élvezeteknek adta át magát, ...”, 1.12.6). A mondat első fele radikális átalakításon esik át Bonfini kezén:

⁴⁸ „quos imperator verebatur” (Pol.).

⁴⁹ „secum ingemiscens” (Pol.).

⁵⁰ „quae ad se parum pertinere arbitrabantur” (Pol.).

⁵¹ „Quid statis?” (Pol.).

„Suburbanum obsidet natura loci et arte munitissimum ubi se Commodus voluptatibus exercebat.” „Commodus megszállja a hely adottságaiból adódóan és mesterségesen is védett külvárost, és ott az élvezeteknek adta át magát.” A mondat első hét szavából egyedül a „suburbanum” jelenléte indokolható; az összes többi csak a fordítói fantázia terméke. Mentségére legyen mondva, hogy Bonfini nem teljesen önkényesen konfabulált, hanem a „félreeső helyek” korábbi leírása alapján (1.12.2) pótolta ki azt a részt, amit valószínűleg nem értett.⁵²

A szabadjára engedett képzelet leglátványosabb példája a következő szöveghelyhez kötődik: „λαβὼν γραμματεῖον τούτων δὴ τῶν ἐκ φιλύρας ἐς λεπτότητα ἡσκημένων” („írótablát vett elő, egy olyat, amelynek vékonyra kimunkált lapjai hársfaháncsból készültek” 1.17.1). A különleges írótabla aprólékos leírásával Bonfini láthatóan nem tudott mit kezdeni, ezért nekiállt blattolni: „sumpto libello hisque ex fiducia in suspitionem adductis ...” Vagyis: „írótablát vett elő, és akik bizalmából kiesve gyanúsak lettek előtte” (azoknak felírta rá a nevét – szól a folytatás, már helyesen).⁵³

Az eredeti szöveg és Bonfini fordítása összevetésekor gyakran találkozni azzal, hogy egy-egy kifejezés vagy akár szerkezet egyszerűen hiányzik a latin változatból. Hogy ennek hátterében az áll-e, hogy Bonfini nem értette a görög szavakat, vagy csak nem vette őket észre, eldönthetetlen. Mindenesetre – a Teubner-kiadást alapul véve – oldalanként átlagosan két-három ilyen eset fordul elő.

Végezetül említést érdemel az a hibatípus, amikor egy-egy szellemes mondás csattanója vész el a fordításban. Héródianosz bővelkedik az efféle nyelvi leleményekben; valamennyit számon kérni a fordítón nyilvánvalóan igazságtalan volna, de rendszeres elmaradásuk mindenképp a fordítás komoly gyengeségének nevezhető. Az alábbi példában teljes egészében elsikkad a poén. Commodus a Napistennek állít szobrot, talapzatára pedig saját nevét íratta föl, de a hivatalos „Germanicus” mellékneve helyett – gladiátorörületéhez méltó módon – az „ezer gladiátor legyőzője” fordulattal mutatja be magát: „ἀντὶ δὲ Γερμανικοῦ μονομάχου χιλίουσ νικῆσαντος” (1.15.9). Bonfini éppen a két leglényegesebb szót hagyja ki a szövegből, a ’helyett’ prepozíciót és a ’gladiátor’ főnevet: „basi subscripsit [...] Germanici imperatoris milia superantis” („az alapzatra ezt íratta: Germanicus császár, ezrek legyőzője.”)⁵⁴

Bonfini fordításának legkomolyabb hiányosságai azonban nem is annyira a lexikai-szemantikai, mint inkább a szintaktikai szinten jelentkeznek. A többszörösen összetett mondatok pontos visszaadásával meg sem próbálkozik, helyette rendre egyszerű mondatokra tördeli őket. Különösen feltűnő, mennyire könnyedén fordítja a nem indicativusban álló igei alakokat úgy, mintha azok indicativusban állnának, s változtatja meg ezáltal a tagmondatok közötti tartalmi-logikai kapcsolatokat.

⁵² „Cum autem suburbanum omne tumultu compleretur, et Commodus ipse in alto secessu voluptatibus indulgeret” (Pol.).

⁵³ „sumpto in manus libello, quales de philyra tenuissimi [...] fiunt” (Pol.). A különleges táblára a Miscellanea egyik fejezetében is kitér (I 72), melynek autográf kéziratában a margón erre a szöveghelyre is utal; I. GIONTA: *i. m.* 2008. (33. jegyzet) 33.

⁵⁴ „in basi subscripsit [...] pro Germanico mille gladiatorum victorem” (Pol.).

Ugyanilyen sok gondja akad a különféle participiumos szerkezetek jelentésével is; helyhiány miatt azonban ezek példáitól most eltekintek.

Befejezésül egy utolsó kérdésre térnek rá: miért vállalkozhatott Bonfini éppen Héródianosz művének lefordítására? A történeti műfaj és a mű lefordíthatóságából adódó kihívás mellett döntését talán befolyásolhatta maga a műben tárgyalt korszak (a római császárkor 2–3. századi világa, amit még érdekesebbé tehetett a szerzőnek a császárok személyére koncentráló megközelítésmódja), s választása esetleg a római régiségek iránti érdeklődésével⁵⁵ is összefügghetett. Erre következtethetünk a salzburgi kódex lényegét kiemelő margináliáiból, a *Symposion*ban olvasható egyik hivatkozásából (mely a császárok istenné avatása kapcsán utal Héródianosz leírására), s végül Bonfini szellemi környezetéből, mely bizonyíthatóan érdeklődött Héródianosz iránt is. A Pomponius Leto körül csoportosuló római humanistákról van szó: az 1468-as betiltása után újjáalakult római Akadémia tagjairól, akik egyfelől a császárkor, másfelől a tárgyi emlékek, főként feliratok és érmék iránt mutattak különleges érdeklődést.⁵⁶ Bonfininak a római Akadémia tagjaihoz fűződő szoros kapcsolatát Ludovico Lazzarelli *Fasti Christianae religionis* című, 1475–1480 között született, illetve 1486 táján átdolgozott művének egy részlete bizonyíthatja. Műve elején Lazzarelli azokat a barátait sorolja föl, akiknek megmutatta költeményét, s a Pomponio Leto körébe tartozó humanisták között megemlíti az időközben Pannoniába távozott Bonfini (és Cinzio) nevét is: „nec gloria parva est / Inter tot vatum nomina posse legi. / His possem, Antoni, te iungere, te quoque Cynthi, / At vos nunc vates Pannonis ora tenet. / Inclyta Mathiae refovent vos atria regia” (*Fasti* 13–16).⁵⁷

Mindenesetre ha Bonfini Rómából kapta nemcsak a kódexet, de a szellemi ösztönzést is a fordításhoz, elég furcsának tűnik, hogy munkájáról ennyire nem tudott senki. Még Pomponio Leto sem reflektált rá, pedig ő nagyon alaposan tanulmányozta és gazdag jegyzetekkel látta el nyomtatott Poliziano-fordítását.⁵⁸ Mondhatjuk, nem először történik meg ez Bonfinival: Naldo Naldi, aki pedig jól ismerte Bonfini fordítói

⁵⁵ Bonfini epigráfia iránti érdeklődéséről I. RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes: *A római föliatok gyűjtői Pannoniában*. In: „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Szerk.: JANKOVITS László. Bp. 2002. Balassi Kiadó, 75–86.

⁵⁶ Egy másik kódex a Héródianosz-szöveg iránti érdeklődésnek egy másik oldalára világít rá. Ahogy ezt GIONTA meggyőzően bizonyítja, Lorenzo Medici olyan díszkódexet készíttetett magának az Attavante–Neri párossal, amelynek illusztrációi a gyűjteményében őrzött, császári portrékat ábrázoló érmék alapján készültek. A képi program tervezésében GIONTA szerint maga Poliziano vett részt: nemcsak fordításával bizonyította a görög történetíró iránti érdeklődését, hanem a filológusi műveiben is számos esetben hangsúlyozta az érmék és a tárgyak fontosságát, és kiaknázza forrásértéküket; GIONTA: *i. m.* 2008. (33. jegyzet), különösen 19–29.

⁵⁷ FRITSÉN: *i. h.* 2000. (39. jegyzet) 123–124.

⁵⁸ L. GIONTA: *i. h.* 1998. (31. jegyzet) 434.

munkásságát,⁵⁹ szintén hallgatott a Héródianosz-fordításáról, miközben a Polizianóét hosszan és lelkesen méltatta.⁶⁰

Függelék

A salzburgi (UB M II. 135) és a vatikáni kézirat (Vat. Ross. 483) egybevetése Héródianosz 1.7.6–2.15.7 alapján

A Va őrzi a helyes olvasatot:

Ad urbem dehinc festinat, sacellum Iovis ceteraque templa **referens** se revisurum **Va** (3^v)

referens *om.* **S** (1^r) (Her. 1.7.6)

De quibus optime meritis es, hos **potissimum** habes inimicos **Va** (6^v23) potissimos **S** (8^v) (οὐς μάλιστα εὐηργέτησας, τούτους ἐχθρούς ἔχεις, 1.13.2–3)

in **conficiendis** propria manu feris nimium occupatus **Va** (7^v15-6) in conficientis **S** (11^r) (ὑποσχόμενος τὰ τε θηρία πάντα ἰδίᾳ χειρὶ κατακτενεῖν, 1.15.1)

non [...] prodire, sed [...] egredi [...] volebat, ac [...] talis populo Romano **aspici** **Va** (8^r42)

aspicitur **S** (13^r8)

quosque noctu iam necari oporteat **Va** (8^v12) quosque **S** (13^v)

Nec deliberationis nec **morae** tempus illum **Va** (9^r2) nec more tempus **ullum** erat **S** (14^v)

Illi Martia facile **se** daturam pollicetur **Va** (9^v3–4) *se om.* **S** (14^v)

Hunc vitae, inquit, finem me habere sperebam **Va** (9^v21–22) Hoc **S** (16^v)

promulgata Severianae victoriae **fama** **Va** (18^v43–44) fame **S** (40^r) (3.2.6)

Peonia **Va** (24^r19) Poeonia **S** (51^r, *sed in margine Peonia a manu Bonfinis scripta est*) **quondam** **Va** (24^r) *condam* **S** (52^v)

haec quae **dicuntur** **Va** (26^v24) haec quae dicimus **S** (60^v) (τὰ εἰρημμένα, 3.9.7)

S első kezének (Johannes) a hibáját a második kéz (Bonfini) javítja ki:

blasphemabant (17^v) *litteras ph litterae f superscripsit Bonf*

S őrzi a helyes olvasatot:

simulari **S** (1^r) simulare **Va** (3^v19)

perniciosa **s<ib>**¹ universoque senatui consuleret **S** (2^r) perniciosa fratri **Va** (3^v41) (ὀλέθρια βουλεύσασθαι αὐτῷ τε καὶ πάσῃ τῇ συγκλήτῳ, 1.8.4–5)

vocem suo capiti **insultantis** **S** (2^v) vicem suo capiti insultantis **Va** (4^r10) (τῆς τοῦ ἐπιδραμόντος φωνῆς, 1.8.8)

multum **pecuniae** coegerat **S** (2^v) pecuniae *om.* **Va** (4^r22)

⁵⁹ „Hinc bene qui veteres quicquid scripsere Pelasgi / Transferat in Latium Picens Antonius ille / Doctus adest, aperitque tibi Rex cuncta iubenti / Graecia quae scripsit, datque illa legenda Latinis.” (NALDI: *De laudibus augustae bibliothecae carmina* 1.136–139).

⁶⁰ NALDI: *i. m.* 2. 363–374.

- Tales ... poenas S** (3^v) **Talis ... poenas Va** (4^v45)
calumpniari S (3^v) **calumpniare Va** (5^r1–2)
dum omnia credit S (4^r) **redit Va** (5^r15) (πιστεύσας ὁ νεανίας, 1.9.9)
 a nemine **observatus S** (5^v) **servatus Va** (5^v15) (μηδενὸς προφυλαττομένου, 1.10.6)
 manu **tactus S** (5^v) **manu factum Va** (5^v27) (οὐδὲ ψαυστὸν χειρὸς ἀνθρωπίνης, 1.11.1)
iamdudum crudele iudicium subitura S (6^r) **iam tam Va** (6^r5)
 Romani simul dei numen ac virginis sanctitatem **admirantur S** (6^v) **admitte Va** (6^r10) (ὁμοῦ δὲ τὸ ἐναργὲς τῆς θεοῦ καὶ τὸ σεμνὸν τῆς παρθένου Ῥωμαῖοι ἐθαύμασαν, 1.11.5)
 degit: tribunali **S** (6^v) **deguntribulani Va** (6^r11–12)
 hunc fore **s<ib>** saluberrimam **S** (7^r) **sibi om. Va** (6^r18–19) (mégtha a görögben nincs is nyoma a visszaható névmásnak: σωτήριον εἶναι ἐδόκει, 1.12.1)
 ut **et** regii corporis custodiam ageret, et ... praeesset. **S** (7^v) **et (primum) om. Va** (6^r33) (τὴν τε τοῦ σώματος φρουρὰν καὶ τὴν τοῦ θαλάμου ἐξουσίαν ...ἐγχειρισθῆναι, 1.12.3)
 imperatoris **equites** universos **S** (7^v) **imperatoris aequitas Va** (6^v5) (πάντες οἱ βασιλῆοι ἵππεις, 1.12.6)
 quisque in Cleandri potestatem **veretur S** (8^r) **vertitur Va** (6^v12) (δέει τῆς Κλεάνδρου ἐξουσίας, 1.13.1)
hic eum habebat infensum **S** (8^v) **haec Va** (6^v25)
 tanti mali his **miseris** auctorem **S** (8^v) **tanti mali demerseris Va** (6^v27)
ad mortem eduxeris **S** (8^v) **a morte eduxeris Va** (6^v28)
 nondum ... scientem, **sed** suspicantem **S** (9^r) **sed om. Va** (6^v34)
 Ad haec Commodus nequid in eum populus **moliatur**, vehementer timet **S** (9^v) **molitur Va** (7^r8)
 Tot periculis liberatus propter spem omnibus **offerebatur S** (9^v) **offerebantur Va** (7^r10) (προσφέρετο, 1.13.7)
 reliqua **vitae** scelera **S** (10^v) **reliqua eius Va** (7^v2) (τὰ λοιπὰ τοῦ βίου ἀνέφερον ἀμαρτήματα, 1.14.7)
 ne ipse quidem haec latere **volebat S** (10^v) **volebant Va** (7^v3) (οὐδὲ αὐτὸς λανθάνειν ἤθελεν, 1.14.7)
 Romanam regiamque **per<son>am** exutus **S** (10^v) **personās Va** (7^v7) (ἀποδυσάμενός τε τὸ Ῥωμαίων καὶ βασιλείων σχῆμα, 1.14.8)
 post verbum **locavit** lacunam nuntiat Bonf scribens <Grae?>co (esetleg <lo?>co) **defuit S** (11^r) **Va lacunam non indicat** (7^v14)
 quos omnes certa manus iaculatione **superabat S** (11^r) **superabant Va** (7^v23) (οὐς πάντας εὐχειρία ὑπερέβαλλεν, 1.15.2)
 gladiatorum praeclaro quoquo se **praestantiorem** appellari **edixit S** (12^v) **praesentionem appellari eduxit Va** (8^r19) (τῶν μονομαχοῦντων ἐνδόξου τινὸς προτετελευτηκότος ὀνόματι καλεῖσθαι προσέταξε, 1.15.8-9)
inconsultam turpemque mentem eius accipiens **S** (12^v) **inconsultem Va** (8^v46)
deinceps S (13^v) **deindeceps Va** (8^v14)
 Sed ne mulierem quidem nentem **praevenies** („egy szövé asszonynál sem érsz többet”) **S** (14^r) **praevenies Va** (8^v38) (ὡς καταπρόξῆν αὐτὸς μεθῶν νηφοῦσης γυναικός, 1.17.6)
 Eclectus lecto libello **percussus S** (14^v) **percussus Va** (8^v) (ἐκπλαγείς, 1.17.6)
 Nec deliberationis nec more tempus **ullum** erat **S** (14^v) **nec morae tempus illum Va** (9^v2)
 timentes, ne dum totum revomeret venenum **e vestigio** resipisceret **S** (15^r) **est vestigio Va** (9^v20)
 Comodi manum **recognosce S** (17^r) **recognosceret Va** (9^v37) (γνωρίζεις δὲ τὴν Κομόδου χεῖρα, 2.1.10)
 non mediocrem reverentiam **impartiebantur S** (17^r) **impartiebant Va** (9^v45)
consueverant S (17^v) **consueverat Va** (10^r15)
 ducto Pertinace accessere. Letus **S** (18^r) **ducto Pertinace accessere. Letus om. Va** (10^r17)
Nos autem **cum** populo Romano **S** (18^r) **Non** autem eum **Va** (10^r24–25) (ἡμεῖς τε καὶ ὁ δήμος τῶν Ῥωμαίων, 2.2.7)

virum **vobis** duximus aetate venerandum **S** (18^r) virum nobis duximus **Va** (10^r) (ὁμῶν ἄγομεν ... ἄνδρα τὴν μὲν ἡλικίαν σεμνόν, 2.2.7)
ad fluviorum **ripas** et in ultimis imperii Romani finibus militantes **S** (18^r) fluviorum ripis **Va** (10^r32)
 quae **hoc duce** passi sunt **S** (18^v) in hoc duce **Va** (10^r35)
 imperio **cedo** **S** (19^v) caede **Va** (10^v22) (σοί τε τῆς ἀρχῆς παραχωρῶ, 2.3.4)
Lentus tandem in imperatoriam sellam ascendit **S** (19^v) Laetus **Va** (10^v25)
 quod quidem omne Niger **circumsepsit** **S** (41^r) circumseptum **Va** (19^v)
praedatur **S** (50^v) praedat **Va** (22^v11)
deventus enim multis navibus **S** (50^v) defectus **Va** (22^v34)
 pacem agebat. **In ocio degebat** **S** (51^r) In ocio degebat *om.* **Va** (23^r2)
omnino **S** (51^r) omninino **Va** (23^v4)
irritat **S** (51^r) irratat **Va** (23^v10)
incessu **S** (51^r) incensu **Va** (23^v)
 nil contra **dixit** **S** (51^r) dux **Va** (24^r7)
 Ego vero promisi: nequomodo me facinus **accusante**, rem alii **demandaret** (55^r) accusantes rem
 alii demandant **Va** (24^r29–30)
 insatiabili **rerum** cupiditate **S** (55^v) rem **Va** (24^v)
 Britanni ... legatos **mittunt** **S** (57^r) mittit **Va** (25^v2)
 seni patri **mortem** inferrent **S** (58^v) mortem *om.* **Va** (26^r5)
 Romam revertebantur **S** (59^r) vertebantur **Va** (26^r22)
 cineres cum aromatibus in urnam alabastris **reconditos** Romam referunt **S** (59^r) reconditis **Va**
 (26^r23–24)
 e **ministris** aliquem **S** (59^v) e ministros **Va** (26^r)
 totusque **locus** **S** (61^r) lectus **Va** (27^r3)
captam lampada **S** (61^v) capta lampada **Va** (27^r)

Szerzői kéziratra visszavezethető, közös hiba:

qui Parthorum cumulo minimum poterat expleri **S** (1^r) **partorum** corr. Iohannes ipse Parthorum **Va**
 (3^v18) (τῶν μὲν προσκτωμένων ἀεὶ καταφρονήσει, τῶν δ' οὐπω παρόντων ἀπλήστῳ ἀντιποιήσει, 1.8.2)
 Haec Maurusiis Istrutheis multo velociora **S** (11^v) Istrutheis **Va** (7^v43) *correx* **strutheis**
 pro voto autem et voluntate mea: tanquam servator benemeritus **S** (54^r) *om. Joh. scripsit Bonf*

GÁBOR BOLONYAI

On Bonfini's translation of Herodian

Before entering Matthias' service, Antonio Bonfini dedicated to the king, among his other literary products, his freshly made translation of Herodian as well. The manuscript presented, which was partly copied by the author himself, is now kept in Salzburg (UB M II. 135). The text, however, is preserved in another copy (Vat. Ross. 483), neglected by most specialists of the field. This paper has a threefold aim. First, it examines the textual relationship of the two versions. Second, it analyzes the value of Bonfini's – now lost – Greek original, as it can be extrapolated on the basis of the Latin translation, in constituting Herodian's text, whether it contained readings not preserved in other manuscripts. Third, it compares Bonfini's translation to that of Poliziano, which was made roughly at the same time or slightly later, but independently of his much less known colleague's version.

KERTÉSZ BALÁZS

Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban

A Bajor Állami Könyvtár Clm 9071 jelzetű, a ferences rendhez köthető szövegeket tartalmazó kézirata Magyarországon készült a 16. században. A müncheni könyvtár latin nyelvű kódexeinek katalógusa 1874-ben röviden ismertette a kötet tartalmát.¹ Friedrich Keinz, a könyvtár munkatársa 1879-ben további adatokkal bővítette a kéziraatra vonatkozó ismereteket, és közölte az abban található két magyar szövegelemleket.² A hazai szakirodalomban elsőként Csontos János adott hírt a kötetéről 1882-ben, azonban az 1874-es müncheni katalógusból átvett leírásból több tartalmi egységet is kihagyott.³ A kézirat az 1882-ben megrendezett nagyszabású könyvkiállításon is látható volt.⁴ A rendtörténetírás korán felismerte a kötet forrásértékét: Kollányi Ferenc a müncheni kéziratot is felhasználta 1898-ban megjelent terjedelmes tanulmányában, amelyben a magyarországi obszerváns vikária (1523-tól szalvatoriánus provincia) felépítését, működését mutatta be.⁵ A kutatás a későbbiekben is hasznosította a gyűjtemény egy-egy tartalmi egységét; a további szakirodalomra a tanulmány megfelelő helyein utalok. Megemlíteném, hogy a magyarországi obszerváns ferencesek történetét feldolgozó legújabb monográfia szerzője nem aknázza ki a kéziratot, jóllehet tud a létezéséről.⁶ A kötet teljes körű

¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 9071. HALM, Carolus–MEYER, Gulielmus: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis. Tomi II Pars I. Codices num. 8101–10930 complectens*. München, 1874. 80–81. A kézirat digitalizált formában is megtekinthető: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00017411/images/index.html>. A kutatást a Klebelsberg Kuno-öszöndíj tette lehetővé.

² KEINZ, Friedrich: *Zwei alte Ungarische Texte aus einer Handschrift der K. Bayer. Hof- und Staatsbibliothek*. München, 1879.

³ CSONTOSI János: *A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. = Magyar Könyvszemle (7.) 1882. 202–240., a ferences kézirat: 217.

⁴ *Könyvkiállítási emlék*. Bev.: RÁTH György. Bp. 1882. 42. (132. sz.)

⁵ KOLLÁNYI Ferenc: *Magyar ferenczrendiek a XVI. század első felében*. = Századok (32.) 1898. 317–327, 405–419, 510–518, 600–620, 716–731, 814–821, 909–930.

⁶ CEVINS, Marie-Madeleine de: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle. (vers 1450–vers 1540)* Roma, 2008. Istituto storico dei Cappuccini /Bibliotheca Seraphico-Cappucina 83./ A kéziratok források felsorolásában (627–632) a müncheni kézirat nem szerepel. Utalások a kézira-
ra: 26, 94, 167., 69. jegyzet. A monográfiához l. Molnár Antal recenzióját: MOLNÁR Antal: *Egy válság anatómiája*. = Buksz (20.) 2008. 216–224.

feldolgozására, amely a fizikai leírás és a teljes tartalmi feltárás mellett a kézirat keletkezését, rendeltetését és sorsát is vizsgálja, eddig még nem került sor. Jelen tanulmány erre a feladatra vállalkozik.⁷

A kézirat leírása

A kötet összesen 144 papírlevélből áll, méretük 160 × 106 mm. A hátsó kötés-tábla belső oldalára ragasztott cédula szerint a kéziratot 1965-ben restaurálták. Az első és az utolsó levelet ekkor illesztették a könyvtesthez, tehát az eredeti kézirat 142 fólióból áll.

Vízjel csak néhány levélen ismerhető fel, mindig a felső belső sarokban.⁸ A víz-jeleknek minden esetben csak a töredéke látható, egyrészt azért, mert a legnagyobb részüket levágták, másrészt azért, mert a maradék részben eltűnik a levél gerinc felőli behajtásában. A filigránok azonosítása az elmondottak következtében lehetetlen.

A kötetben két levélszámozás található, mindkettő a rektók jobb felső sarkában. A korábbi, valószínűleg 16. századi számozás kihagyja a beíratlan leveleket, így 106-ig jut el. A későbbi számozás a beíratlan fóliókat is figyelembe véve hibátlanul végigmegy a kéziraton, így 142-ig jut el. A továbbiakban ezt a számozást veszem figyelembe. Az első levél az eredeti kézirat előzéklapja.

A szöveg végig egyhasábos. Sok oldalon látható keretvonalazás, néhány oldalon a sorvonalazás és a punctorium is látszik. Az írástükör 115–120 × 70–75 mm. A sorok száma 22–28. A kezekre a tartalmi egységek ismertetésénél térek vissza. Az alábbi oldalak beíratlanok: 1v, 20v–44v, 45v, 88v, 90v–93v, 103v, 121r, 124v–133v.

A kéziratot restaurált, vaknyomásos, fatáblára húzott bőrkötés védi.⁹ A restaurálás során papírelőzéken ragasztottak mindkét tábla belső oldalára, továbbá az elülső tábla belső oldalára felragasztottak egy, a hátsóéra pedig két papírcsikot. Mindhárom csikon latin szövegtöredék olvasható. A három szöveg minden bizonnyal az eredeti kötés kiragasztott előzékeiből származik.

A müncheni könyvtár bélyegzője a következő oldalakon látható: 1r, 2r, 142v.

⁷ A kéziratból idézett szövegek átírási elvei a következők. Az eredeti szöveg helyesírását bizonyos esetek kivételével megőriztem, a rövidítéseket jelölés nélkül feloldottam. Az egyszerű betűtévészteket jelölés nélkül javítottam, a nyilvánvalóan hibás alakokat a főszövegben javítottam, az eredeti alak a lábjegyzetben olvasható. Az *u* és *v* betűket, valamint a *ti* és *ci* betűkapcsolatot a mai gyakorlat szerint egységesítettem. Az ünnepek nevét nagy kezdőbetűvel írtam. A szövegeket értelem szerint központosztam, a bekezdésekre tagolt szöveget változatlanul közöltem. A szövegközlésnél alkalmazott jelek: [...] = megfejtetlen szó vagy betű(k); [ ] = saját kiegészítéseim.

⁸ 21, 28, 127, 128, 131 és 132. levél, mindegyik beíratlan.

⁹ Korábban papírtáblás bőrkötés védte a kötetet, l. KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 6.

A kézirat tartalma

Az áttekinthetőség érdekében a tartalmi egységeket leíró kezeket sorszámokkal láttam el, a számozás a kezek előfordulásának sorrendjében halad. A kötet számos marginális bejegyzést is tartalmaz, bemutatásukra mindig az adott tartalmi egység-nél kerül sor. Azokat a kezeket, amelyektől csak marginális bejegyzés származik, a sorszámozásnál nem vettem figyelembe.

1) Az előlő kötetábla belső oldalán olvasható másfél sornyi latin nyelvű szövegtörédeket az első kéz írta le. Itt jegyzem meg, hogy a kötet tartalmi egységeinek döntő többségét ez a kéz másolta le, ezért a továbbiakban főkéznek nevezem.

2) Az előzéklap rektóján négy bejegyzés olvasható, ezek közül az első szöveg egy bibliai citátum.¹⁰ Az idézetet a második kéz írta le.

3) A második kéz írta be az előzéklap rektójára a második szöveget is, közvetlenül a bibliai citátum alá.

„»Filie Syon lugent, eo quod non sit, qui veniat ad solemnitatem.«¹¹ Licet Hyeremias propheta dixerit hoc verbum captivitatem populi sui deplorans, tamen hoc poterit quisque intelligens exclamare, tantam captivitatem animarum, tantam declinationem de semitis iustitie et viis equitatis in mundo universo discernens. Vie enim dicuntur amantium desideria animarum, quibus ad Dewm et ad supernam civitatem Hyerusalem super omnem rationem et intellectum etiam in terreno corpore habitantes anime sublevantur. Que vie etiam¹² lugere dicuntur, eo quod non sit, qui ad tantam solemnitatem aspiciat, eo quod abiecta vera sapientia tam clerus, quam populus mundanis deliciis vel inutilibus cwriositatibus se immergat. Hec Bona. in principio sew¹³ prefatione Mistiche theologie.”

A citátum végén olvasható hivatkozás szerint a szöveg Szent Bonaventura *Theologia mystica* című munkájának előszavában található. A szóban forgó művet 1495-től 1866-ig valóban Bonaventura írásai között nyomtatták ki, szerzője azonban nem a ferences szent, hanem Hugo de Balma (†1305?) kartauzi szerzetes.¹⁴ A kéziratba bemásolt citátum a *Theologia mystica* előszavának az eleje, a másoló hivatkozása tehát pontos.¹⁵

4) Az előzéklap rektóján olvasható harmadik bejegyzés a kézirat sorsára vonatkozik:

¹⁰ „Tertii Reg. XI.: Dixit Dominus Salamoni: Disrumpens scindam regnum tuum, et dabo illud servo tuo. Verum tamen in diebus tuis non faciam propter David, patrem tuum.” Vö. III Rg 11, 11–12.

¹¹ Vö. Lam 1, 4.

¹² A sor fölé írva.

¹³ A sor fölé írva.

¹⁴ *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* 27. Nordhausen, 2007. Verlag Traugott Bautz, 706–715. A szócikk szerzője James HOGG.

¹⁵ Az alábbi kiadást használtam: BONAVENTURA: *Opuscula*. Strassburg, 1495. A használt kötet: OSZK Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 299/2. 173r–v. Vö. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. 1–2. Ed.: Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ. Bp. 1970. 1: 241. (735. sz.) (A továbbiakban: SAJÓ–SOLTÉSZ: *i. m.*)

„Iste constitutiones invente sunt per me, fratrem Stephanum de sancto Ladislao eodem tempore occurrente guardiano de Gyenges, inter libros patris fratris Francisci de Zegedino, in sua ladula post mortem eius. Et bona fide fateor et protestor. Anno Domini 1560.”

A szöveget Szentlászlói István gyöngyösi gvárdián írta le 1560-ban (harmadik kéz). A bejegyzés szerint Szentlászlói a konstitúciókat – a kézirat nyolcadik tartalmi egységéről, az obszerváns ferencesek 1499. évi atyai közgyűlésén elfogadott konstitúciókról van szó – az elhunyt Szegedi Ferenc testvér ládájában, a könyvei között találta.

5) Az előzéklap negyedik bejegyzése a harmadikhoz kapcsolódik: kiegészíti annak tartalmát, emellett további rendtörténeti adatokkal is szolgál (negyedik kéz).

„Et petierat¹⁶ hanc constitutionem frater Franciscus predictus a fratre Benedicto Czerwgy, ut inde exponeret fratribus – quando apostatavit Nicolaus Berzencey de Benyes –, et oblivioni dederat restituere patri Czerwgyino, sed fecerat in suam ladulam, et sic reperta est post mortem eius in sua ladula in Agria. Et ibidem sepultus est [sc. Franciscus de Zegedino] in ecclesia sancti Michaelis.”

A szöveg lejegyzője ismeretlen, a lejegyzésre nyilvánvalóan az előző bejegyzés után, azaz legkorábban 1560-ban került sor. A bejegyzés szerint az előző szövegben említett Szegedi Ferenc Cserőgyi Benedektől kérte el a konstitúciókat azzal a céllal, hogy a szerzeteseknek magyarázza azt. Szegedi végül nem adta vissza a kéziratot Cserőgyinek, ehelyett elhelyezte azt a saját ládájában. Szegedi halála után ebben a ládában találta meg a munkát Szentlászlói István, mégpedig Egerben, mivel itt, a Szent Mihály egyházban temették el Szegedit.

A kézirat első név szerint ismert tulajdonosa tehát Cserőgyi Benedek, aki több rendi tisztséget is betöltött a szalvatoriánus provinciában: 1548–1550-ben Kolozsváron, 1554–1558-ban Gyöngyösön, 1559–1560-ban Jászberényben volt gvárdián, 1552-ben és 1567-ben pedig őt választották meg tartományfőnöknek. Hitszónoki működéséről is tudunk: 1544-ben Szegedre, 1546-ban pedig Perényi János udvarába küldték hitszónoknak. Az utolsó általam ismert adat szerint 1572-ben gyöngyösi gvárdián volt.¹⁷ Soltész Zoltánné a gyöngyösi könyvtár antikvagyűjteményében négy olyan könyvet is talált, amelyek egykor Cserőgyi tulajdonában voltak.¹⁸

A kézirat második tulajdonosa Szegedi Ferenc, aki Cserőgyitől kérte el a kötetet, de nem adta neki vissza. Cserőgyihez hasonlóan több ízben is töltött be rendi

¹⁶ A kéziratban olvasható ‘petierat’ minden bizonnyal elírás. Keinz ‘petierat’-ra javította a szót, így értelmezhetővé vált a szöveg. L. KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 6.

¹⁷ KARÁCSONYI JÁNOS: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig.* 1–2. Bp. 1922, 1924. MTA, 1: 399, 401, 408, 409, 412, 416, 421, 422.; 2: 62, 84, 102, 162, 579; FÁY ZOLTÁN: *Ferencesek Gyöngyösön. Fejezetek a gyöngyösi barátok életéből.* Bp. 1999. A Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány, 27, 28, 134.

¹⁸ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében.* In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966.* Bp. 1967. 124–125.

tiszttséget: 1542-ben Uzsaszentléleken, 1544-ben Gyöngyösön, 1550-ben Marosvásárhelyen, 1552–1554-ben Gyulán, 1554-ben Nyírbátorban volt házfőnök, 1558-ban az esztergomi őrség kusztoszává választották. Emellett hitszónoki működéséről is tudunk. 1559 áprilisában még élt, de – ahogy azt feljebb láthattuk – 1560-ban Szentlászlói István már halottnak mondta.¹⁹ Két olyan antikvát ismerünk, amelyek egykor a tulajdonában voltak.²⁰

A kézirat következő tulajdonosa Szentlászlói István, aki Egerben, Szegedi Ferenc könyvei között bukkant a kötetre. Szentlászlói 1535-ben gyóntatóként működött Budán, 1554-ben Váradon, 1558-ban, majd – a kéziratban olvasható bejegyzése szerint – 1560-ban Gyöngyösön volt gvárdián, 1561-ben pedig az esztergomi őrség kusztoszává választották. A jelek szerint remekül énekelt: 1535-ben Polyánczon ő volt a kántor.²¹

Az előzéklapon olvasható negyedik bejegyzés szerint Szegedi Ferenc akkor kérte el Cserőgyitől a kéziratot, amikor Bényesi Berzencei Miklós elhagyta a rendet. Berzenceiről Karácsonyi is csak ezt az egy adatot ismeri.²²

6) 2r–20r: „Incipiunt quedam annotationes ex cronica fratrum minorum in duobus regnis, videlicet Bozne et Hungarie habitantium.” A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának jelenleg nyolc kézirata ismert – a Münchenben őrzött kötet is köztük van –, azonban a mű kritikai kiadása mind ez ideig nem készült el.²³ A szövegvariánsok közül mindössze egy jelent meg nyomtatásban: a gyulafehérvári Batthyaneum 18. századi változatát Toldy Ferenc közölte 1862-ben.²⁴

¹⁹ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 402, 412, 414, 416, 418, 419; 2: 36, 45, 62, 72, 84, 116, 126, 185, 202, 205, 579, 622; FÁY: *i. m.* (17. jegyzet) 134.

²⁰ SOLTÉSZ: *i. h.* (18. jegyzet) 130.

²¹ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 400, 418, 419; 2: 22, 62, 142, 207; FÁY: *i. m.* (17. jegyzet) 134.

²² KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 418.

²³ A kéziratok felsorolását l. KEVEHÁZI Katalin: *Ferences krónika*. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 3. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2005. Balassi Kiadó, 84–85. Eddig három kézirat került részletes bemutatásra: VIZKELETY András: *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztról*. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. JATE, 121–128. /Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10./; KEVEHÁZI Katalin–MONOK István: *A Csongrád Megyei Levéltár ferences kódexe*. In: *Collectanea Tiburtiana i. m.* (23. jegyzet) 65–82. (A kéziratot jelenleg a Magyar Ferences Könyvtár őrzi, jelzete: XII. a/19. k.); KEVEHÁZI Katalin: *Egy ferences kódex filológiai problémái*. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István. Szeged, 1989. JATE, 109–120.

²⁴ TOLDY, Franciscus: *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*. Pestini, 1862. (Reprint: Ed.: ÉRSZEGI Géza. Bp. 1986. MTA) 213–315. Vö. KEVEHÁZI: *i. h.* 1989. (23. jegyzet) 115. A krónika tartalmához és szerzőségéhez az eddig hivatkozott irodalmon kívül l. még TARNAI Andor: *A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai*. = Irodalomtörténeti Közlemények (77). 1973. 135–147; Uő: „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, 91–103, 187–198; VARGA Kapisztrán: *A Szeplőtelen Fogantatás kérdése a 15–16. századi magyar ferencesesség körében*. In: *A Szeplőtelen Fogantatás dogmája*. Sz. n. Bp. 2007. Vigília, 45–60. /Sapientia Füzetek 7./; KERTÉSZ Balázs: *A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szerzőségéhez*. Megjelenés alatt.

A krónikát két kéz, a főkéz (2r–15r) és az ötödik kéz (15v–20r) másolta le. A főkéz a rubrummal írt cím alatt, a szöveg elején kihagyta a helyet egy kétsornyi magas ‘S’ kezdőbetű számára, de az végül nem készült el.²⁵ A 12. levél rektóján szintén rubrummal írta a következő címet: „Exordium provincie Salvatoris fratrum videlicet minorum.” Az általa másolt szöveg a 15. levél rektójának alján, mondat közben szakad meg. A mondat általa leírt része így szól: „Tunc reverendissimus pater minister generalis scripsit venerabilibus patribus custodibus et aliis patribus, videlicet senioribus discretis familie minorum in Hungaria”²⁶ Az ötödik kéz áthúzta az utolsó két szót (in Hungaria), „de” őrszót írt az oldal aljára, majd a következő oldalon folytatta a félbeszakadt mondatot: „de observantia Cheryensi in Hungaria nuncupatis, ut presentibus visis²⁷ quam citius conveniant.” A szöveg másolását ő is mondat közben hagyta abba. A 20. levél rektójának az alján a következő, Temesvári Pelbártra vonatkozó szavakat írta le: „Anno sequenti in festo²⁸ sancti Vincentii martyrís frater Pelbartus magister.” Toldy kiadásából kiderül, hogy a krónikahely Temesvári Pelbárt 1504-ben bekövetkezett halálára utal: „Item secundo idem electus fuit²⁹ Budae anno Domini 1503. Et tunc anno sequenti, in festo sancti Vincentii martyrís magister s. theologiae, frater Pelbartus de Tömösvár Budae, in conventu s. Ioannis quasi subridens obdormivit in Domino.”³⁰ A krónikaszöveg tehát ebben a kéziratban az 1504. évnél szakad meg. Ezzel a kézzel kapcsolatban még érdemes megemlíteni, hogy a 18. levél verzójának kivételével az összes általa másolt oldalra írt őrszót.

A 19. levél rektóján, az ötödik kéz által másolt krónikaszöveg mellett a lapszélben egy 16. vagy 17. századi, az 1493. évre vonatkozó, bizonytalan olvasatú latin bejegyzés látható.

7) A 45. levél rektóját a második kéz írta be, a textus a következő levélen kezdődő tartalmi egységre, az 1499-es atyai konstitúciókra vonatkozik (8. tartalmi egység).

„Notatur, quod quelibet³¹ provincia habet legem et statuta sua, quibus vitia corrigantur, mali coerceantur, et boni in quiete sua et pace conserventur. Sic etiam provincia nostra habet sua statuta, id est constitutiones propter eandem rationem et insuper, ut regula ipsa melius observetur. Ait enim Sapiens: »Quoniam ubi non fuerit sepes, diripietur possessio.«³² Volens itaque regni celestis possessionem illesam custodire, ad quam per obedientiam promptam, paupertatem sanctam et castitatem illibatam intratur, necesse est illi sepe circumdare discipline. Quapropter patres ab initio hoc considerantes istis sequentibus constitutionibus quasi ortum sancte religionis sepe

²⁵ Csak egy kisebb méretű egyszerű ‘S’ betűt írtak be utólag.

²⁶ Vö. TOLDY: *i. m.* (24. jegyzet) 246.

²⁷ A kéziratban ‘visos’ szerepel, amit Toldy kiadása alapján javítottam, l. TOLDY: *i. m.* (24. jegyzet) 246.

²⁸ A kéziratban ‘festo’ nem szerepel, a szöveget Toldy kiadása alapján javítottam, l. TOLDY: *i. m.* (24. jegyzet) 253.

²⁹ Nyári Balázs vikárius második megválasztásáról van szó.

³⁰ TOLDY: *i. m.* (24. jegyzet) 253.

³¹ A kéziratban: quilibet.

³² Sir 36, 27

circumdedeunt. Que ideo sepius exponuntur, ut fratres eas³³ citius studeant et observent, ac per eas³⁴ ad vitam eternam promoveantur.

Notatur, quod disciplina est omnium actuum et sensuum nostrorum³⁵ debita ordinatio sive regulatio. Ipsa autem disciplina tripliciter accipitur. Primo pro doctrina, Prover. I.: »Audi, fili mi, disciplinam patris tui etc.«³⁶ Secundo pro virga, Prover. XXIII.: »Noli a puero³⁷ subtrahere disciplinam! Si enim percusseris eum, virga non morietur.«³⁸ Tertio pro bonis et maturis moribus etc.

Sed diceret, quare patres iterum atque iterum innovant constitutiones. Respondit Bartholomeus Brixienensis³⁹ super decretum, distinctio prima, 1, quod »novis supervenientibus causis novis succurrendum est remediis«,⁴⁰ quia crescente hominum malitia, ad quam prona est⁴¹ humana natura, crescere debent etiam iura, id est remedia, videlicet pene contra vitia. Unde [...] X. Elhicornum⁴², quod pene sunt in mente, ut per eas homines adducantur ad bonum virtutis. Sicut enim calcaria non propter agiles et ruentes⁴³, sed potius propter pigros⁴⁴ equos inventa sunt, sicut in proposito.”

A három bibliai és egy kánonjogi idézetet tartalmazó szöveg minden bizonnyal a konstitúciók magyarázatával hozható kapcsolatba. A textus utal is arra, hogy a konstitúciókat gyakran magyarázzák a testvéreknek (que ideo sepius exponuntur, ut fratres eas citius studeant et observent, ac per eas ad vitam eternam promoveantur). Az azonban kérdés, hogy a konstitúciók elé beírt szöveg szerzője azonos-e a leírójával.

8) 46r–87v: „In nomine Domini incipiunt constitutiones provincie Hungarie fratrum scilicet minorum sancti Francisci de observantia.” A magyarországi obszerváns ferencesek 1499. évi atyai káptalanán⁴⁵ elfogadott konstitúcióknak nincs kritikai kiadása. A kéziratok számbavétele jelen tanulmánynak nem feladata, csupán példaként említek még két további kötetet: 1. a gyulafehérvári Batthyaneum R. II. 148. jelzetű

³³ A kéziratban: ea.

³⁴ A kéziratban: ea.

³⁵ A sor fölé írva.

³⁶ Prv 1, 8

³⁷ Előtte kihúzza: pro.

³⁸ Prv 23, 13

³⁹ A kéziratban: Brigiensis.

⁴⁰ Így kezdődik Bartholomaeus Brixienensisnek (†1258) Gratianus *Decretum*ához írt *Glossa ordinariája*: „Quoniam novis supervenientibus causis novis est remediis succurrendum ...” A mű számos nyomtatott kiadást ért meg 1500 előtt és után. L. *Lexikon des Mittelalters*. I. München–Zürich, 1980. Artemis Verlag, 1493. Az alábbi kiadást használtam: GRATIANUS: *Decretum. Cum apparatu Johannis Teutonicus et additionibus Bartholomaei Brixienensis*. Basel, 1481. A használt kötet: OSzK Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 47. Vö. SAJÓ–SOLTÉSZ: *i. m.* (15. jegyzet) 1: 447–448. (1446. sz.)

⁴¹ Utána kihúzza: hominum malitia

⁴² Azonosítatlan szöveg hely.

⁴³ Előtte szöveg fölé: se.

⁴⁴ A kéziratban: prigos.

⁴⁵ Az 1499-es atyai káptalanhoz l. KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 359, 2: 572. Atya (Šarengrad) ma Horvátországban található, l. F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Bp. 2000. Pytheas, 9–10.

kódexe, amely korábban a csíksomlyói ferences konvent tulajdona volt;⁴⁶ 2. a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Gyöngyösi Műemlékkönyvtárának Cod. med. 4. jelzetű kódexe.⁴⁷ A munkát Batthyány Ignác adta ki a csíki konvent kódexéből.⁴⁸ Érdemes megjegyezni, hogy ez a kézirat minden bizonnyal azonos a feljebb említett, jelenleg a Batthyaneumban őrzött kódexszel.⁴⁹ A mű valójában két részből áll: az első a tulajdonképpeni konstitúciók,⁵⁰ a második a ferences regula magyarázata.⁵¹

A szöveget a főkéz másolta le. A rubrummal írt cím alatt, a szöveg elején kihagyta a helyet egy kétsornyi magas ‘A’ kezdőbetű számára, a margóra pedig kiírt egy ‘A’ betűt. A továbbiakban még összesen tíz alkalommal hagyott ki helyet, mindig kétsornyi magas kezdőbetű számára, de ezek sem készültek el.⁵² Őrszót mindössze háromszor írt le (63v, 71v, 85v). A szöveg végén megadta a másolás helyét és befejezésének időpontját: „Finis in Sowar quintadecima die Martii anno Domini millesimo quingentesimo 3.5.” – tehát a konstitúciók másolását Sóváron fejezte be 1535. március 15-én. A datálás után ugyanez a kéz leírta még egy rövid textust, amely megnevezi a konstitúciók forrásait. Mindegyik forrásnak megadta a kezdőbetűjét vagy kezdőbetűit, majd közölte a teljes alakot.

„Et ut scias, unde iste constitutiones sint comportate, vide litteras in margine, que ista representant. A: Additio nova. B: Benedictus papa. C: Clemens papa. Ew: Ewgenius papa. Ex: Expositio regule. G: Generalis constitutio. In: Innocentius papa. M: Martinus papa. R: Regula. Six: Sixtus papa. V: Vicarialis constitutio. Ba: Benedictus cum additione nova.”

A felsorolást bevezető mondatból megtudjuk, hogy a betűk a margón láthatók. És valóban, a konstitúciókat tartalmazó oldalakon végig fellelhetők a megadott rövidítések, melyek egyértelműen a konstitúciókat másoló kéztől származnak. A forrásokat

⁴⁶ SZENTIVÁNYI, Robertus: *Catalogus concinnus librorum manuscritorum Bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1958⁴. 172–176. (307. sz.); VIZKELETY András: *A középkori többnyelvűség jelei hazai ferences kódexekben*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 1–2. Szerk.: ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba–Bp. 2005. PPKE BTK–METEM, 2: 649.

⁴⁷ Az atyai konstitúciók: 1r–29v. A kéziratban található beginaszabályzatot Korányi András közölte, I. KORÁNYI András: *Egy XVI. századi ferences beginaszabályzat*. In: *A ferences lelkiség i. m.* (46. jegyzet) 1: 130–142.

⁴⁸ *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. 3. Ed.: I. BATTHYÁNY. Claudio-poli, 1827. 609–635. (A továbbiakban: *Leges ecclesiasticae 3. i. m.*) Kollányi – a jelek szerint – nem tudott Batthyány kiadásáról, ezért hivatkozott tanulmányában ismeretlenként mutatta be a konstitúciókat, I. KOLLÁNYI: *i. h.* (5. jegyzet) 405.

⁴⁹ Az azonosság mellett felhozható legfontosabb érv az a tény, hogy a Batthyaneum kódexe korábban a csíksomlyói ferences konvent tulajdona volt, I. SZENTIVÁNYI: *i. m.* (46. jegyzet) 176. További érv, hogy a 7. levél rektóján olvasható magyar glosszát (Partholast) a kiadás is hozza jegyzetben, I. *Leges ecclesiasticae 3. i. m.* (48. jegyzet) 615.

⁵⁰ *Leges ecclesiasticae 3. i. m.* (48. jegyzet) 609–616. A müncheni kéziratban: 46r–56r.

⁵¹ *Leges ecclesiasticae 3. i. m.* (48. jegyzet) 616–635. A müncheni kéziratban: 56r–87v.

⁵² 50r, 54r, 60r, 68r, 72v, 74v, 79v, 84v, 85v, 86v.

felsoroló textus Batthyány szövegkiadásának a végén is olvasható.⁵³ A Batthyaneum kódexét sajnos nem állt módomban tanulmányozni, a gyöngyösi kódexet viszont megvizsgálhattam. Ebben is megtalálhatók a margóra írt rövidítések. Ezek tehát a főszöveg szerves részei.

A bekötés során néhány duplafólió összekeveredett. Ezt a főkéz észrevette, és jelezte a hibákat. A 78. levél verzójának aljára a következő utasítást írta be: „Verte folium, et vide hoc signum!”, majd következik egy kereszt. Ha az utasításnak megfelelően lapozunk egyet, akkor a 80. levél rektóján az első sor mellett megtaláljuk a keresztet. A 78. levél verzóján olvasható szöveg tehát itt folytatódik.⁵⁴ A 79. levél verzójának alján a következő utasítást találjuk: „Verte quatuor folia, et super istud signum lege!”, a főszöveg utolsó sora mellett pedig egy manícula látható. A 84. levél rektóján az első sor mellett valóban megtalálható a manícula.⁵⁵ A harmadik, egyben utolsó ilyen utasítás a 83. levél verzójának alján olvasható: „Revolve quintum folium et super hoc signo!”, a főszöveg utolsó sora mellett pedig egy négy vonalból álló (négyzetet képező) jel látható. Ha az utasításnak megfelelően visszalapozunk öt fóliót (beleértve a 83. és a 79. levelet is), a 79. levél rektóján az első sor mellett megtaláljuk a jelet.⁵⁶

A második kéz széljegyzeteket írt a konstitúciókhoz. A jegyzetek eloszlása nem egyenletes: a konstitúciókat tartalmazó részben mindössze két oldalon (47r, 50v), a regulamagyarázat esetében viszont az oldalak nagy részén találunk jegyzeteket, gyakran mind a négy margón.⁵⁷ Az apró betűs, kurzív írással írt és sok helyen megkopott, ezért csak nehezen vagy egyáltalán nem olvasható marginális jegyzetek feldolgozása további feladatot jelent, de annyit már itt megállapíthatunk, hogy e jegyzetek minden bizonnyal a konstitúciók rendszeres magyarázatával állnak összefüggésben.

Friedrich Keinz jelezte, hogy a kézirat lapszéli magyar szavakat is tartalmaz, ezeket azonban „jelentéktelenségük miatt” nem közölte.⁵⁸ 1895-ben Zolnai Gyula Keinz nyomán újra kiadta a két szövegemléket, de a magyar glosszákkal ő sem foglalkozott.⁵⁹ Tíz évvel később a *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* című munkájában is azt írta, hogy a glosszák kiadatlanok.⁶⁰ Érdeemes lesz tehát megvizsgálni és közölni

⁵³ *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 635. Itt a felsorolás végén található még egy tétel: „Ga: Generalis constitutio cum additione nova.”

⁵⁴ A regulamagyarázat szóban forgó részében a kisebb, többnyire ‘Item’-mel kezdődő szövegegységek sorrendje eltérő a kéziratban (78v, 80r) és a kiadásban, l. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 629.

⁵⁵ Vö. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 633. első hasáb: „Circa hoc ordinatum est ... sine scandalo.”

⁵⁶ Vö. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 632. első hasáb: „In fine assignetur locus capituli sequentis...”

⁵⁷ 56r, 56v, 57r, 58v, 60r, 60v, 61r, 62r, 63r, 63v, 65v, 66v, 67r, 67v, 68r, 68v, 69r, 71v, 74r, 76r, 79v, 80v, 84v, 85r, 85v, 86r, 86v, 87r, 87v.

⁵⁸ KEINZ: i. m. (2. jegyzet) 7, háromcsillagos jegyzet.

⁵⁹ ZOLNAI Gyula: *Müncheni Töredékek*. = Magyar Nyelvőr (24.) 1895. 415–420.

⁶⁰ ZOLNAI Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1905. 21. Kollányi közölte az egyik glosszát, l. KOLLÁNYI: i. h. (5. jegyzet) 910, 2. jegyzet.

a kézirat magyar glosszaanyagát. Erre pedig azért kerül sor itt, mert a magyar szavak a konstitúciókat és a regulamagyarázatot tartalmazó oldalakon találhatóak.

Úgy tűnik, hogy a magyar glosszákat két kéz írta be: a második és a hatodik. A másodiktól két glossza származik, az első a konstitúciókat, a második a regulamagyarázatot tartalmazó részben olvasható.

46v: „ayandokozo yo woltat”. A főszöveg vonatkozó részlete: „munificam bonitatem”.

66r: „zoretos” (jelentése: szurtos). A főszöveg vonatkozó szava: „picarium”.

A hatodik kéz csak a regulamagyarázathoz írt glosszákat, tíz esetben a lapszélre, kétszer pedig a sorok közé.

56v: „Nem kwlombozo valogatlan walo”. A főszöveg vonatkozó szava: „indifferentia”. A glosszátor ebben az esetben tehát két magyar kifejezéssel is megpróbálta visszaadni a latin szó jelentését.

58v: „walogattatlan intessek”. A főszöveg vonatkozó részlete: „monitoria indifferentia”.

Az 59. levél verzójának alján a glosszált szó és a glossza is olvasható: „Sequestratio elwalas”. Itt a főszöveg utolsó szavát (sequestrationes) fordította le a glosszátor.

60v: a főszöveg megfelelő helyére utaló latin szó után olvasható a glossza: „censuris eghazi zerzesekbol terhekbol”. A főszöveg vonatkozó részlete: „censuris ecclesiasticis”. Ezen a helyen az is megragadható, hogy a hatodik kéz később írt a kéziratba, mint a második. Az utóbbi a szóban forgó oldalnak mind a négy margóját teleírta jegyzetekkel, mégpedig oly módon, hogy a két szélső margón a főszövegre merőlegesen, azaz a levél szélével párhuzamosan fut a szöveg. A hatodik kéz viszont mindig a főszöveggel megegyezően, azaz a két szélső lapszélre merőlegesen írta be a magyar glosszákat – kivéve ezen az oldalon. Itt a jobb margón a főszöveg és a széljegyzet között üresen maradt keskeny sávra írta be az imént idézett glosszát, a főszövegre merőlegesen és a széljegyzettel párhuzamosan, mivel csak így volt hely. Itt tehát jól látszik, hogy a második kéz használta korábban a kéziratot.

67r: a főszöveg megfelelő helyére utaló szavak után olvasható a glossza: „bankas bana vel penz wato hel”. A főszöveg vonatkozó mondatát érdemes teljes egészében idézni: „Item fratres euntes ad vias non audeant secum bursarios ducere, nec litteras deferant ad bankas.”

67r: az oldal alján két áthúzott szó – a glosszált szó és a glossza – látható, a valószínű olvasat: „Ambasiator levelhordozo”. A ferences barát az áthúzott szavak alatt pontosította az idegen kifejezést: „Ambasiator level wywo”. A főszöveg vonatkozó mondata: „Nec ambasiatas suscipiant [sc. fratres] sine suorum licentia superiorum.”

76r: a bal margón a glosszált szó és a glossza is olvasható: „executio kwetkezes”.

81r: a jobb margón egy bizonytalan olvasatú glossza látható.

81v: a bal margón a glosszált szó és a glossza is olvasható: „discernant vegezenek”.

83v: sorközi glossza: „vatozas”. A magyar kifejezés a következő mondat „mutatio” szava fölött olvasható: „Item quod fiat mutatio in electione officialium particularis.”

83v: a jobb margón olvasható glossza vége már lekopott: „Rendel[...].”

84r: a sorközi glossza olvasata tintafolt miatt bizonytalan.

A hatodik kéz latin bejegyzéseket is írt a regulamagyarázathoz:

64r: „et ad illud verbum, et procidentes adoraverunt”. Ebben az esetben a főszöveg kiegészítéséről van szó.⁶¹

A 67. levél rektójának aljára, ahogy azt feljebb láthattuk, leírta a főkéz az ‘ambasiator’ kifejezés magyar megfelelőjét. Ugyanerre a kifejezésre vonatkozik az ugyanide leírt latin mondat is: „Ambasiatores pro legatis vlgō ponitur.”

68v: a főszövegben olvasható ‘questus’ kifejezés magyarázata: „questus id est acquisitio vel lucrum”.

74r: az oldal alján olvasható bejegyzés szerint a szerzetesek nem mehettek koldulni más rendházak területére: „Item fratres ad contratas aliorum locorum questam facere non vadant. Contra facientes peniantur ad arbitrium suorum prelatorum.”

78r: bizonytalan olvasatú szó.

80v: a főszövegben olvasható ‘destitutio’ kifejezés magyarázata: „destitutio id est deliberatio vel expiratio⁶²”.

81v: „superintendens”.

84r: a főszöveg kiegészítése: „eligantur”.⁶³

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az atyai konstitúciók főkéz által leírt szövegét gazdag, legalább két kéztől származó, részben latin, részben magyar nyelvű marginális anyag kíséri. Mindehhez hozzátehetjük: ezen a tartalmi egységen belül található a kézirat legkoszosabb oldalai, ami a szöveg rendszeres használatára utal. Mindez bizonyára a konstitúciók magyarázatával hozható összefüggésbe. Maguk az atyai rendelkezések két ízben is előírják a szöveg magyarázatát. Az első részlet szerint a kusztosznak évente legalább kétszer végig kell látogatnia saját őrsége kolostorait, és egyebek mellett magyaráznia kell a testvéreknek a regulát és a konstitúciókat.⁶⁴ A második részlet ehhez még azt is hozzáteszi, hogy a magyarázatnak népnyelven kell elhangoznia.⁶⁵ A müncheni kézirat második kezétől származó terjedelmes széljegyzetanyag és a két magyar glossza, a hatodik kéztől származó magyar és latin glosszák, valamint a további latin bejegyzések minden bizonnyal a konstitúciók magyarázatának nyomai. Mindehhez tegyük hozzá, hogy a második kéz közvetlenül a konstitúciók elé egy, a konstitúciókra vonatkozó szöveget írt be, amely – ahogy azt korábban láthattuk – utal is arra, hogy a konstitúciókat gyakran magyarázzák a testvéreknek.

⁶¹ Vö. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 621: „et ad illum verbum evangelii: »et procidentes adoraverunt eum«” (Mt 2, 11).

⁶² Bizonytalan olvasat.

⁶³ Két további latin nyelvű, feltehetőleg egy kéztől származó lapszéli bejegyzést illetően bizonytalan voltam. Nem zárható ki, hogy mindkét bejegyzés a főkéztől származik. A 69. levél rektóján: „Officium confratris.” A 77. levél verzóján: „Ebrii qui censeantur”. Itt a főszöveg a borfogyasztást szabályozza, ezzel áll összefüggésben az ittas szerzetesekre vonatkozó bejegyzés.

⁶⁴ „Item ordinat reverendus pater vicarius una cum capitulo praedicto, quod quilibet custos loca suae custodiae teneatur ad minus bis in annum perlustrare ... exponendo regulam ac constitutiones has.” *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 613.

⁶⁵ „Ordinat reverendus pater vicarius insuper, quod quando custos loca suae custodiae visitat, ... exponat in vulgari fratribus constitutiones”. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 613.

9) A 88. levél rektóját a második kéz írta be. A gyóntató személyével, teendőivel foglalkozó textus nem nevezi meg a szerzőt, a tartalom alapján elindulva azonban sikerült azonosítani a szöveget: a ferences barát egy a hagyomány által Szent Bonaventurának tulajdonított, *Confessionale* című munka első fejezetének első négy ‘particula’-ját másolta be a kéziratba rövidített formában.⁶⁶

10) 89r–90r: „Ordo ad induendos fratres novicios.” A novíciusok beöltözésének szertartását a főkéz írta le. (L. még a 21. tartalmi egységet!)

11) 94r–102v: „Incipit memoriale agendorum circa divinum officium per anni circulum. Et primo circa adventum Domini.” A rubrummal írt címet és a szöveget szintén a főkéz másolta, a textus végén olvasható bejegyzése szerint Sóváron, 1535-ben fejezte be a munkát: „Finis et huius operis in Sowar anno 1535.” A ‘memoriale agendorum’ a zsolozsmára és a konventmisére vonatkozó utasításokat tartalmaz. Említésre méltó, hogy a szöveg két ízben is kitér a koldulás kérdésre: a 96. levél rektóján olvasható utasítás szerint Szent István vértanú ünnepén (dec. 26.) a házfőnöknök régi szokás szerint ki kellett küldenie a testvéreket a faluba vagy a városba koldulni;⁶⁷ a 100. levél rektóján olvasható utasítás szerint húsvét hétfőn is ki kellett küldeni a testvéreket koldulni.⁶⁸

12) A 103. levél rektójára ugyancsak a főkéz írta be a következő szöveget:

„Provincia Hungarie Salvatoris novem custodias habuit. Prima custodia est Strigoniensis, in qua sunt septem loca, videlicet Strigonium, Buda,⁶⁹ Peesth, Gyengyes, Bereny, Wyssegrad, Thatha.”

A rövid feljegyzés arról tájékoztat, hogy a szalvatoriánus provinciának kilenc őrsége (custodia) volt. Az első az esztergomi, amelyhez – már jelen időben fogalmazva – hét kolostor tartozik: Esztergom, Buda, Pest, Gyöngyös, (Jász)Berény, Visegrád és Tata. A feljegyzéssel kapcsolatban érdemes megjegyezni a következőket. A magyarországi obszerváns vikária 1517-ben lett rendtartomány (provincia), amelyet 1523-tól neveztek szalvatoriánus provinciának.⁷⁰ Karácsonyi János szerint az obszerváns vikária valószínűleg már 1475-ben tíz őrségből állt, s ennyi maradt a számuk egészen a mohácsi katasztrófaig. Az 1526. évi török hadjárat következtében megsemmisült a szerémújlaki őrség – a diakóvári kolostor kivételével, amelyet a szlavóniai kusztódiához csatoltak.⁷¹ Az 1535 januárjában megtartott káptalanon két

⁶⁶ Az alábbi kiadást használtam: BONAVENTURA: *i. m.* (15. jegyzet). A használt kötet: OSzK Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 299/1. 145v–146r. Vö. SAJÓ–SOLTÉSZ: *i. m.* (15. jegyzet) 1: 241. (735. sz.)

⁶⁷ „Item in festo sancti Stephani pater guardianus more ab olim consueto emittat fratres ad villam, oppidum vel civitatem, ubi morantur ad mendicandum.”

⁶⁸ „Item feria secunda more ab olim observato emittantur fratres ad mendicandum ova et huiusmodi. Item post festum Pasce...”

⁶⁹ A kéziratban: Budam.

⁷⁰ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 375–378, 382; MOLNÁR Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*. 1. (1572–1647) Bp. 2002. Balassi Kiadó, 80, 197. jegyzet, 82, 203. jegyzet. /Humanizmus és reformáció 26./

⁷¹ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 347–348, 377–386.

részre osztották az erdélyi őrseget (kolozsvárirra és vásárhelyire), így újra tízre emelkedett a kusztódiák száma,⁷² azonban az 1537. évi káptalan jegyzőkönyve a korábbi állapotnak megfelelően ismét csak kilenc őrseget említ, s ugyanennyi volt a számuk 1542-ben is.⁷³ 1544-ben azonban már csak hat kusztódia tartozott a szalvatoriánus rendtartományhoz.⁷⁴ A szöveget leíró ferences barát valamilyen okból kifolyólag csak az esztergomi kusztódia kolostorait sorolta fel. Karácsonyi szerint az őrséghez 1475-ben még csak hat kolostor tartozott: Esztergom, Buda, Pest, Tata, Visegrád és Gyöngyös.⁷⁵ Az 1472-re felépült berényi kolostor eredetileg a konventuálisoké volt, de feltehetőleg az 1490-es évek elején az obszervánsok vették át. 1495-ben már biztosan obszervánsok laktak benne.⁷⁶ Azt sem tudjuk pontosan, hogy a kolostort mikor csatolták az esztergomi őrséghez. Szabó György Piusz Kaizer Nándorra hivatkozva azt írta, hogy 1506-ban a müncheni kéziratban is említett hét kolostor tartozott az esztergomi kusztódiához,⁷⁷ de említhetjük az 1531. évi tartományi káptalan jegyzőkönyvét is, amely ugyanezt a hét kolostort sorolja fel.⁷⁸ Az esztergomi őrséghez aztán egészen 1542-ig a müncheni kézirat által is említett hét kolostor tartozott.⁷⁹ Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a müncheni kéziratban olvasható feljegyzés a mohácsi vész és az 1542. év közötti állapotot tükrözi.

13) 104r–119v: „In nomine Domini incipit ordinarium fratrum minorum secundum ordinem Romane curie.” A rubrummal írt cím alatt egy kétsornyi magas ‘I’ kezdőbetű számára kihagyott hely látható, de a betűt nem írták be. Az ordináriust szintén a főkéz másolta, a textus végén olvasható bejegyzése szerint Sóváron, 1535. március 22-én fejezte be a munkát: „Finis in Sowar anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo quinto secunda feria post Palmarum.” Radó Polikárp 1973-ban megjelent alapvető munkája egyetlen olyan Magyarországon készült kódexet ismertet, amely ferences ordináriust tartalmaz. A magyarországi obszervánsok számára összeállított kézirat egykor a szegedi ferences könyvtár tulajdona volt Cod. Lat. 4 jelzettel, jelenlegi

⁷² KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 394.

⁷³ *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* 2. Szerk.: BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János. Bp. 1904. 483–485, 495–497. (A továbbiakban: *Egyháztörténelmi emlékek 2. i. m.*)

⁷⁴ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 406; *Egyháztörténelmi emlékek 2. i. m.* (73. jegyzet) 501–503.

⁷⁵ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 347.

⁷⁶ SZÁNTÓ Konrád: *A jászberényi ferences templom története.* Bp. 1974. Ecclesia, 15–48; F. ROMHÁNYI: *i. m.* (45. jegyzet) 12–13; KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 2: 83–85.

⁷⁷ SZABÓ György Piusz: *Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez.* Bp. 1921. 77–78.

⁷⁸ *Egyháztörténelmi emlékek 2. i. m.* (73. jegyzet) 464–465.

⁷⁹ *Egyháztörténelmi emlékek 2. i. m.* (73. jegyzet) 470, 477, 483, 495. 1544-re azonban mindössze két kolostor maradt a felsoroltakból, a gyöngyösi és a jászberényi, amelyekhez a megszüntetett szécsényi őrsegből a szécsényi és a füleki kolostort csatolták. L. KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 406; *Egyháztörténelmi emlékek 2. i. m.* (73. jegyzet) 501.

őrzőhelye azonban ismeretlen. Az ordináriust Esztergomi Imre másolta 1509-ben.⁸⁰ A középkori Magyarország ordináriuskönyveit számba vevő legújabb szakirodalom is ezt az egy ferences ordináriust ismeri.⁸¹ Bár a két szöveg összehasonlítására az Esztergomi Imre-féle másolat hiánya miatt nincs lehetőség, a Radó Polikárp leírásában közölt címek és incipitek alapján valószínűnek tűnik, hogy a müncheni kéziratban található szöveg alapvetően megegyezik az 1509-ben másolt ordináriussal, ugyanakkor kisebb eltérések is kimutathatók a két textus között. Többször előfordul például, hogy egy fejezetnek csak az egyik kéziratban van külön címe, vagy a két manuscriptum két különböző címet hoz. Emellett további eltérésekre is találunk példát. A korábbi változat a 70. levél rektóján felsorolja a duplex ünnepeket (Hec autem sunt festa dupplicia), a 73. levél verzóján pedig a nagyobb duplex ünnepeket (Dupplicia maiora). Ezek a felsorolások a müncheni kéziratból hiányoznak.

Itt kell megemlítenünk, hogy ismert még egy olyan ferences ordinárius, amelyet Esztergomi Imre másolt – 1513-ban. A szöveget tartalmazó kódexet Melich János ismertette, így jelölve az ordináriust: „Ordinarium seu coeremoniale fratrum minorum a f. Emerico de Strigonio a. 1513 scriptum.”⁸² Ugyanő közölte a kötetben található több mint 400 magyar glosszát, amelyeket – négy kivételével – az 1499-es atyai konstitúciókat tartalmazó oldalakra írtak be.⁸³ A kéziratot korábban a gyöngyösi ferences könyvtárban őrizték, azóta azonban elveszett vagy lappang.⁸⁴

14) 120r–v: „Acta capituli anno Domini 1539 in festo sacratissime Penthecostes celebrati in conventu Budensi.” A szalvatoriánus provincia 1539. évi budai káptalanján hozott rendelkezéseket a főkéz írta le. A rendelkezésekkel foglalkozó szakirodalmat érdemes áttekinteni. Kollányi Ferenc hivatkozott tanulmányában a müncheni kézirat több más tartalmi egységéhez hasonlóan a káptalani rendelkezéseket is kiaknázta.⁸⁵ Az *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* című forráskiadvány második kötetében Bunyitay Vincze egyetlen

⁸⁰ RADÓ, Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Primae partis editio revisa et aucta cui et toti operi adlaboravit Ladislaus Mezey. Bp. 1973. Akadémiai Kiadó, 492–493.

⁸¹ FÖLDVÁRY Miklós István: *A középkori Magyarország ordináriuskönyvei*. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*. 13. Szerk.: TÓTH Péter. Bp. 2007. ELTE Könyvtára, 35–86, 81–83.

⁸² MELICH János: *A gyöngyösi glosszák kódexe*. = Magyar Könyvszemle (6.) 1898. 420–421. Esztergomi Imréhez Melich cikkén kívül l. még KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 2: 576, 623.

⁸³ MELICH János: *A gyöngyösi glosszák*. = Nyelvtudományi Közlemények (28.) 1898. 304–324. L. még ZOLNAI Gyula: *A Gyöngyösi Glosszákhöz*. = Magyar Nyelvőr (28.) 1899. 364–366; Uő: *i. m.* 1905. (60. jegyzet) 17.

⁸⁴ Ezúton is köszönetet mondok Fáy Zoltánnak a kódex utáni nyomozás során nyújtott segítségért. Itt említet meg, hogy az újabb szakirodalom szerint a *Gyöngyösi glosszák* kódexe azonos a gyöngyösi ferences könyvtár 4. számú, jelenleg is meglévő kódexével. L. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. 1. Bp. 1988. 359–360; VIZKELETY: *i. h.* 2005. (46. jegyzet) 649. A két kódex azonban nem azonos.

⁸⁵ KOLLÁNYI: *i. h.* (5. jegyzet) 911, 915–917.

kéziratból közölte az 1531 és 1567 között tartott káptalanok jegyzőkönyveit.⁸⁶ A kéziratos forrás az 1539-es káptalannal kapcsolatban mindössze ennyit mond: „Anno 1539 celebratum est capitulum Bude, in conventu sancti Joannis in festo sacratissime penthecostes, in quo eligitur in ministrum provincie R. P. F. Mathias de Horhy et est in ordine undecimus.”⁸⁷ A káptalani rendelkezésekkel Karácsonyi János is foglalkozott, megjegyzései azonban zavarosak. Kétkötetes monográfiája első kötetében kijelentette, hogy az 1539-es „közgyűlés jegyzőkönyve nem maradt ránk”,⁸⁸ a következő oldalon viszont éppen ezekre a rendelkezésekre támaszkodott, hivatkozott is a müncheni kéziraatra.⁸⁹ Munkája második kötetében azonban már jászberényieknek nevezte a budai rendelkezéseket.⁹⁰ Legutóbb Marie-Madeleine de Cevins Kollányi tanulmánya alapján hivatkozott a szövegre.⁹¹

A rendelkezésekkel tehát több kutató is foglalkozott, kiadásukra azonban nem került sor. A szöveg jelen tanulmány végén függelékben olvasható. A müncheni kéziratban fennmaradt rendelkezésekkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a szöveg minden bizonnyal csak töredéke az 1539. évi budai káptalan jegyzőkönyvének: a textus mindössze öt rendelkezést, valamint a következő káptalan helyének a megnevezését tartalmazza. A korszakból fennmaradt káptalani jegyzőkönyvek azonban ennél jóval bővebbek: felsorolják az újonnan megválasztott tisztségviselőket, a káptalan résztvevőit, valamint a káptalanon hozott rendelkezéseket.⁹²

A káptalani rendelkezések csoportja az utolsó olyan tartalmi egység a kéziratban, amelyet a főkéz másolt le. Itt jegyzem meg, hogy számos, általa beírt oldal margóján láthatók a javításai.

15) A 121. levél verzójára a hatodik kéz írta le a hitszónok kinevezésekor elmondandó formulát.

16) A hatodik kéz még egy formulát leírt a 121. levél verzójára: ezt a szöveget gyóntatók kinevezésekor mondta el a provinciális.⁹³

17) A hatodik kéz a 122. levél rektóján egy újabb, szóban elmondandó szöveget rögzített. Tartalma alapján feltételezhetjük, hogy a textust a tartományi káptalan alkalmával tartott misén kellett elmondania a provincia vezetőjének vagy az egyik őrnek – mégpedig magyarul, ahogy azt a textus elején olvasható, nagyobb betűkkel írt utasítás előírja.

⁸⁶ *Egyháztörténelmi emlékek 2. i. m.* (73. jegyzet) 462–530.

⁸⁷ *Egyháztörténelmi emlékek 2. i. m.* (73. jegyzet) 489.

⁸⁸ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 398.

⁸⁹ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 399. A lábjegyzetben még a korábbi levélszámozásra hivatkozott: „Müncheni állami könyvtár. Cod. Lat. 9071. f. 93.”

⁹⁰ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 2: 579.

⁹¹ CEVINS: *i. m.* (6. jegyzet) 94, 210, 307, 395.

⁹² *Egyháztörténelmi emlékek 2. i. m.* (73. jegyzet) 462–530.

⁹³ A szöveg elején olvasható, nagyobb betűkkel írt utasítás így szól: „Item pater minister volens facere confessorem, dicat prius, ut supra tactum est.”

„Recommendatione facta a ministro vel custode post thema exhortationis dicat in wlgari: Patres charissimi! Iuxta bonam consuetudinem provincie nostre commendo vobis patrem sanctissimum dominum papam etc. Item commendo vobis omnes prelatos, cuiuscumque dignitatis et gradus existant, ut debeo etc. Item commendo vobis omnes religiosos, precipue nostram sacram religionem et omnes fratres in ea militantes. Tandem commendo vobis omnes dominos temporales et omnem statum. Item commendo vobis omnes benefactores nostros ac devotos ordinis. Postremo commendo omnes parentes et consang[ui]neos nostros etc, vivos et defunctos, ut precibus vestris a penis liberati glorie⁹⁴ consignantur eterne⁹⁵. Pro quibus nunc dicamus: »Deus misereatur nostri«⁹⁶ etc, prout sextis feriis consuetum est.”

Közvetlenül a szöveg alatt ugyanez a kéz még lejegyezte egy újabb tartalmi egység első néhány szavát nagyobb betűkkel (Deinde cum culpam dicit), de nem folytatta az írást.

18) 122v–124r: III. Honorius pápa 1223. november 29-én kelt, „Solet annuere” kezdetű, a ferences regulát jóváhagyó bullájának magyar fordítása. A szövegemlék, melyet a hetedik kéz írt le, mondat közben megszakad. A fordítás után következő tíz levelet (124v–133v) feltehetőleg azért hagyták üresen, hogy folytathassák a fordítás leírását. A következő oldalakon őrszó található: 122v, 123r, 123v. Elsőként Friedrich Keinz közölte a szövegemléket – párhuzamosan a *Bullarium Franciscanum* 1759. évi kiadásában található latin eredetivel –,⁹⁷ majd Zolnai Gyula újra közölte Keinz kiadását.⁹⁸

19) 134r–v: a magyar nyelvű feloldozási formulát a nyolcadik kéz írta le. Ezt a szöveget is Keinz adta ki elsőként,⁹⁹ majd Zolnai újra közölte a kiadást.¹⁰⁰

20) 135r–138r: „Sequuntur absolutiones”. A különböző esetekben alkalmazható feloldozási formulákat a kilencedik kéz írta le. Ugyanez a kéz a következő tartalmi egység (21.) után, a 141. levél verzójára is lejegyzett egy, a feloldozási formulákhoz tartozó szöveget.¹⁰¹

21) 138r–141r: „Ordo ad induendum novitium sequitur.” A novíciusok beöltöztetésének szertartását szintén a kilencedik kéz írta le. Láthattuk, hogy a szertartás szövegét már a főkéz is lejegyezte (10. tartalmi egység), azonban a két textus összevetéséből kiderül, hogy a főkéz által rögzített változat jóval rövidebb, a 90. levél rektóján a szöveg megszakad. Minden bizonnyal ez indokolta a szertartás szövegének újabb leírását. Egy, a bal margóra, a főszövegre merőlegesen beírt 16., esetleg 17. századi bejegyzés jelzi is a textus végét: „Finis adest operis duce Christo ...”

22) 142r: „Absolutio.” A feloldozási formula a nyolcadik kéztől származik. Ugyanez a kéz írta le a második magyar szövegemléket, a magyar nyelvű feloldozási formulát is (19. tartalmi egység).

⁹⁴ A kéziratban: gloriam.

⁹⁵ A kéziratban: eternam.

⁹⁶ Ps 66, 2

⁹⁷ KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 10–15.

⁹⁸ ZOLNAI: *i. h.* 1895. (59. jegyzet) 416–418.

⁹⁹ KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 14–16.

¹⁰⁰ ZOLNAI: *i. h.* 1895. (59. jegyzet) 419.

¹⁰¹ A 135. levél rektójának alján utalt is erre a szövegre: „Passio Christi labor ordinis: vide infra”.

23) A 142. levél verzóján egyetlen, az 1623. évből származó bejegyzés olvasható, amelyet a tizedik kéz írt le: „Anno Domini 1623 in Hungaria turbat maxima orta¹⁰².”

24) A hátsó kötéstábla belső oldalára felragasztott két papírcsík liturgikus felszereléseket felsoroló szövegtörök olvasható. A szöveg a második kéztől származik.

* * *

Az alábbi táblázat a kézirat tartalmának áttekinthetőségét szolgálja. Az első oszlop a tartalmi egység sorszámát, a második a helyét, a harmadik a megnevezését, a negyedik pedig a kéz sorszámát tünteti fel. A táblázat a beíratlan oldalakat is jelöli, de nem utal a marginális szövegekre.

1.	Az előző kötéstábla belső oldala	Másfél sornyi latin nyelvű szövegtörök.	Első kéz (Főkéz)
2.	1r (előzék)	Bibliai idézet (III Rg 11, 11–12)	Második kéz
3.	1r (előzék)	Hugo de Balma: Theologia mystica. (Az előző eleje.)	Második kéz
4.	1r (előzék)	Szentlászlói István bejegyzése 1560-ból.	Harmadik kéz
5.	1r (előzék)	Szentlászlói István bejegyzésének kiegészítése.	Negyedik kéz
	1v	Beíratlan.	
6.	2r–20r	Incipiunt quedam annotationes ex cronica fratrum minorum in duobus regnis, videlicet Bozne et Hungarie habitantium.	2r–15r: Első kéz (Főkéz), 15v–20r: Ötödik kéz
	20v–44v	Beíratlan.	
7.	45r	Az 1499. évi atyai konstitúciókra (8. tartalmi egység) vonatkozó szöveg.	Második kéz
	45v	Beíratlan.	
8.	46r–87v	In nomine Domini incipiunt constitutiones provincie Hungarie fratrum scilicet minorum sancti Francisci de observantia.	Első kéz (Főkéz)
9.	88r	Pseudo-Bonaventura: Confessionale. (Az első fejezet első négy ‘particula’-ja.)	Második kéz
	88v	Beíratlan.	
10.	89r–90r	Ordo ad induendos fratres novicios.	Első kéz (Főkéz)
	90v–93v	Beíratlan.	
11.	94r–102v	Incipit memoriale agendorum circa divinum officium per anni circulum.	Első kéz (Főkéz)

¹⁰² Minden bizonnyal a ’horda’ kifejezés egyik változatáról van szó. L. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Főszerk.: BENKŐ Loránd. Bp. 1967–1984. Akadémiai Kiadó, 2: 145–146.

12.	103r	Az esztergomi őrség kolostorainak felsorolása.	Első kéz (Főkéz)
	103v	Beíratlan.	
13.	104r–119v	In nomine Domini incipit ordinarium fratrum minorum secundum ordinem Romane curie.	Első kéz (Főkéz)
14.	120r–v	Acta capituli anno Domini 1539 in festo sacratissime Penthecostes celebrati in conventu Budensi.	Első kéz (Főkéz)
	121r	Beíratlan.	
15.	121v	Hitszónok kinevezésekor elmondandó formula.	Hatodik kéz
16.	121v	Gyóntató kinevezésekor elmondandó formula.	Hatodik kéz
17.	122r	Feltehetőleg tartománygyűlésen tartott misén a provinciális vagy az egyik ór által magyarul elmondandó szöveg.	Hatodik kéz
18.	122v–124r	III. Honorius pápa 1223. november 29-én kelt, <i>Solet annuere</i> kezdetű, a ferences regulát jóváhagyó bullájának magyar fordítása.	Hetedik kéz
	124v–133v	Beíratlan.	
19.	134r–v	Magyar nyelvű feloldozási formula.	Nyolcadik kéz
20.	135r–138r, 141v	Sequuntur absolutiones.	Kilencedik kéz
21.	138r–141r	Ordo ad induendum novitium sequitur.	Kilencedik kéz
22.	142r	Absolutio.	Nyolcadik kéz
23.	142v	Az 1623. évből származó bejegyzés.	Tizedik kéz
24.	A hátsó kötet tábla belső oldala	Liturgikus felszereléseket felsoroló szövegtöredék.	Második kéz

Érdeemes megemlíteni, hogy a tartalmi egységeket leíró kezek között két olyan található, amelyektől lapszéli bejegyzések is származnak: a második és a hatodik kéz (l. a 8. tartalmi egységet).

A kézirat keletkezéstörténete

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a kézirat szövegmennyiségének a döntő többségét az a szerzetes írta le, akinek a kezét főkéznek neveztem (első kéz). Az általa lemásolt hét tartalmi egység képezi a kötet legkorábbi szövegrétegét. Három textus végére a másolás befejezésének a helyét és időpontját is bejegyezte: az atyai konstitúciókat 1535. március 15-én, a 'memoriale agendorum'-ot 1535-ben, az ordináriust 1535. március 22-én fejezte be, a helyszín mindhárom esetben Sóvár. Az ismeretlen ferences barát tehát 1535-ben a sóvári kolostorban több, a szerzetesi élet szempontjából fontos szöveget is lemásolt. A pataki őrséghez tartozó kolostor azonban már a következő évben, 1536-ban elpusztult, amikor Ferdinánd csapatai

Sáros várát ostromolták.¹⁰³ Feltételezhető, hogy a szomorú esemény a ferences szerzetes másolói tevékenységét is befolyásolta. Két olyan, általa másolt tartalmi egység is található a kötetben, amelyek szövege megszakad: az egyik az obszerváns krónika, a másik a novíciusok beöltözésének a szertartása. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy a ferences barátnak a menekülés miatt kellett abbahagynia a munkát – a beírt ívfüzeteket azonban magával vitte. Karácsonyi János az ismeretlen szerzetest minden indoklás nélkül azonosította Cserőgyi Benedekkel, a kézirat első név szerint ismert tulajdonosával.¹⁰⁴ A ferences barát azonban sehol sem nevezte meg magát, így nem állíthatjuk, hogy azonos Cserőgyivel.

Mivel a többi kéz – ahogy azt látni fogjuk – a bekötés után írt a kéziratba, következő lépésként a bekötés időpontjának a meghatározására kell kísérletet tennünk. Az előbb említett két, befejezetlen textus arra utal, hogy erre a sóvári kolostor 1536-ban történt elhagyása után került sor. Azt is megállapíthatjuk, hogy a főkézként említett szerzetes a bekötés után is forgatta a kéziratot. Ezt két mozzanat bizonyítja: ő írta le az elülső kötéstábla belső oldalán olvasható szöveget, az atyai konstitúcióknál pedig jelezte a levelek összekeveredéséből adódott hibákat. A sóvári kolostorból származó ívfüzeteket tehát még a ferences barát életében bekötötték.¹⁰⁵ További támpontot jelentenek az előzéklap rektóján olvasható bejegyzések. Láthattuk, hogy a harmadik bejegyzést, amely a kézirat megtalálásáról tájékoztat, Szentlászlói István írta le 1560-ban. Ebből következik, hogy az oldal felső felét elfoglaló két szöveget, a bibliai idézetet és a Hugo de Balma-citátumot 1560 előtt írta le a második kéz. Ugyanettől a kéztől származik a hátsó kötéstábla belső oldalán olvasható, liturgikus felszereléseket felsoroló szövegtöredék is. Az elmondottak szerint tehát a bekötésre 1536 után és 1560 előtt került sor – minden bizonnyal valamelyik magyarországi szalvatoriánus kolostorban. Az előbbi évszámhoz közelíti a dátumot az a megfontolás, hogy a ferences barát valószínűleg nem várt több évtizedet a kötetessel.¹⁰⁶

A táblázatban látható, hogy a krónika után feltűnően sok beíratlan oldal következik (20v–44v). Feltehetőleg azért kötötték be így a kéziratot, hogy legyen hely a félbeszakadt krónika folytatásához. Ez meg is valósult. Láthattuk, hogy a krónikát két kéz másolta le: a főkéz és az ötödik kéz. Az íráskép elárulja, hogy az ötödik kéz már a kézirat bekötése után folytatta a krónikát. Az általa beírt verzókon ugyanis, ahol az írás a gerinc felé fut, számos sor végén kisebb az utolsó egy-két betű mérete, továbbá számos sor végén látható betűtorlódás. E jelenség minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a krónika ismeretlen folytatója már a bekötött kéziratba írt, és

¹⁰³ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 2: 151–152; F. ROMHÁNYI: *i. m.* (45. jegyzet) 59.

¹⁰⁴ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 399; 2: 579.

¹⁰⁵ A főkéz által leírt utolsó tartalmi egység az 1539. évi káptalan rendelkezései (120r–v), amely közvetlenül az 1535. március 22-én Sóváron befejezett, a 119. levél verzójának alján véget érő ordinárius után következik. Egyértelmű, hogy a káptalani rendelkezéseket évekkel később, legkorábban 1539-ben írta le a ferences barát, ugyanakkor semmi nem utal arra, hogy a lejegyzésre a bekötés előtt vagy után került-e sor.

¹⁰⁶ Úgy látszik, hogy a két félbehagyott szöveg befejezésére már nem nyílt lehetőség.

a sorok végén nem állt mindig elegendő hely a rendelkezésére. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy eredetileg – a kézirat bekötésekor – még az általa beírt oldalak is üresek voltak.

Ahogy az a táblázatban is látható, a főkéz által leírt utolsó tartalmi egység, az 1539-es káptalani rendelkezések után még 22 levél következik. Arra, hogy az itt található szövegeket szintén a bekötés után írták le, ugyanaz a jelenség utal, mint a krónikát folytató kéz esetében: a tartalmi egységek többségében a verzókon számos olyan sort találunk, amelyeknek a végén betűtorlódás és kisebb méretű betűk láthatók. Igaz, ez a jelenség az egyes kezeknél különböző mértékben fordul elő. Például amíg a főkéz után következő hatodik kéz mindössze egyszer kényszerült arra, hogy „összehúzza” a sorvégi szót,¹⁰⁷ addig a következő, hetedik kéz több sor végén is élt ezzel a megoldással.¹⁰⁸ Mindez azt jelenti, hogy a krónikát követő üres levelekhez hasonlóan a kézirat végére is nagyszámú üres fóliót kötöttek be – minden bizonnyal a kézirat tartalmi bővíthetőségének az érdekében.

A korábban említett vízjeltöredékek is azt bizonyítják, hogy a szóban forgó levél-mennyiség egyszerre került a kéziratba: a csak részben megmaradt filigránok kivétel nélkül beíratlan fóliókon láthatók, részben a krónika után (21, 28. levél), részben a főkéz által beírt tartalmi egységek után (127, 128, 131, 132. levél), mindig a felső belső sarokban.

Megemlítendő, hogy a nyolcadik kéz közvetlenül a kilencedik előtt és után írt a kötetbe, ami arra utal, hogy legalábbis ezek a tartalmi egységek egy helyen kerültek a kéziratba.

Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a kézirat a magyarországi szalvatoriánus provincia írásbeliségének az emléke. A ferences szerzetesek, mind a főkéz, mind a többi kéz, olyan szövegeket vetettek papírra, amelyek fontosak voltak a provincia tagjai számára. A kötet egyaránt tartalmaz az obszerváns vikária történetét feldolgozó (6. tartalmi egység), a szerzetesek mindennapi életét szabályozó (8, 14. tartalmi egység), a liturgiára vonatkozó (11, 13. tartalmi egység), továbbá a szerzetesek lekipásztori tevékenységével kapcsolatos (9, 15, 16, 19, 20, 22. tartalmi egység) szövegeket. De megtalálható a kéziratban a novíciusok beöltözési szertartásának textusa is (10, 21. tartalmi egység).

A kötet tulajdonosai közül Cserőgyi Benedeket, Szegedi Ferencet és Szentlászlói Istvánt ismerjük név szerint (4, 5. tartalmi egység).¹⁰⁹ Ahogy arról már esett szó, az előzéklap negyedik bejegyzése szerint Szegedi azért kérte el Cserőgyitől a kéziratot, hogy a testvéreknek magyarázza a konstitúciókat. Mivel a kötetbe beíró szerzetesek közül ketten is magyarázták a konstitúciókat (2. és 6. kéz), joggal tételezhetjük fel, hogy egyikük azonos Szegedi Ferencel.

¹⁰⁷ 121v, második sor: dicat.

¹⁰⁸ A nyolcadik kéz esetében egyáltalán nem tapasztalható ez a jelenség.

¹⁰⁹ Láthattuk, hogy az előzéklapra bejegyző Szentlászlói és az öt követő kéz „konstitúciók”-ként nevezték meg a kéziratot, ami minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a legfontosabbnak tartott és legtöbbet olvasott tartalmi egységgel, az atyai konstitúciókkal jelölték az egész kötetet.

A kézirat további sorsa

Az utolsó levél verzóján olvasható, az 1623. évből származó bejegyzés alapján feltételezhető, hogy a kötetet még ekkor is használták.

A magyarországi ferencesek történetének értékes forrása ismeretlen időpontban a müncheni ferencesekhez került.¹¹⁰ A szekularizáció következtében a szerzeteseknek 1802-ben el kellett hagyniuk a kolostort. A könyvállomány egy részét még ugyanebben az évben a Müncheni Udvari Könyvtárba, a későbbi Bajor Állami Könyvtárba szállították.¹¹¹ Valószínűleg így került oda a magyarországi eredetű kézirat is.

Függelék

Acta capituli anno Domini 1539 in festo sacratissime Penthecostes celebrati in conventu Budensi

1. Item de cetero nullus fratrum nostrorum adoptet sibi patres, matres, fratres aut sorores spirituales. Quicumque contrarium fecerint, prohibeantur per custodes, et si non cessaverint, tribus diebus carceri mancipentur, toties, quoties. Et hactenus qui habuerunt, renuntient,¹¹² et¹¹³ si non renuntiaverint, habeant tandem penam.

2. Item fratres Berenienses non faciant questam in Bogach, que est questa¹¹⁴ de Philek secundum constitutiones.

3. Item patres custodes et gwardiani habeant bonam providentiam, ne permittantur ingredi mulieres ad loca fratrum, maxime sola non permittatur absque societate. In hac parte si custos presens fuerit, et negligens reperietur, habeat disciplinam. Similiter et patres gwardiani, si negligentes fuerint, nec plures permittantur sine urgenti necessitate.

4. Item nulla prorsus de cetero pro tertiariis sororibus recipiatur a[d]¹¹⁵ nullius instantiam sew petitionem, etiam per reverendum patrem ministrum. Nec cum eis¹¹⁶ aliquis fratrum loquatur, aut aliquid cum eisdem preparari faciat. Et si quis contrarium fecerit, penam carceris sustineat tribus diebus. Et si aliquis ingreditur, sive custos, sive gwardianus, sive alius quicumque frater, penam carceris sustineat tribus diebus, dempto earum¹¹⁷ confessore, qui ingrediatur dumtaxat in ultima necessitate pro sacramentis ecclesiasticis administrandis alicuius. Et si supplicaverint per aliquos magnates pro receptione, numquam earum cura geratur.

¹¹⁰ KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 5. Jelzete „Mon. Franc. 371” volt, l. HALM–MEYER: *i. m.* (1. jegyzet) 80.

¹¹¹ KELLNER, Stephan–SPETHMANN, Annemarie: *Historische Kataloge der Bayerischen Staatsbibliothek München. Münchner Hofbibliothek und andere Provenienzen*. Wiesbaden, 1996. Harrasowitz Verlag, 294–295. /Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis 11./

¹¹² A kéziratban: renuntient.

¹¹³ Előtte szövegfölösleg: nec.

¹¹⁴ A szó végén áthúzott ‘m’ betű.

¹¹⁵ A ‘d’ betű tintafolt miatt nem látható.

¹¹⁶ A sor fölé írva.

¹¹⁷ A kéziratban: eorum.

5. Item literas reverendi patris ministri vel eidem¹¹⁸ sonantes, aut patris custodis vel eidem¹¹⁹ sonantes patres gwardiani teneantur citissime sub pena discipline ad loca destinata mittere.

Locus capituli futuri locus de Beren.

BALÁZS KERTÉSZ

Manuscrit franciscain du 16e siècle, écrit en Hongrie, à la Bibliothèque Nationale Bavaroise (Bayerische Staatsbibliothek)

Le manuscrit franciscain sous côte Clm 9071, de la Bibliothèque Nationale Bavaroise, est un monument de l'usage de l'écriture de la province salvatorienne de Hongrie. Dans le volume on distingue de nombreuse écriture. Les pères franciscains avaient gardé en écrit des textes importants pour les membres de la province. Le moine désigné 'main principale' dans l'étude avait copié la plus grande partie des textes du codex; ces unités représentent la couche la plus ancienne du volume. Parmi elles, trois étaient écrites en 1535, dans le couvent de Sónvár. Le manuscrit a été relié après 1536 mais avant 1560. Les autres mains avaient copié dans le volume plus tard, après la reliure, et le codex est parvenu à une date inconnue aux franciscains de Munich, et en 1802 à la Bibliothèque Nationale Bavaroise (Bayerische Staatsbibliothek).

¹¹⁸ A kéziratban: eisdem.

¹¹⁹ A kéziratban: eisdem.

LAUF JUDIT

Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése

*A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör**

„nem tagadhatni, hogy ha az egész codex fennmaradt volna,
a nyereség nyelvtörténeti és aestheticai tekintetben tetemes volna:
így csak annak elvesztét sajnálhatni.”

(Toldy Ferenc a Piry hártýáról)¹

Újfalusi Judit nagyszombati klarissza apáca a cseh változat alapján készítette el Martin von Cochem *Das grosse Leben Christi* című művének magyar fordítását, a *Makula nélkül való tükört*. Ebben az 1712-ben kiadott kegyességi műben megtalálható két nyelvemléknek, a *Piry-hártyának* és részben a *Máriabesnyői töredéknek* a szövege². Ezt Kedves Csaba már jó tíz évvel ezelőtt felfedezte a 18. századi iskola-dramák forrásainak keresése közben.³ Felismerése a nyelvemlékkutatás szempontjából azért vált különösen nagy jelentőségűvé, mert ezek az enyhén stilizált, az eredeti, a 15–16. század fordulójára tehető állapottal mégis szorosan egyező szövegrészek – amint az elvégzett összehasonlítás során utóbb kiderült – Cochem művének sem német, sem cseh változatában nincsenek benne.⁴ Tehát más forrásból, feltételezésünk szerint a magyar nyelvemlékekből kerülhettek bele.

Jelen tanulmány ennek bizonyítására három, egymással összefonódó kérdést vizsgál. Először egy tüzetes kodikológiai elemzés alapján bizonyítja, hogy a két töredék valóban ugyanazon kódex maradványa, továbbá megkísérli tisztázni, hogyan helyezkedtek el az egykori nyelvemlékkódexben a töredékeken olvasható szövegrészek. Másodszor a kodikológiai vizsgálatra támaszkodva igazolja, hogy a *Makula nélkül való tükör* sokkal hosszabb részletei alapulnak a nyelvemléken, mint amennyi a fennmaradt töredékeken ma megtalálható. Harmadik lépésként az

* A tanulmány a K 72105 számú OTKA-támogatással az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

¹ TOLDY Ferenc: *[A Piry-hártya]*. = Magyar Akadémiai Értesítő (10.) 1850. 89–91, kül. 91.

² ÚJFALUSI Judit: *Makula nélkül való tükör*. Nagyszombat, 1712; *Piry hártýa*. Közzéteszi: KATONA Lajos. Bp. 1908. Magyar Tudományos Akadémia, 43, 357–360. /Nyelvemléktár 15./; JABLONKAY Gábor: *A máriabesnyői töredék*. = Magyar Nyelv (6.) 1910. 20–25.

³ KEDVES Csaba: *Magyar nyelvű drámatöredék a 15. század végéről*. In: *A magyar színház születése. Az 1997. évi konferencia előadásai*. Szerk.: DEMETER Júlia. Miskolc, 2000. Miskolci Egyetem, 200–209.

⁴ Itt szeretném megköszönni Kovács Eszternek, hogy a magyar és a cseh szöveg összevetésében mindig készségesen segített. KOCHEMU, Martin z: *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*. Praha, 2007. Argo, Kritikai szövegkiadás; illetve a sok kiadást megért német kiadások közül: COCHEM, Martin von: *Das grosse Leben Christi*. Franckfurt, 1689. Tóth Péter is felfigyelt arra, hogy a *Makula nélkül való tükör* bizonyos részei hiányoznak Cochem művéből. Vö. TÓTH Péter: „*Remdélj nékem más halált!*” *Krisztus apokrif imája a Gethszemáni kertben*. = Vallástudományi Szemle (5.) 2009. 4. sz. 27.

elveszett kódex sorsának nyomon követése alapján válaszol arra a kérdésre, vajon Újfalusi Juditnak a 18. század elején az eredeti kódex lehetett-e a kezében, vagy annak egy másolata. Végül közlésezi a *Makula nélkül való tükör*nek azokat a részleteit, amelyek vélhetően az egykori nyelvemlékből származnak, és ahol ez lehetséges, párhuzamba állítja azokat a meglévő töredékek szövegével.

Az egy duplafőlióból álló *Piry-hártyát* 1843-ban, tanóra közben Piry Cirjék tudós könyvtáros, az érsekújvári gimnázium ferences tanára vette ki egy tanítványa kezéből, a *Máriabesnyői töredék*et pedig Jablonkay Gábor S. J. fedezte föl 1908-ban a nagyszombati jezsuita rendház könyvtárában. Az utóbbi két különálló levélből áll, amelyek a *Magnum speculum exemplorum* Johannes Major által bővített, 1611-ben megjelent nyolcadrét formátumú kiadvány hátsó kötéstáblájának megerősítésére szolgáltak. Jablonkaynak föltűnt, hogy a lelet formai szempontok alapján nagyon közeláll a *Piry-hártyához*. Valóban mindkét töredék íróanyaga pergamen, a rajta lévő szöveget vörös tintával megvonlazott 19 soron gótikus könyvirással írták. Összevetette a két töredék méretét, de mivel a *Máriabesnyői töredék* leveleit, írástükrét és a szövegsorok közötti távolságot is néhány milliméterrel kisebbnek találta a *Piry-hártyáénál*, nem feltételezte, hogy ugyanabból a kódexből származnak, csupán azt jelentette ki, hogy egyazon ferences rendi műhelyben készültek. Nem vette figyelembe, hogy a *Máriabesnyői töredék*et kötésként alkalmazták, s a pergamenje némileg összezsugorodott.⁵

Kedves Csaba a *Makula nélkül való tükör* 69. fejezetében (Miként tartott Tanács az ártatlan Jézusra) azonosította a két töredék szövegét. A nyelvemlék tartalmára nézve a következő megállapításokat tette. A nyomtatott mű hatvankilencedik részében a Getszemáni kertben, Jézus imája közben zajló három jelenetet a szakirodalom égi pörnek, prófétajátéknak és „arma Christi”-nek nevezi. Ugyanezek a szövegek olvashatók a *Piry-hártyán* és a *Máriabesnyői töredéken* is. Úgy vélte, hogy a szövegegyezés a nyomtatott és a kéziratos szöveg között oly nagy mértékű, hogy bizonyosan közös forrásból merítettek.⁶ Föltette azt a kézenfekvő kérdést is, elképzelhető-e, hogy magának a nyelvemléknek a szövegét kompilálta Újfalusi Judit a művébe. A válasza határozott ’nem’ volt, mivel szerinte olyan részletek is bekerültek oda a nyelvemlékből ismert szövegrészek közé, amelyek abba formai

⁵ JABLONKAY: *i. h.* (2. jegyzet) 21. Karácsonyi János pedig 1924-ben a *Máriabesnyői töredék* (vagy ahogy ő nevezte, *Nagyszombati töredék*) folytatásának tartotta a *Piry-hártyát*, de nem nyilatkozott arról a kérdéstről, hogy ezek ugyanabból a kódexből származtak-e. Vö. KARÁCSONYI János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 2. Bp. 1924. MTA, 600–601. Csapodi Csaba már Szabó Dénesre és Jakubovich Emilnek Timár Kálmán tanulmányában olvasható szóbeli közlésére hivatkozva egyazon kódexből való töredékként tartja számon őket. Vö. CSAPODI Csaba: *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114)*. Bp. 1973. MTA Könyvtár, 12–13. /Az MTA Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 5/; SZABÓ Dénes: *A magyar nyelvemlékek*. Bp. 1959. ELTE BTK, 2. kiadás, 42–43; TIMÁR Kálmán: *Magyar kódexcsaládok*. = Irodalomtörténeti Közlemények (37.) 1928. 62.

⁶ Tóth Péter ugyannerre az eredményre jutott. Vö. TÓTH Péter: *Piry-hártya*. In: *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. századig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28.* Szerk.: MADAS Edit. Bp. 2009. OSZK, 307. (45. tétel).

szempontok alapján nem illeszthetők bele. Úgy látta ugyanis, hogy a *Piry-hártya* levélpárján (duplafólióján) található égi pör és a hozzá szorosan kapcsolódó, tőle elválaszthatatlan prófétájátéket a *Makula nélkül való tükör* említett fejezete kibővíté, és Ádámon kívül másokat, Noét, Ábrahámot és Dávidot is megszólaltatja arról, meg kell-e halnia Jézusnak a keresztfán az emberiség megmentéséért. Kedves Csaba emellett rámutatott a középkori misztériumdrámákban előforduló égi pör jelenete és a két nyelvemlék, illetve a 18. századi csíksomlyói iskoladramák közötti szoros kapcsolatra. Ezért – mint tanulmánya címe is mutatja (Magyar nyelvű drámatörések a 15. század végéről) – a két nyelvemlékben egy elveszett középkori magyar dráma emlékét vélte felismerni.

Kedves Csaba felismerésének továbbépítését egy – mint mondtuk – tüzetes kodikológiai vizsgálat tette lehetővé. Ennek első és legfontosabb lépése a két nyelvemlék szövegének figyelmes elolvasása. Ebből kitűnik, hogy a *Piry-hártya* duplafóliójának a két levelén nem folyamatos a szöveg. Kedves Csaba vizsgálata során figyelmen kívül hagyta azt a nagyon fontos könyvészeti szempontot, hogy egy ívfűzetben a középső levélpár kivételével a levélpárok nem egymást követő levelek. Tehát a *Piry-hártya* duplafóliója között is lehetett egy vagy több levélpár.⁷ Ezt a feltételezésünket teljes mértékben megerősítette a nyomtatvány és a töredékek összeolvasása. A *Piry-hártya* első levelén található szöveg a *Makula nélkül való tükör*ben 14 sort tesz ki. Ezután a *Makula nélkül való tükör*ben az égi pör jelenete folyamatosan olvasható további olyan 29 sorban, amely a töredéken nincs meg, s ezután következik újabb 14,5 sorban a *Piry-hártya* második levelén olvasható szöveg. Ez a felismerés volt a döntő a további vizsgálatok szempontjából. Ebből a felismerésből ugyanis két igen fontos tény vált világossá.

1. A *Piry-hártya* duplafóliója nem a középső levélpárja volt a kódex ívfűzetének, hanem közrefogta a középső levélpárt, mert a *Makula nélkül való tükör*ben a *Piry-hártya* két levele között olvasható szöveg pontosan egy duplafóliót töltene meg, azaz ez a hiányzó duplafólió volt az ívfűzet középső levélpárja.

2. A második következtetés még ennél is fontosabb. A *Makula nélkül való tükör* sokkal hosszabb részleteket őrzött meg az egykori nyelvemlék szövegéből, mint azt eddig gondolni lehetett. Újfaluusi Judit könyvében ugyanis folyamatosan olvasható az égi pör, s ebbe a folyamatos szövegbe két különböző ponton harmonikusan illeszkednek a *Piry-hártyán* megmaradt részletek. Az első kézenfekvő megállapítást, hogy a *Piry-hártya* szövege előtt a *Makula nélkül való tükör* 69. fejezetében összesen 8 nyomtatott sor és a fejezetcím található, ami a kódexben elfért egy levelén. Ez az égi pör kezdete. Tehát a 69. fejezet elejével kezdődik a nyelvemlékből átvett szöveg. Annál is inkább, mert a *Makula nélkül való tükör* 68. fejezetét Cochem művéből

⁷ Kedves Csaba figyelmen kívül hagyta a korábbi szakirodalomból Toldy Ferenc megállapítását, amely szerint a *Piry-hártya* levelei egy ternió középső levélpárját alkották. Vö. TOLDY: *i. h.* (1. jegyzet) 89. Katona Lajos a *Piry-hártya* kiadásakor az előszóban Toldy Ferenc észrevételét megismétli, a kiadott szövegben pedig kettős vonallal jelöli, hogy a szöveg nem folyamatos. Vö. *Piry hártya i. m.* (2. jegyzet) 43, 357–360.

fordította Újfalusi Judit. Ezek után logikus volt arra fordítani a figyelmünket, hogyan helyezkednek el a *Makula nélkül való tükör*ben a *Máriabesnyői töredék* két levelén olvasható szövegrészletek. Ezen töredék első levelének szövege⁸ ugyancsak a 69. fejezetben olvasható, a 308. lapon, 60 sorral a *Piry-hártya* szövegének vége után. Ezen a ponton a *Máriabesnyői töredék* első, csonka levelének rektóján és verzóján olvasható szöveg ismét harmonikusan illeszkedik a *Makula nélkül való tükör*be, olyannyira, hogy a levelek levágott alsó részéről hiányzó sorok is könnyen rekonstruálhatók. A közbeeső rész a kódexben pontosan négy levelet tölthetett meg. Ez következik ugyanis a kézirat és a nyomtatvány eddig megismert terjedelmi arányaiból: egy levél rektójának és verzójának szövege a nyomtatványban 14,5 sorra tehető, tehát ha az apróbb stilizálási javításokat figyelembe vesszük, 60 sor négy levélnek felel meg. Mindezek alapján megalapozottan feltételezhető, hogy a nyomtatvány 69. fejezetének végén a *Máriabesnyői töredék* első csonka levelének verzóját követő még 13 nyomtatott sornyi szöveg ugyancsak a nyelvemléken alapul. Ez a megfigyelés egyúttal megerősíti, sőt kétségkívül bizonyítja Jablonkaynak és Karácsonyinak azt a még bizonytalan feltételezését, hogy a két töredék egyetlen kódex maradványának tekinthető.

A *Máriabesnyői töredék* második levele szövegének nagy része viszont nem található meg a *Makula nélkül való tükör*ben. A 70. rész nem a nyelvemléken fennmaradt szöveggel folytatódik, hanem visszatér a Cochem-féle Krisztus-életrajzhoz, amint azt már a fejezet Cochemével azonos címe is jelzi: „Miként Krisztus vérrel veritékezett és az Angyaltúl meg-erössített”.⁹ Ennek ellenére a 70. rész utolsó harmada és a *Máriabesnyői töredék* második levele között kimutatható a tartalmi párhuzam, de a szövegpárhuzam nem. A *Makula nélkül való tükör* 70. fejezete végén a mindenható Atya a Getszemáni kertbe Mihály arkangyalt (Cochem művének német eredetijében és cseh fordításában Gábrielt!) küldi el bátorítani Jézust a kereszthalálra. A *Máriabesnyői töredék* második levelén ugyancsak ehhez hasonló jelenet olvasható. Jézust valaki – töredékes volta miatt nem lehet tudni, ki – a kereszthalálra biztatja. A szöveganalógia alapján arra kell gondolnunk, hogy a töredéken is Gábiel vagy még inkább Mihály arkangyal áll Jézus mellett. Mivel a *Máriabesnyői töredék* második levelének szövegkörnyezete nem rekonstruálható a *Makula nélkül való tükör* 70. fejezetéből, nem lehet tudni, hány levél vesztett el a kódexből a *Máriabesnyői töredék* első és második levele közül.

Ezek ismeretében még érdekesebb, hogy a „Miként Nagy Csütörtökön estve a Szűz Mária Bethaniában nagy keserűséget érzett szívében” című 71. fejezet élén újra azonosítható a *Máriabesnyői töredék* második levelének verzója végén olvasható négy, vörös tintával megírt sor: „kvetkozik az zyz marianak koserusege. mert mikoron

⁸ Kedves Csaba fordítva állapította meg a sorrendet, ezt tartotta a második levélnek. Vö. KEDVES: *i. h.* (3. jegyzet) 208–209.

⁹ Mivel a *Makula nélkül való tükör* elhagyta Cochem művének az elejéről az Ószövetséghez kapcsolódó fejezeteket, ezért a magyar változat fejezetszámozása nem felel meg sem a német, sem a cseh változat fejezetszámozásának. A német és a cseh változat fejezeteinek számozása és címe között is vannak eltérések. A *Makula nélkül való tükör* 70. fejezete a cseh változatban a 104. fejezetnek felel meg.

uronk iesus ekeppen imadkozneiek – kezde az zyz maria”. Tehát a nyelvemléken is, akárcsak a *Makula nélkül való tükör*ben, új fejezet kezdődik közel azonos címmel, a fejezet kezdő mondatát pedig pontosan követi a *Makula nélkül való tükör* első mondata. Ez a nyelvemlékben megkezdett, Mária keserűségéről szóló rész a *Makula nélkül való tükör*ben még folytatódik a 312–313. lapon, 34 sorban. Feltételezhető, hogy ez a rész megint csak az elveszett nyelvemlékkódexen alapul, s a kódexben még további két levelet töltött meg.

A töredékek és a nyomtatvány szoros összeolvasása összegezve a következő eredményt hozta. A *Makula nélkül való tükör* három vizsgált fejezetéből a teljes 69. fejezet a nyelvemlékkódexen alapul. A 70. fejezetben nem található a nyelvemlék nyoma, csak tartalmi egybeesés mutatható ki. Viszont a 71. fejezet címe és kezdő mondata ismét a nyelvemlékből való, ebből pedig az következik, hogy a Mária keserűségét tárgyaló 71. fejezet is a nyelvemléken alapul. Mindezek alapján teljesen egyértelmű, hogy a *Makula nélkül való tükör* Cochem művében nem szereplő 69. és 71. fejezetének végső forrása a mára csak töredékekből ismert nyelvemlékkódex volt. Az elvégzett kodikológiai vizsgálat alapján a kódexből fennmaradt 4 levelet (a *Piry-hártya* duplafóliója, a *Máriabesnyői töredék* két különálló levele) további 10 feltételezett levéllel sikerült kibővíteni. Így az elveszett nyelvemlékből összesen 14 levelet tudtunk rekonstruálni.

Annak a kérdésnek a megválaszolásához azonban, hogy Újfalusi Judit kezében maga az eredeti, a 15–16. század fordulóján készült pergamenkódex volt-e, vagy annak egy későbbi másolata, előbb egy másik kérdésre kell felelnünk: mi módon kerülhettek egy 18. századi kegyességi műbe, a *Makula nélkül való tükör*be a 15–16. század fordulójáról töredékeiben ismert archaikus szövegek? A teljes mű pontos címe a következő: *Makula nélkül való tükör, mely az Üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé.* A szerző, Újfalusi Judit, Újfalusi Klárához, néki kedves édes asszony néjéhez, Berényi György házastársához szóló ajánlásában arról számol be, hogy egy igen szép *Makula nélkül való tükör* akadt a kezébe, és azt tót, vagyis cseh nyelvből magyarra fordította. Erre a szép *Makula nélkül való tükör*re Martin von Cochem *Das grosse Leben Christi* című művében lelt rá, amint ezt Vida Tivadar¹⁰ fölismerte. A kor egyik legolvasottabb kapucinus szerzőjének, Martin von Cochemnek (1634–1712) először 1677-ben, német nyelven megjelent, Jézus életéről szóló művét nem sokkal később, 1698-ban Prágában már cseh nyelvre lefordítva is kiadták.¹¹ Minden valószínűség szerint ezt a könyvet tarthatta kezében Újfalusi Judit. Vida Tivadar a szöveget egybevetette a cseh fordítással, és arra a megállapításra jutott, hogy sok esetben nem egyszerű fordításról van szó, hanem inkább átdolgozásról. Ezt a törekvését Újfalusi Juditnak már az eredeti műtől eltérő, maga által választott címe is jelzi: *Das grosse Leben Christi* helyett *Makula nélkül való tükör*. Erről tanúskodik az is, hogy Újfalusi elhagyta a Cochem-mű cseh változatának elejéről az Ótestamentumhoz kapcsolódó

¹⁰ VIDA Tivadar: *Makula nélkül való tükör*. = Magyar Könyvszemle (83.) 1967. 250–253.

¹¹ KOHEM: *i. m.* (4. jegyzet).

27 fejezetet,¹² mert ahogyan az ajánlásában írja, a „makula nélkül való Tükör nem más; hanem Krisztus Urunk és az ő Sz. Szüleinek életéről való Könyv”. Arról is szól, milyen sok fejtörésébe került, mivel lephetné meg nényjét: „mit adgyak szerzetünkhöz viseltetett gráciájáért, és sok rendbéli jó téteményiért? ...mindazáltal midőn elmémet minden felé forgatnám, gondolkodván, mit adhatnék kegyelmednek. Imé egy igen szép makula nélkül való Tükör akada kezembe, a’ mellyben Szüz Szent Klára Anyánk gyakran belé tekintgetvén, meg útálta ez világ hívságát.” Krisztus földi életének betetőződése a kereszthalál. A Krisztus-életrajzon belül is Szent Klárának és rendjének, a klarisszáknak legfőbb olvasmánya a passió története volt.¹³ Újfalusi Judit művének ez a része különösen fontos a klarisszák kegyességi gyakorlatában. Krisztus szenvedésének önmagában is gyakorta olvasott történetét mint tükröt állították maguk elé. „Voltak Számtalanok és mostis vannak ezen Conventben Régi Uri Nemes, Nagyságos, és Gróffi Familiákbul Származott Szüzek, a kik a Világ hívságít meg utálván, itten követtek a Makula nélkül való Barányt.” Az 1768-as klarissza rendtörténetben olvashatóak ezek az ajánlásból föntebb idézett mondattal teljes mértékben összeesengő sorok.¹⁴

A keresztény liturgia csúcspontját a nagyheti szertartások képezik. Ezen a héten a misén mind a négy evangéliumból fölolvassák Krisztus passióját: virágvasárnap Máté, nagykedden Márk, nagyszerdán Lukács, nagy pénteken pedig János szerint. Az évszázadok során a templomokban mintegy kiegészítésül megjelentek a liturgia részévé váló, az evangéliumi szövegeken alapuló húsvéti ünnepi játékok is. Később, az egész középkoron át egymást érve születtek a prédikációk mellett nem kanonizált, lelki olvasmányként szolgáló passióelmélkedések, passiójátékok is, melyek az evangéliumi szakaszokat magyarázták, értelmezték, dramatizálták és „régí írásokból” alakították át saját koruk elvárásainak megfelelően.¹⁵ Tehát Újfalusi Judit, amikor

¹² A német forrásban az Ótestamentumhoz kapcsolódó rész a cseh változattól eltérően 21 fejezetből áll.

¹³ „Ez a szent Szüz [Klára] olly kiváltképpen való ájtatossággal viseltetet az mi üdvözétünk keserves kinszenvedéséhez [...] Az ő szerzetes Leányit is igen oktattya vala, az édes Jesus szenvedéssinek emlékezetire.” In: *Meg-dicsőítetett Poenitentia tartásnak eleven példája*. Posonban, 1722. 416.

¹⁴ *Szent Ferenc Atyánk Rendén Lévo Boldog Asszony Provinciajának Megyéjében Szüz Szent Klára Szerzetében Élő Szüzek Klastrominak Kezdeté, Néhai és mostani Állapotja a mint az Emlétté Provinciajának Archivumából... 1768 Esztendőben... A Nagy Szombati szüzek klastromárul VIII.* Jelzete: OSzK Kézirattár: Quart. Hung. 393. In: SCHWARCZ Katalin: „Mert ihon jönn asszonyotok és kezében új szoknyák.” *Források a klarissza rend magyarországi történetéből*. Bp. 2003. Budapesti Történeti Múzeum – METEM, 192. /METEM Könyvek 39/.

¹⁵ A Weszprémi-kódexben, amikor Krisztus haláltusájakor a Getszemáni kertben megjelennek az angyalok, a szerző idézi ugyan Lukács evangéliumát, de azt is hozzáfűzi: „Jól lehet az evangelisták nem írják, mit mondott légyön ő neki, de maga kegyösen hihetjük, hogy ilyen módra szolt ő neki”. Vö. *Weszprémi-kódex*. Bev., jegyz.: PUSZTAI István. Bp. 1988. MTA Nyelvtudományi Intézete, 55. /Régí Magyar Kódexek 8./; Cochem művének bevezetőjében pedig ez áll: „Amelyben benne foglaltatnak minden dolgok a világ teremtésétől Jeruzsálem pusztulásáig, kibővítve az Ó és Újszövetség részletes története, [...] amelyek a Szentírásba homályosan és rövidítve kerültek be” (Kovács Eszter fordítása). Vö. KOCHER: *i. m.* (4. jegyzet).

nagynénjének egy „igen szép makula nélkül való tükröt”, azaz egy Krisztus-életrajzot ajándékoz, abban nyilvánvalóan kiemelkedő szerepe lehetett a rendjének legfőbb lelki olvasmányául szolgáló szenvedéstörténetnek. Újfalusi Judit nem tett mást, mint a Krisztus életrajzba illesztette saját rendjének és rendházának élő hagyományát egy különösen fontos ponton, a szenvedéstörténetben. Mivel az elveszett nyelvemlékkódex is Krisztus kínszenvedéséről szóló elmélkedés lehetett a fennmaradt töredékes részek tanúsága szerint, könnyen beleillett Cochem Krisztus-életrajzába. Így Cochemet kiegészítő jeleneteivel még inkább szolgálta Judit nővér szent igyekezetét, hogy – nénjének a könyv kiadására szánt adománya által – „mind azok a’ kik valaha ez könyvet olvasni fogják, Isteni szeretetre, és dicsiretre fel gerjedgyenek, és így mind maga, ’s mind mások által Istenhez való hála adó szent igyekezetét jobban véghez vihesse”. A szenvedéstörténet hasonló jellegű földolgozása több nyelvemlékkódexből is ismert. A töredékeken található „arma Christi” jelenete a Weszprémi-kódexszel mutat szoros rokonságot. Mivel ebbe a kódexbe – éppen a töredékekkel párhuzamos helyen – egy későbbi kéz még azt is följegyezte a margóra, hogy „mikor elvezzik az imadk[...] bul [...] Nagi Czotortokon C oluozion”,¹⁶ semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a *Piry-hártyát* és a *Máriabesnyői töredéket* tartalmazó, igényes kivitelű kódexet a nagyheti szertartások idején olvasták. Mindezek alapján még inkább megerősítést nyert Szelestei N. László és Tóth Péter azon álláspontja, hogy a két nyelvemléktöredék – ellentétben Kedves Csaba véleményével – nem misztériumdrámából való,¹⁷ hanem amint a korábbi szakirodalom is vélte, Krisztus szenvedéséről szóló elmélkedés.

A fentebb fölvetett kérdés második felére, hogy mi módon kerülhetett a nyelvemlék a *Makula nélkül való tükröbe*, két válasz lehetséges.

1. Újfalusi Judit ismerte azt a kódexet, melyből a *Piry-hártya* és a *Máriabesnyői töredék* származik.

2. A kódexnek létezett későbbi másolata, és ezt használta fel készülő munkájában. A két lehetséges válasz közül az első mellett sok érv szól, de teljes bizonyossággal nem zárható ki a második lehetőség sem.

Vizsgáljuk meg az elsőként említett lehetőséget. A töredékek a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint egy ferences használatra készült kódex részei voltak. Ezt támasztja alá a helyesírásuk, és ezt erősíti a szeplőtelen fogantatásra való utalás is a *Máriabesnyői töredéken*. De melyik kolostorban használhatták ezt a ferences kódexet? A fennmaradt két töredék felfedezésének helye és ideje nyújtott segítséget ahhoz, hogy útjukat megkíséreljük visszafelé is nyomon követni. Hangsúlyoz-

¹⁶ *Weszprémi-kódex i. m.* (15. jegyzet) 55. Köszönöm kollégáim, Körmendy Kinga és Sarbak Gábor tanácsát a Weszprémi-kódex lapszéli jegyzetének lehetséges értelmezéséhez: „Nagycsütörtökön a C[antrix] olvasson”. Ezt a feltételezést erősíti az alábbi kommentár, illetve utasítás, mely a Szunyogh Xavér által kiadott misekönyvben a Virágvasárnap, a szenvedéstörténet felolvasása előtt található: „az egyik énekes (C.) az evangélium elbeszélő részeit [...] éneklí”. Vö. SZUNYOGH Xavér Ferenc: *Magyar–latin misszálé az év minden napjára a római misekönyv szerint*. Bp. 1933. Szent István Társulat, 399. L. erről még: GAVANTI, Bartholomeo: *Thesaurus sacrorum rituum...* Lugduni, 1664. 223.

¹⁷ SZELESTEI N. László: *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században*. Piliscsaba, 2003. PPKE BTK, 60–61. /Pázmány Irodalmi Műhely Források 4./; TÓTH: *i. h.* 2009. (6. jegyzet) 307. (45. tétel.)

nunk kell, hogy kevés tényszerű adat állt rendelkezésre, de az apróbb nyomokból mégis kiformalódott egy határozott kép. A *Piry-hártyát* Érsekújváron találták meg 1843-ban. Az apácák kódexei közül több is az érsekújvári ferences könyvtárba került. Itt találtak rá a 19. század első felében az Érsekújvári, a Thewrewk- és a Czech-kódexre is. Két klarissza kolostorból kerülhettek oda: Pozsonyból, illetve Nagyszombatból. A szakirodalom véleménye szerint az érsekújvári könyvtárban felbukkant kódexek Nagyszombatból érkeztek, valószínűleg a klarissza rend feloszlátásakor, 1782-ben. Az ebben a három kódexben föllelhető párhuzamos szövegek, illetve az a tény, hogy Sövényházi Márta mind az Érsekújvári, mind a Thewrewk-kódexbe másolt, azt bizonyítják, hogy eredetileg is egy helyen, mégpedig a Nyulak-szigeti domonkos apácák tulajdonában voltak. Amikor a szororok a török elől Váradra menekültek, a kódexek velük együtt vándoroltak. A domonkos nővérek végül 1566-ben, Nagyszombatban kaptak menedéket, ott éltek közel ötven éven keresztül, majd 1618-ben áthelyezték őket Pozsonyba. Minden jel arra mutat, hogy kódexeik egy része a klarisszáknál maradt Nagyszombatban, ugyanis az Érsekújvári kódexbe 1652-ben bejegyezték Anna Franciska nagyszombati főnöknő halálát. Mivel az Érsekújvári kódexet 1833-ban az érsekújvári ferences könyvtárban találták meg, szinte bizonyosra vehető, hogy a másik két, már korábban is vele együtt vándorló kódex – a Thewrewk- és a Czech-kódex – is a nagyszombati klarisszák kolostorából került Érsekújvárra. Ezekkel a kódexekkel érkezhettek a *Piry-hártya* még épségben lévő ferences kódexe is Érsekújvárra, máskülönben nem lett volna értelme továbbmenekíteni. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a *Piry-hártyát* Piry Cirjék tanítványa – elmondása szerint – a szemétből halászta ki, pergamenlevelei mégis épek voltak, tehát nem használták fel őket könyvkötő anyagnak.¹⁸

De hogyan kerülhetett a kódexből két levél Máriabesnyőre? Feltételezésem szerint maga a *Töredék* sosem volt Máriabesnyőn. Jablonkay Gábor, mint fentebb már szóba került, a nagyszombati jezsuita rendházban fedezte fel egy kötet háttábláján. Ő nevezte el *Máriabesnyői töredéknek*, de ő sem jelentette ki határozottan, hogy biztosan ott ragasztották a kötetre. Az elnevezést azzal indokolta, hogy a *Töredék* őrzőkönyvének, a *Magnum speculum exemplorum* bővített, 1611-es kiadásának a címlapján olvasható különböző feljegyzések egyike szerint a mű 1765-ben a besnyői kapucinusok tulajdonában volt. A könyv (feltehetőleg még a 17. században) zöldes pergamenkötést kapott. Ennek a pergamenkötésnek levált a háttáblája; ezt valamikor utóbb az egymásnakhátall összeragasztott nyelvemléktöredék két pergamenlevelével

¹⁸ A diák tanárjának, Piry Cirjéknek azt mondta, hogy a levélpárt a szemétből halászta elő. Mivel tanóra alatt játszott vele, a tudós tanár kíváncsi lévén a régi írással beírt pergamenre, annak rendje-módja szerint elvette tőle. Piry Cirjéknek a későbbiek során is csak annyit sikerült kiderítenie a diák elmondásából, hogy a beírt pergamen a tanítvánnyal egy házban élő Pázmán-szintársasághoz tartozó Horváthné nevű színésznő szemétkupacából került ki. A töredéket Piry Cirjék 1850-ben ajándékozta az Akadémiának. Vö. HEINLEIN István: *A Piry-hártya történetéhez*. = Magyar Nyelv (6.) 1910. 87.

pótolták.¹⁹ Általában akkor használnak föl egy kódexet könyvkötő anyagnak, amikor már érdektelen a használóknak a benne lévő szöveg, vagy azt már máshol, például nyomtatásban is olvashatják, ám a hordozóanyaga alkalmas könyvkötésre, azaz pergamenről és nem papírról van szó. A *Máriabesnyői töredék* pergamenkódexét, amint fentebb már szó volt róla, 1782-ben a belőle kikerült másik levél, a *Piry-hártya* útvonalának tanúsága szerint még fontosnak tartották, és elmenekítették Érsekújvárra. Azonban a klarisszák által még nagyra becsült magyar nyelvű kódex az érsekújvári ferenceseknek már nem tartozhatott a legfőbb olvasmányai közé, könyvtáruk már csak megőrzési helyként szolgálhatott az odakerült magyar nyelvű kódexeknek.²⁰ Ezért az érsekújvári ferences atyák – mivel szükségük volt könyvkötő anyagra – a kezük ügyébe került kódex pergamenleveleivel erősíthették meg újra a használatban lévő latin nyelvű nyomtatott könyv hátlapját. Vagyis nem Máriabesnyőn használták kötőanyagként a pergamencsíkokat, hanem magát a *Magnum speculum exemplorum* című kötetet vihette el egy ferences szerzetes Máriabesnyőről valamikor az 1765-ös bejegyzés után Érsekújvárra, és ott egészíthették ki a magyar nyelvű töredékekkel a nyomtatott könyv hátlapját. Később már nem volt mit tenni a kódex kötésre fel nem használt részeivel, ezért idővel könnyen elkallódhattak, amint ezt az egyik szerencsésen megmenekített levélpárja, a *Piry-hártya* bizonyítja. Tudvalevő, hogy az érsekújvári ferencesek letelepedésüktől kezdve szoros kapcsolatot ápoltak a nagyszombati jezsuitákkal.²¹ Talán e rendi kapcsolat révén kerülhetett a *Magnum speculum exemplorum* című könyv Érsekújvárról Nagyszombatba, a jezsuiták

¹⁹ Vö. JABLONKAY: *i. h.* (2. jegyzet) 20. Mivel a II. világháború után a jezsuita rend betiltását követően a nagyszombati jezsuita rendház könyvtárát is felszámolták, a *Máriabesnyői töredék* őrzőkönyvének megléte, illetve lehetséges lelőhelye mind ez ideig bizonytalan volt. Kérésre Alžběta Hološovának sikerült nyomára bukkannia; munkáját ezúton is hálásan köszönöm. Köszönettel tartozom a nagyszombati Západoslovenské Múzeum Igazgató asszonyának, Cambálova Danielának is a kötet címlapjáról küldött digitális felvételért, mellyel kétséget kizáróan azonosítottuk az egykori őrzőkönyvet: MAIOR, Iohannes: *Magnum speculum exemplorum*. Coloniae Agrippinae, 1611; egykori nagyszombati jelzete: II. 1310. Mai lelőhelye: Trnava Západoslovenské Múzeum, jelzete: pod sign. St24. A könyv címlapján található, valószínűleg 18. századi bejegyzések Jablonkay Gábor olvasatában a következők: legfölül elmosódott írással: *Loci* – utána két olvashatatlan nagybetű – *Capucinatorum* – *in Besnyő* – 1765; lejjebb: *P. Xaverii Jantsik* (?) – áthúzva, s nehezen betűzhető ki); még lejjebb: *Patrum Capucinatorum*; ez alatt: *Josephi Watzulik* 738; a címlap legalján elfakult, kurzív írással, részben német betűkkel: *Ex lib. Joannis Moksatt* (?) *Perveki* (?) *Weigenbuchensis*. A címlap előtti levelet valamikor a könyv táblájához ragasztották. Beragasztott feléről néhány sor félíg átverődik.

²⁰ Így történhetett meg a 19. század első felében, a nyelvemlékkutatás felvirágzó időszakának kezdetén, hogy a korábban figyelemre nem méltított magyar nyelvű kódexeket – az Érsekújvári, a Thewrewk- és a Czech-kódexet – az érsekújvári könyvtárban még fel lehetett fedezni.

²¹ Az érsekújvári ferences templom felszentelését Pázmány Péter végezte el 1631. május 24-én. Vö. http://ersekujvarofm.5mp.eu/web.php?a=ersekujvarofm&o=LVFGF_N63 (2011. 02. 04.) A két rend közötti kapcsolat azonban nem volt folyamatos, mivel 1773-ban XV. Kelemen pápa „Dominus ac redemptor noster” kezdetű bullájában megszünteti a Jézus Társaságát. Csak 1853-ban állították fel újra a nagyszombati rendház könyvtárát, s részben ajándékozás, részben vétel útján bővítették. Ezért nem kerülhetett korábban oda az őrzőkönyv. Vö. JABLONKAY: *i. h.* (2. jegyzet) 20.

könyvtárába, hátlapján már az egykori nagyszombati klarissza apácák által használt kódex töredékével. A kódex két levele kerülő úton így hírmondónak újra visszatért abba a városba, Nagyszombatba, ahol több évszázadon keresztül lelki olvasmányául szolgált a klarisszáknak. Ezért továbbra is méltán nevezhetnénk *Nagyszombati töredéknek*, ahogyan azt lelőhelye alapján a korábbi szakirodalom is olykor megtette.²²

Azt a feltételezést, hogy a nyelvemlékkódex a 16. század elején valóban Nagyszombatban volt, alátámasztja az a tény, hogy Újfalusi Judit a *Makula nélkül való tükörbe* kompilálta a nyelvemlékkódex szövegét. Újfalusi Judit Magdaléna (1676–1738) életét a nagyszombati klarissza zárdában töltötte. Tizenöt évesen, 1691-ben lépett a rendbe. Háromszor választották meg főnöknőnek (1722, 1728 és 1738). Azok közé az apácák közé tartozott, akik nemcsak birtokosai és használói voltak a kolostorban használatos kéziratos és nyomtatott könyveknek, hanem fordítottak, és új műveket is alkottak.²³ A fennmaradt nyelvemlékek közül több esetében nyomon követhető, hogy a klarisszák nem tekintették ezeket a régi írásokat halott szövegeknek: rendszeresen olvasták őket, kommentárokat, bejegyzéseket írtak melléjük. Sőt, még a 17. századból is – mikor már sorban jelentek meg a nyomtatott könyvek – találhatóak néhány kódexben továbbmásolásra utaló jelek.²⁴ Ezért nem zárható ki teljességgel az a lehetőség sem, hogy Újfalusi Judit nem az eredeti pergamenkódexet használta munkájához, hanem a szöveg egy későbbi papírmásolatát. Erre azonban konkrét adat ma nem utal. Az azonban kétségtelen tény, hogy Újfalusi Judit a nagyszombati rendházban dolgozott a *Makula nélkül való tükör* összeállításán, s gyakorlatilag bizonyos, hogy a szöveg itt állt a rendelkezésére. A kódex külső kiállításánál fogva is méltó lehetett arra, hogy a benne található, a klarisszák által igen tisztelt tekintélyes szöveg bekerüljön a *Makula nélkül való tükörbe*, azaz Krisztus életrajzába. Mindezekre tekintettel újabb, ennek ellentmondó bizonyítékok előkerüléséig megalapozottnak tekinthető az a feltételezés, hogy Judit nővér ezt az igényes kiállítású eredeti kódexet forgatta.

Nem mond ennek ellene az sem, hogy a fennmaradt töredékek és a velük párhuzamos *Makula nélkül való tükör* szövegrészeinek nyelvállapota között különbségek is mutatkoznak. A katolikus könyvkiadásban nem volt ismeretlen az a gyakorlat, hogy egy-egy, több kiadást megért mű szövegét minden egyes kiadásban átdolgozták némileg. Pázmány Péter Alvinczi Péterhez intézett öt levelének például három

²² KARÁCSONYI: *i. m.* (5. jegyzet) 600.

²³ SCHWARCZ Katalin: *A klarissza apácák könyvkultúrája a 18. században*. Szeged, 1994. 80–81. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok 6./

²⁴ A Cornides-kódexben: „ez az legelső Példa az kit kelim”. In: *Cornides-kódex*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Közvetési, jegyz. és s. a. r.: BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó, 417, 778. /Codices Hungarici 6./ A Példák könyvében: „ez is hozza valo ezt is lekel irnya”. In: *Példák könyve*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyz. ell., bev. és s. a. r.: BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 61, 190. /Codices Hungarici 4./

nyomtatott szövegváltozata ismeretes.²⁵ Az érsek egyébként a *Kalauz* három kiadásának teljes szövegét is átdolgozta.

Nem szándékunk a most közreadott szövegek nyelvi elemzése, csupán néhány futó benyomás rögzítését tartjuk szükségesnek. Az Újfalusi Judit által létrehozott, nyelvileg és retorikailag igényes alkotásban két törekvés figyelhető meg. Judit asszony egyrészt jól láthatóan ragaszkodik az általa tisztelt tradicionális szöveghez, szorosan követi annak gondolatmenetét, megőrzi mondat szerkezeit, így a két változat sokszor alig különbözik egymástól. Másrészt az imént említett példákban kikövetkeztethető katolikus könyvkiadói gyakorlatnak megfelelően némileg modernizálja a szöveget. Kicsereéli az elavultnak vélt szavakat, és kisimítja, sok esetben egyszerűsíti a görcsösnek, kora nyelvállapotában már nehézkesnek számító szókapcsolatokat. Ugyanez az „írói szabadság” figyelhető meg a Cochem művében alapuló részekben is, sőt ott az eredeti szöveget nemcsak stilizálja, hanem sok helyen megrövidíti, ritkábban néhány gondolattal is kibővíti. Egyszóval több helyen átszerkeszti az eredetit. A nyomtatvány és a töredékek szövegében fellelhető különbségek tehát nem indokolják egy köztes másolat egykori létezésének feltételezését.

Összegzés helyett álljon itt néhány gondolat arról, milyen irányokban tartjuk lehetséges és fontos kiindulási pontnak az itt közreadott eredményeket és szövegeket a további kutatás számára.

A nyelvemlék forrását tekintve elesik a szakirodalomnak az a nézete, hogy a két töredék és a *Makula nélkül való tükör* megfelelő részletei egy feltételezett közös forrásból merítettek. Ehelyett abból kell kiindulni, hogy a *Makula nélkül való tükör*nek magában a nyelvemlékben (is) rögzített szöveg volt a forrása.

Tanulságosak lehetnek az itt elmondottak 15–16. századi kolostori kultúránk utóélete tekintetében is. A felmutatott eset példa arra, hogy a középkori szövegek egyes rendházak hagyományában elevenen továbbéltek a 16–17. század folyamán is. Emellett az eredmények felhívják a figyelmet arra is, hogy a kéziratosság és a nyomtatás még évszázadokon keresztül nemcsak hogy egymás mellett élt, de szorosabb kapcsolatban is állt egymással annál, mint ahogyan eddig az irodalomtörténetírás számolt ezzel. Talán más példák is fellelhetőek lesznek arra vonatkozólag, hogy miképpen szivárogtak be ezek a középkorban használatos tradicionális szövegek későbbi évszázadok nyomtatott vallásos olvasmányaiba is.

A nyelvtörténet számára páratlan lehetőséget nyújtanak a 15–16. század fordulóján és a 18. század elején keletkezett szövegek a mintegy két évszázad alatt lezajlott nyelvi változások tanulmányozására. Így némileg mégis beteljesülhet Toldy Ferencnek a tanulmány mottójában idézett, a *Piry-hártya* kódexének nyereségéről írt, maga által nem remélt elképzelése.

A függelékben az elvégzett könyvészeti vizsgálatok eredményeinek leírása és a két szöveg párhuzamos közlése olvasható.

²⁵ LIPA Tímea: *Pázmány Péter belső írói fejlődése az Öt szép levél három kiadásának tükrében.* = Irodalomtudomány (4. évf.) 2002. 1–2. sz. 8–33.

Függelék

A) A Piry-hártya és a Máriabesnyői töredék kodikológiai leírása

Piry hártya (jelzete: MTAK K 36); *Máriabesnyői töredék* (jelzete: MTAK K 37)

A *Piry-hártya* egy épen megmaradt, enyhén megsárgult duplafólió (azaz egy levélpár), mérete: 174 × 245 mm. A *Máriabesnyői töredék* két különálló levélből áll: f. 1: egy levélnek a felső része, melyből 10 sor maradt csak meg: 72 × 94 mm; f. 2: teljes levél 143 × 93 mm. Mivel kötéstábláról került le,²⁶ igen elpiszkolódott, megbarnult, nagy része megkopott, több helyen olvashatatlanná vált. A megkopott részeket ma már csak Jablonkay Gábor olvasatából ismerjük, amely a töredék mellé helyezve található az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában.

A *Piry-hártya* és a *Máriabesnyői töredék* ugyanabból a mára megsemmisült kódexből származik. Ez pergamenre készült a 15–16. század fordulóján, igényes gótikus könyvirással (textualis formata). Az írástükör egyhasábos, mérete a *Piry-hártyán*: 135 × 83 mm, a *Máriabesnyői töredék* első levelén: 127 × 80 mm, f. 2: 67 × 80 mm). 19, vörös tintával megvonalazott sorból áll. Az írástükröt a lapszélig kifutó vörös vonalak keretezik, az oldal alján a keretvonalat megduplázták. Inicialék nem maradtak fenn; a szöveg rubrikált.

A két töredék közötti méretkülönbség abból adódik, hogy a *Máriabesnyői töredék* két levelét egymáshoz ragasztották, ennek következtében a *Piry-hártyához* képest kis mértékben összezsugorodott a hordozóanyaga, a pergamen.

B) A fennmaradt nyelvemlék leveleinek elhelyezkedése az egykori kódexben és a szöveg elhelyezkedése a Makula nélkül való tükörben

A tanulmányban elmondottak alapján a nyelvemlék fennmaradt és kikövetkeztetett leveleinek a kódexen belüli sorrendje a következőképpen rekonstruálható.

A *Piry-hártya* egy duplafólió, amint a formai leírásban olvasható. Az ezt megelőző levél kezdődött az egykori kódexben a nyelvemlék szövegének azon része, amely a *Makula nélkül való tükör* 69. részének (Miként tartatott Tanács az ártatlan Jézusra) első nyolc sorát és valószínűleg a címét is tartalmazta. A kódex feltételezett leveleinek számozását szögletes zárójelben adjuk meg, a zárójelen belül csak az elveszett leveleket jelöljük kurzívval: [f. 1r–v]. A fennmaradt duplafólió első levelének rektója és verzója együtt 38 kézirásos sor. Ez a *Makula nélkül való tükörben* további 14 sort tölt ki: [f. 2r–v]. A nyomtatványban ezután olvasható 29 sornyi szöveg foglalta el az egykori kódex ívfüzetének azt az elveszett középső levélpárját, amelyet a ma meglévő duplafólió fogott közre: [f. 3r–4v]. A könyv következő 14,5 sorában található a *Piry-hártya* második levelének 38 sornyi szövege: [f. 5r–v]. Majd 60 olyan nyomtatott sor következik, amely az eredeti kódexben négy levélnek felelne meg: [f. 6r–9v]. Ezt követi a *Máriabesnyői töredék* első, csonka levelének szövege. A töredékes levél mindkét oldalán 10–10 kézirásos sor olvasható, hiányzik a levágott alsó 9–9 sor. E levél szövege a rektó hiányzó részével együtt a nyomtatványban 12 sor: [f. 10r–v (10 sor)].

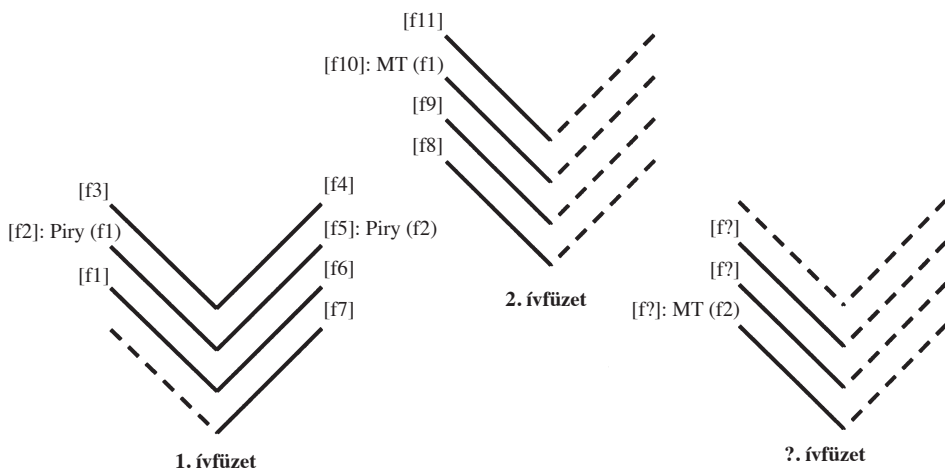
²⁶ Vö. 19. jegyzet.

A 69. fejezet végéig még 13 nyomtatott sor olvasható, ez a kódexben a 10. levél verzójának hiányzó részén és a következő fólión volt található: [f. 10v (9sor) + f. 11r-v].

A *Máriabesnyői töredék* második levelének szövege a verzó utolsó négy sorának kivételével nincs meg a *Makula nélkül való tükör*ben, bár tartalmilag párhuzamos a 70. rész (Miként Krisztus vérrel veritékezett és az Angyaltúl megerősített) utolsó harmadával. A 70. részben a nyomtatvány tehát nem a nyelvemléket követi. Ezért nem állapítható meg, hogy a *Máriabesnyői töredék* első és második levele közül hány fólió hiányzik az eredeti kódexből.

Ez az oka, hogy a nyelvemlékkódex további három feltételezett levelét a szögletes zárójelen belül már nem számozzuk, csak kérdőjellel jelöljük. A második levél verzójának utolsó négy sora képezi viszont a 71. rész (Miként Nagy Csötörtökön estve a Szűz Mária Bethániában nagy keserúséget érzett szívében) közel azonos címét és első sorát: [f. ?r-v]. Ezért megalapozottan feltételezhető, hogy a fejezet ezután olvasható 34 sora ugyancsak része volt a nyelvemléknek. Ez a rész a kódexben az eddigi terjedelmi arányokat figyelembe véve még két levelet töltött meg: [f. ?r-?v]. Ezzel a kódexből összesen 14 levél szövege vált rekonstruálhatóvá.

Ha feltételezzük, hogy a kódex ívfüzeit a kor leggyakoribb módján quaterniókból állították össze, akkor a fent elmondottak alapján a nyelvemlék rekonstruált levelei az ívfüzeteken belül a következőképpen helyezkedtek el:

Rövidítések: Piry: *Piry-hártya*, MT: *Máriabesnyői töredék*

C) Szövegközlés

A nyelvemlékkódex fennmaradt töredékei – *Piry-hártya*, *Máriabesnyői töredék* – szövegének kiegészítése a *Makula nélkül való tükör* alapján rekonstruálható újabb részletekkel.

Az alábbi közlésben a *Piry-hártyán* és a *Máriabesnyői töredéken* olvasható szöveget párhuzamosan két hasábra helyeztük el a *Makula nélkül való tükör* megfelelő

részleteivel.²⁷ Egy hasábra szedtük és szögletes zárójelbe tettük a *Makula nélkül való tükörnek* azokat a részleteit, amelyek a kodikológiai vizsgálat alapján feltehetően benne voltak a nyelvemlék-kódexben, de a fennmaradt két töredéken nem olvashatók. A töredékeket a hasábról belül a fennmaradt levelek eredeti formájának megfelelően tördeltük, a *Makula nélkül való tükört* úgy, hogy értelemszerűen követhető legyen a nyelvemlék szövege. Ezzel szemléltettük a nyelvemlék és a 18. századi változat szoros egyezését és a stilizálás mértékét. Mivel mind a két nyelvemlék betűhű szövegközlése rendelkezésre áll a szakirodalomban,²⁸ a mostani kiadás az összehasonlítás megkönnyítése végett az olvashatóságra törekszik. Ezért a két töredék hangjelölésében az eredetihez képest néhány változtatást teszünk: az *u*-t és *v*-t kiejtés szerint használjuk. A jellegzetes $\perp$ jelet a mai *cs* alakban közöljük. A központozást, a kis- és nagybetűt értelemszerűen használjuk.

A szövegközlésben a nyelvemlékkódex ívfüzetének egymást követő feltételezett leveleit szögletes zárójelben jelöljük [f. 1] – [f. 11] + [f. ?], a töredékekben természetesen fennmaradt főliókékat pedig kerek zárójelben. A fennmaradt levelek számozása és a nyelvemlékkódex leveleinek számozása közti konkordancia a következő: [f. 1r–v]; [f. 2r–v] = *Piry-hártya* (f. 1r–v); [f. 3r–4v]; [f. 5r–v] = *Piry-hártya* (f. 2r–v); [f. 6r–9v]; [f. 10r–v] = *Máriabesnyői töredék* (f. 1r–v); [f. 11r–v]; [f. ?r–v] = *Máriabesnyői töredék* (f. 2r–v); [f. ?r– f. ?v].

I. A nyelvemlék a hatvankilencedik fejezetben (Miként tartatott Tanács az ártatlan JESUSra)

[f. 1r–v] *A Piry-hártyát megelőző feltételezett, elveszettnek gondolt levél szövege a nyelvemlékkódexnek a Piry-hártyát tartalmazó ívfüzetéből a Makula nélkül való tükörben (304/1–8. sor):*

[Miként tartatott Tanács az ártatlan JESUSra.

Mikoron azért az édes JESUS harmadszori imádságban volna, nagy édességgel monda az Atya Isten menyországban: Imé mostan imádkozik az én Szent Fiam hogy meg ne hallyon, azért nagy keménység volna tülem, ha meg nem halgatnám azért jöjjenek egybe a tanács tartók, és végezzék-el ha ugyan meg-kele-é halni néki, vagy nem. Le-ülének azért négyen: úgy mint, Irgalmasság, Igasság, Bizonyosság, és a Bölcsesség; az után Prókátorokat-is szerzenek, mert Urunk JESUS Prókátora az Ártatlanság vala,] (folytatás: es monda ...)

²⁷ UJFALUSI: *i. m.* (2. jegyzet). Ebből az első kiadásból betűhűen közöltük a tanulmányban idézett részleteket.

²⁸ A *Piry-hártya* átírása: *Piry hártya i. m.* (2. jegyzet) 359–360; a *Máriabesnyői töredék* átírása: JABLONKAY: *i. h.* (2. jegyzet) 22–23.

[f. 2r–v] *A Piry-hártya levélpárjának első levele:*

[f. 2r–v] <i>Piry-hártya</i> (f. 1r–v)	<i>Makula nélkül való tükör</i> (304/8–18; 305/1–4. sor)
<p>[f. 2r]</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. (folytatás) es monda: no artatlansag ha 2. föl vetted az en zent fiamnak 3. prokatorsagat, hog' iol reiaia 4. igeközel (!), hog' el ne vezessed ig'- 5. edet. Elöve hiva annak ocaert 6. az ang'alokat mondvan: No 7. mit mondotok az en zent fia- 8. mhoz. Meg kelle halni avag' 9. nem, kik mind n'aian azt bi- 10. zon'it'ak mert altaliaban meg 11. kellene halni, mert ha meg 12. nem halna, hat soha meg nem 13. epulhetne az menn'ei udvar; 14. Ennek utanna esmeg eleve 15. hivata az emböri nemzetöt li- 16. mbosbol. Elözör alla elöve Ad- 17. am at'ank mondvan: O At'a 18. mendenható aldöt wr Isten 19. tudom, mert semmi tanacs <p>[f. 2v]</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. nem kellene te fölsegödnek, 2. mert te nallad vag'on min- 3. dön tanacs es bolcseseg, annak 4. okaert meg bocsassa enneköm 5. az en edes uram Cristoz (!) Iesus, 6. de maga bizon' meg keel alt- 7. aliaba halni ö fölsegenek, es 8. a kertben keel meg fogattatni, 9. mert en es a kertben töttem, 10. vala az tholvaisagot es az wr- 11. sagot, annak ocaert faan keel 12. meg hal'na, mert elvegezte az 13. wr Istennek elvaltoztathatal- 14. an (!) akarat'abol, hog' engömet, 15. meg valcson mind az en ma- 16. gzatimal, kik hittök es vartok 17. az wr Cristosnak embörre letet, 18. es amikepen en ky nyovitottam (!) 19. vala kezemet az almara, ug'an (folytatás: Kristusnak-is ...) 	<p>és monda: No Ártatlanság ha fel-vetted az én Szent Fiam Prókátorságát jól vigyázz. Az emberi nemzet Prókátora pedig a' Szeretet vala. Elöször elé szöllítá az Atya Isten az Angyalokat, és monda: No Angyalok mit mondotok tik, meg kell-é halni az én Szent Fiamnak? a'kik mindnyájan azt mondák, hogy egy általlyában csak meg kell halni, mert másként meg nem épülhet az Mennyei Udvar; az után elé szöllítá Limbusbúl a' Szent Atyákat. Elöször elé állott Ádám Atyánk mondván: Oh Atya Ur Isten! Tudom hogy semmi Tanács</p> <p>nem kell Szent Felségednek, mivel nálad vagyon minden Tanács és Bölcseség, de megbocsássa nékem az Ur JESUS, mert egy általlyában meg kell halni, és a kertben kell meg-fogattatni, mert én is kertben vétkeztem,</p> <p>és fán kell meg halni, mert el-végesztetett Isten el-változhatatlan akarattábúl, hogy engem meg-válcson minden maradékimmal, és</p> <p>miként én kinyújtám kezemet az almára, úgy</p>

[f. 3r–4v] *A nyelvemlékkódex Piry-hártyát tartalmazó ívfüzetének feltételezett hiányzó középső levélpárjának szövege a Makula nélkül való tükörben (305/4–33. sor):*

(folytatás:) [Kristusnak-is ki-kell nyújtani kezeit a' keresztre. Az után elé hívá Noe Patriárchát, és mondá az: Oh hatalmas áldott Ur Isten meg-bocsás énnékem, mert nem általmazhatom-meg a' te Szent Fiadat, de erőssen vallom hogy meg-kell halni, és annak felette mezételen függön a' keresztben, mert midön én meg-részedtem volna, tehát mezételen csúfoltattam-meg tulajdon fiaimtól. Az után elé állá Abraham, és Dávid Proféta, mondván azok-is, hogy meg-kell halni, de Abraham hozzá tévé, hogy maga hátán vigye-ki a' kereszt-fát, a' mint az én fiam maga hátán vitte-ki az áldozatra való fát; és Szent Dávid Proféta ezt tévé hozzá mondván: Még kezét, lábát által-szegezzék, a' mint velem meg-iratta a' Sz. Lélek Isten a' Soltár könyvben. Az után az egész emberi nemzet elé állá, és a' Szent Atyákkal mind azt kiálták, hogy egy általlyában meg-kell halni, és a' Proféta mondásinak bé-kell telni. Ezt halván a' Tanácsban ülő Birák, mondanak az Artatlanságnak: No Artatlanság, te mit mondasz a' te Urad felől? kinek Prókátorágát fel vetted. Felele az Artatlanság: semmiképpen nem illik meg-halni, kit bizonyítok a' Törvény könyvbül, mert Moyses könyvének huszon hatodik Részében úgy vagyon meg-irva: Az ártatlant semmiképpen meg ne öljék. De én azt mondom, hogy soha nem vólt nem-is lesz olly ártatlan senki, mint az én Uram JESUS; azért ha törvény szerént akartok itélni, tehát semmiképpen nem kell meg-halni. Ez ellen monda a' Szeretet, ki az emberi nemzetnek Prókátorá vála: En azt mondom, hogy meg-kell halni, és meg-bizonyítom mondásomat a' természet okosságával, és Kristusnak önnön maga szavaival, mert így monda: hogy kiki azt kívánnyá felebarátyának, a' mit magának: Kristus pedig magának kívánnyá a' meg-dicsőítést; annak okáért az embernek-is azt kívánnyá, az ember pedig meg nem dicsőítettik, hanem ha Kristus meghal. Azért bár törvény szerént itéllyünk, de csak meg-kell halni, mert] (folytatás: bizonyítom ...)

[f. 5r–v] *A Piry-hártya levélpárjának második levele:*

[f. 5r–v] <i>Piry-hártya</i> (f. 2r–v)	<i>Makula nélkül való tükör</i> (305/34–36; 306/1–12. sor)
<p>[f. 5r]</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. (folytatás:) bizonyítom mondassomat. Fele- 2. le erre az artatlanság mondván: 3. en es vallom hog' igaaz az en ed- 4. es uram Iesus Cristoznak (!) mond- 5. assa, de maga meeg sem elegöd- 6. om meg ezeel, mert ug' vag'on 7. meg irva Ezechiel profeta kon- 8. venek tizon n'olcsad rezeben, hog' 9. nem zenvedi a' ffyw o At'anak 10. alnoksagat, sem az Atya a fyw- 11. nak gonossaganak ken'at, de 12. valamel' lelok vetközik azon 13. haal meg annak okaert. En azt 14. mondom az artatlan ur Iesusn- 15. ak kepeben hog' soha semmikep- 16. en nem köteles az halalra, mert 17. o soha nem vetközöt, hanem A- 18. dam, azert Adam köteles az hal- 19. alra mind w magzativál, es az 	<p>nincs nagyobb bizonyosság, mint a' kit az ember maga nyelvével mond. Felele az Artatlanság:</p> <p>En nem tagadom, hogy igaz nem vólna az én Jesusom szava, de azzal meg nem elégszem, mert</p> <p>Ezechiel Proféta könyvének tizen nyólczadik részében úgy van meg-irva, hogy nem szenvedí a' fiú az ő Attyának álnokságát, az atya a' fiának gonosságát, de valamelly lélek vétkezik meg-hal: azért én azt mondom az én JESUSom képeben, hogy semmiképpen nem köteles az halálra, mivel soha nem vétkezett, hanem Adám vétkezett, azért ő köteles minden maradékival, és</p>

[f. 5r–v] <i>Piry-hártya</i> (f. 2r–v)	<i>Makula nélkül való tükör</i> (305/34–36; 306/1–12. sor)
<p>[f. 5v]</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. edes xpus meg marag'on. En- 2. nek ellene mond az zeretet. 3. En kedeeg azt mondom, mind 4. egeez emböri nemzetnek kepeb- 5. en hog' altaliaba meg keel hal- 6. ni, s meg bizonitom mondasso- 7. mat okosságaval, mert az edes 8. Iesusban vag'on tökellötös zere- 9. tet, es a tökellötös zeretet azt kő- 10. veti, hog' embör felebarat'iaiert 11. halalra vesse lõket, mikeppen 12. ezt õnõn maga is meg monda. 13. Es meg vag'on irva zent Ianos 14. evangeliomanak tizonõtd reze- 15. ben, azert soha semmikeppen eg'- 16. eb nem lehet benne, hanem meg 17. keel halni. O en edes uram aldot 18. Iesus. O edes zyz Marianak zilo- 19. tte, lam mindõnõk csak atte hal- <p>(folytatás: [-áloedat ...])</p>	<p>Kristus meg ne hallyon. A'Szeretet ellene monda, az emberi nemzet képében, én pedig azt mondom hogy meg-kell halni, és okossággal bizonyitom mondásomat, mivel az édes Jesusban vagyok a' tökéletes szere- tet, az pedig azt kívánnya, hogy lelkét adgya felebarátyáért, a' mint maga-is mondogta: Szent János Evangeliumának tizen ötödik Részé- ben meg-van írva, azért más mód nem lehet csak meg- kell halni. Oh Uram JESUS Szűz Mariának Szent Fia, lám mindenk csak a' te hal-</p>

[f. 6r–9v] *A Piry-hártyát követő feltételezett hiányzó négy levélnek a szövege a Makula nélkül való tükörben (306/12–36; 307/1–36. sor):*

(folytatás:) [áloedat kívánnyák! Oh vajha Péter itt volna, bizony semmikeppen nem engedné, hogy az édes JESUS meghalljon. Oh én édes Szűz Mariám! lám ég, föld reád támadott, és senki keserűségedet nem akarja meg-segíteni, hanem csak az Artatlanság, de ah sokan vannak ellene, és meg-gyözik azt-is. Mikoron azért nagy sokáig pörlött volna a' Szeretet az Artatlansággal, mondának az ítélő Birák: Mindenek vesztég halgassanak, és ki-mondák a' sententziát. Monda először az Igasság: En azt akarom, és azt mondom, hogy csak a' bünrül eleget tegyenek, ámbár halljon meg a' Kristus. Felele az Irgalmasság, nekem-is igen tetszik, hogy ellenségiért halljon meg, mert akkor én dicsírtetem. Mondá a' Bizonyosság: En-is azt akarom, hogy a' Proféták szavai bé-telleyenek. Erre felele a' Bölcsesség: Ennekem-is igen tetszik hogy meg-halljon, mert azzal mindeneknek kijelentem, hogy én a' gonoszbul jót tehetek. Azt monda ugyan az Artatlanság, hogy valamely lélek vétkezik, tehát ugyan az halljon-meg: az bizonyos, hogy kötelességbül halált nem kell senkinek szenvedni, de ha valaki szeretetbül 's barátságbul akarja baráttyáért el-szenvedni, mint most az ártatlan JESUS akarja el-szenvedni, tehát azon minden meg-eggyezzen, és e' képbén el-végeződék hogy egyátalán fogva meghalljon az édes JESUS. Ezt halván az Atya mindenható Isten, meggondolhattya az áitatos lélek, hogy ő-is nagy édességgel az Tanácsban szólla mondván: No tehát ha minnyájan azt mondgyátok, hogy meg-halljon az én szerelmes Szent Fiam, tehát ajándékot kell néki küldenem, és küldé ajándékokat különbféle Angyaloktól. El-jöve azért az édes JESUShoz az Reménségnek Angyala, hozván kezében egy nagy vastag kötelet és monda: En édes Teremtõ, követ vagyok te hozzád mennyei Szent Atyádtól, és azt mondgya: hogy emlékezzél meg az első emberrül, ki nem akarta reménségét vetni az Ur Istenben, azért még most is fogva tartatik minden maradékival a' Limbus setét tömlöczében, honnan másként ki nem szabadúlhat, hanem ha te magadot ez kótéllel erőssen meg kötözteted, azért küldi ezt mennyei Sz. Atyád ajándékul, hogy bé-tellyesedgyék benne a' Proféta mondása: A bünösök kötele meg-környékeztek engemet. De még az első Angyal szavát el sem végzette, azonban ismét más jöve, kinek neve vala Erösségnek Angyala, hozván kezében egy nagy kö oszlopot,

és monda: Oh én édes Uram JESUS népeknek erőssége, emlékezzél-meg miként veszté-el az első ember Paradicsomban az ő erősségét, úgy hogy egész maradékival nem állhat az ördög ellen; azért a' te mennyei Sz. Atyád küldi néked az oszlopot, hogy a' küldött kötéllal erősen ehez kötöztessék ez éjel, hogy bé-tel-lyesedgyék benned a' Soltár könyvnek mondása: Egész éjjel keserves sanýargatásom vala. Harmadszor jöve a' Bölcseségnek Angyala, hozván egy rettenetes tövis koronát, és monda: Oh bölcseséges Uram JESUS kinek bölcseségével mindenek vannak teremtve, mit felsz? ah erősödgyél-meg! mert jól tudod mint veszté-el Adám Paradicsomban az ő bölcsességét, és az Isteni felség előtt el-rejtezék a' Paradicsom fái közzé, nincs immár annyi bölcsesége, hogy a' Paradicsom úttját meg-tudná találni, hanem csak te általad; azért küldi néked mennyei Szent Atyád ez tövis koronát, melly koronának tövisse által-verje Szent Fejedet, mind agyad velejéig, hogy ki-származzék böven a' te bölcseséged, hogy azzal fel-találhassa a' Paradicsom úttját. Negyedszer, jöve a' Mértékletesség Angyala, hozván egy edényt teli epével 's eczettel, és monda: Oh Uram JESUS! ki mértékletes vagy minden te dolgaidban, ne fély fel-venni a' halált, de emlékezzél meg, miként az első ember meg-evé a' tiltott almát, melly miatt a' pokolbéli ördögnek eledelül adatott, a' honnét soha ki-nem szabadúl, hanem ha te ez epét és eczetet meg-kostolod; azért küldi néked Szent Atyád hogy bé-tel-lyesedgyék Dávid mondása: Epét adának nékem ételül, és szomjúságomban eczettel itatának. Ötödször jöve a' Szeretetek Angyala, hozván egy nagy Keresztet mondván: Oh én Uram JESUS kinek szeretetivel tartatik az egész világ! mit felsz es rettegsz? Szükség hogy meg-hally ez Kereszten, hogy meglássák mennyen, földön,] (folytatás: az es pokolban ...)

[f. 10r] *A Máriabesnyői töredék első levelének rektója:*

[f. 10r] <i>Máriabesnyői töredék</i> (f. 1r):	<i>Makula nélkül való tükör</i> (308/1–5. sor)
1. (folytatás:) az (es ?) pokolban meg emlek[...?] 2. [..... ..]nak miatta (?) 3. vetközék, azert közde ezt atte 4. men'ei zent At'ad, hog' tennen 5. valladon von'ad ky a kennak 6. helere es ot rayta meg haal'. 7. O en edes azon'om Mariam 8. igon rezköt vala atte zilötted (?), 9. hog' lata ez közötöt mert ug'- 10. an csodalkozik vala nag' volt- 11–19. (folytatás:) [-án, és mikor ...]	pokolban a' te nagy szeretetedet meg-emle- kezven hogy Adám fa által vétkezett, azért küldi néked a' te Szent Atyád, hogy magad vállán vidd-ki a' kinnak helyére, és ott rajta meghally. Oh édes Szüz Mariám mint reszket vala a' te édes Szent Fiad, látván a' Keresztet, mert u- gyan el-csudálkodik vala nagy völt-

A Máriabesnyői töredék első levele rektójának feltételezett hiányzó 11–19. sora
a Makula nélkül való tükörben (308/6–9. sor):

(folytatás:) [-án, és mikor azon Angyal még el-sem végezte szavát, jöve Hatodszor a' végig meg-maradásnak Angyala, hozván három nagy vas szegeket, és monda: Oh Uram JESUS!
maradgy-meg mind végig az el-kezdettd jo dologban, tudván hogy Adám nem] . (folytatás: maradna)

[f. 10v] *A Máriabesnyői töredék első levelének verzója:*

[f. 10v] <i>Máriabesnyői töredék</i> (f. 1v):	<i>Makula nélkül való tükör</i> (308/9–13. sor)
1. (folytatás:) marada az Istennek parancsola- 2. taban, kyert az emberi nemze[t] 3. ol'(?) alhatatlanna es korra len, 4. hog' semmikeppen nem alhat 5. erdognek kesertetinek ellene: 6. annak okaert kolde ez wasze- 7. geket atte menn'ei zent At'ad, hog' 8. mind kezedet labadat zegezte- 9. ssed vele erossen a koroztfahoz, 10. ug' annera hog' mondhassad a 11–19. (folytatás:) [Dávid Profetának ...]	maradott végig a' paradicsomban, melyly miatt az emberi nemzet olly álhatatlanná és erőtlenné lett, hogy semmikeppen nem álhat az ördögi kísértetek ellen; azért küldi néked Szent Atyád ez vas sze- geket, hogy kezeidet, lábaidat erőssen a' kereszthez szegeztessed, hogy mondhassad

[f. 10v + f. 11r–v] *A Máriabesnyői töredék f. Iverzójának feltételezett hiányzó 11–19. sora a Makula nélkül való tükör 69. fejezetének záró soraiban, amelyek értelmileg folytatják a megkezdett gondolatsort (308/13–26. sor):*

(folytatás:) [Dávid Profetának mondását: Altal verék kezeimet, lábaimat, és meg számlálák minden tetemimet. Azon közben jöve Hetedik, Hitnek Angyala, hozván egy nagy éles Lánczát, és mondá: Oh Uram JESUS, légy erős a' hadakozásban, mert egy átalán fogva el-végeztetett hogy meg kell hálnod, és holtod után ez lánczával Szent óldaladat által verjék. Emlékezzél-meg hogy te vagy jutalma minden hiveknek, és a' Hitnek fundamentoma; de az első ember meg nem álla az Hitben, azért ki esék a' választottak közzül, azért a' te mennyei Szent Atyád ezt küldi néked, hogy szent szivedet által veressed, hogy bé-tellyesedgyék a' Proféta mondása: Meg-üté a' kösziklát és víz folya-ki belöle. Oh édes Szüz Mariám, hol vagy most? Hogy nem bátoritod Szent Fiadat? Oh ha most láthatnád, nem tudom maradna é benned valami érzékenség! Látván ezeket az édes JESUS, és a' nagy háladatlanságot, igen kezdte reszketni.]

II. A nyelvemlék nincsen benne a hetvenedik fejezetben (Miként Krisztus vérrel veritékezett és az Angyaltúl meg-erössítettett).

[f. ?r–v] *A Máriabesnyői töredék második levelének rektója (1–19. sor) és verzójáról az 1–15. sor; amely nem található a Makula nélkül való tükörben*

[f. ?r-v] <i>Máriabesnyői töredék</i> (f. 2r-v)	<i>Makula nélkül való tükör</i> (csak tartalmi párhuzam!) 311/16–29. sortól 312/1–8. sorig ²⁹
<p>f. [?]r</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. a pokol telik meg wellok, de 2. men'orzag ug'an puztan ma- 3. rad, maga oda teromtotted 4. vala oket. En edes uram Ies- 5. us vai konorul immar avag' 6. csak atte zentsegos ann'adon, ki[t?] 7. meg tarta meegh az eredet bin- 8. nek zepleietol es. Tekencsed meg 9. atte zeretö tanetvanidat, kiket 10. ug'an tartottad mint edes fi- 11. aidat. O en edes uram Iesus, 12. ha te mastan meg voniandod 13. magadat a halaltul (?) hat (?) mind 14. kinokra (?) mennek zegenok, de 15. nem alkoholmas en edes terom(?)- 16. tom, hog' a pokolbeli erdog' ura- 17. lkog'ek atte ziledon, mert Isten- 18. nek ann'a men'orzagnak ke- 19. ralne azzonia, annak okaert <p>f. [?]v</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. en edes idvezetem csak kevesse 2. lezon a kennak zenvedesse, de 3. maga mind oroke (?) meg marad 4. a vigassag es idvosseg. Felele 5. erre az keg'elmes Iesus mon- 6. dvan: vay (?) s igon kevanom az 7. embernek (?) [.....] 8. laztom magamnak [...]lt [...] 9. me[...] az en men'ei zent At'am (?) 10. teromtotte onnon zomel'ere es 11. hasonlatossagara. O meg gon- 12. dolhatatlan nag' zeretet, im 13. az Istennek [?] zent fia inkab a- 14. kara (?) maganak (?) valasztani a 15. halalt, hog' csak ember idvozol- 16. lne. 	[.....]

²⁹ Csak tartalmi párhuzam mutatható ki a *Makula nélkül való tükörrel* (a 311/16–29. sortól a 312/1–8. sorig): Látván ezt az Atya mindenható Isten, mondá az Angyalok Fejedelmének: Eredgy el hamar Mihály Archangyal, és bátoritcsd-meg az én szerelmes Fiamat, mert Embersége szerént igen megijedett az haláltúl. Alá-jöve azért az Archangyal szép iffiú képében, és látván az ő Urát Istenét olly nyomorútúl, meg-rettene rajta, és mondá: Üdvöz légy Uram JESUS, és micsoda ez én teremtem a' mitül így szorongattatol? micsoda szomorított-meg oh szomorúk vigasztalója? oh élet adája! mi hozott illy halálos szorongatásokra? oh erős istenség! mond-meg mit jegyez ez véres veriték? Ezekre a' szókra a' bádgyatt JESUS Sz. fejét fel-emelvén, fordítá szent orczáját az Angyalhoz, és mondá: Oh Angyal! és a' bádgyadás miatt tovább nem szólhata, melly szóra mondá az Angyal: Oh szerelmes Uram JESUS

III. A nyelvemlék a hetvenyedik fejezetben (Miként Nagy Csötörtökön estve a' Szüz Maria Bethaniában nagy keserüséget érzett szívében)

[f. ?v] *A Máriabesnyői töredék második levelének verzójáról a 16–19. sor:*

[f ?v] <i>Máriabesnyői töredék</i> (f. 2v) folytatása	<i>Makula nélkül való tükör</i> (312/71. fejezetcím és az 1–2. sor)
16. ... kuvetkozik azzyz Maria- 17. nak kőserusege, mert mikor- 18. on uronk Iesus ekeppen ima- 19. dkozneiek, kezdé az zyz Maria (folytatás: szívében ...)	Miként Nagy Csötörtökön estve a' Szüz Maria Bethaniában nagy keserüséget érzett szívében. Mikoron Kristus Urunk ilyen szorongatásokban vólt, kezdé a' Szüz Maria

[f. ?r–f. ?v] *A Máriabesnyői töredéket követő, a kódexben még további két feltételezett, Mária keserüségét tárgyaló levél szövege a Makula nélkül való tükörben (312/71. fejezetcímet követő 2–5. sor; 313/1–30. sor):*

(folytatás:) [szívében nagy szorongatásokat érzeni, és mondá Magdolnának: Jaj szerelmes leányom! nem tudom mit tegyek mert által szakad szívem, mivel újban el-keseredtem az én édes Fiamon, ugy vélem hogy most valami jeles dolga vagyon. Oh meg-keseredett Anya, lám mind szived a' te Sz. Fiadnál vagyon! és bé-mene a' kamarába a' hol imádkozni szokott vala, és le-térdepelvén kezeit, szemeit az égre emelé, és nagy áitatos könyhullatással mondá: Oh én mennyei Szent Atyám! oh én Istenem! látod jól, hogy árva vagyok, semmi gyáolom nincsen, mert a' te Sz. Fiad kit nékem adtál el-ment tülem, de jaj én Istenem! nem tudom hol, és mint vagyon? azért kérlek én Szent Atyám küld hozzám Gábiel Archangyalt, a' ki nékem meg-mondgya hol van, és mit csinál az én édes Fiam? én el-mennék magam de nem illik most setétben tétova bújdosnom. Oh én édes Szüz Mariám! halljad csak egy kis vártatva Szent János szavát, nem mondod akkor hogy nem illik bújdosnod. Mikoron azért nagy áitatosággal ugy imádkoznék, imé nagy hirtelen előtte Gábiel Archangyal meg-állapodék, és térden álva köszöne néki, mondván: Üdvöz légy keserves Maria, kit látván a' Szüz Maria el-fakada sirva, és monda: Oh Gábiel Gábiel! ez-é a' köszönet kit nékem hoztál vala ez előtt? most mind vissza fordúlt, mert az előtt azt mondád, hogy malasztal vagyok tellyes, most a' te szód szerént keserüséggel vagyok tellyes. Akkor mondád hogy Ur vagyon velem, most pedig jól látod hogy el-váltam tüle. Azt mondád hogy áldott vagyok az aszszonyok között, most pedig mindennél szerencsétlenebb vagyok: mert nincs nálam az én

---

ne szomorkodgyál illy igen, mert Szent Atyád hozzád küldött, és értésedre adgya, hogy meghalhatta könyörgésedet, és el-akarja venni tüled a' pohárt, és minden te hivedre el-köszönteni, de te néked kell elsöben belöle innya, és az te hivednek avval meg-kell édesitened; azért ne rettegj tüle olly igen, hanem vedd-el, és örömmel igyad-meg, azon szeretetből kivél az emberi nemzethez vagy. Emlékezzél meg mennyi sok ezer lelkek fognak utánnad azon pohárból innya, és kedvedért életeket le-teszik. Ezekkel vagy hasonló szökkal szöllött az Angyal emberi szózáttal, és ottan olly nagy kedvet hozott az édes Jesusnak a' kinszenvedésre, hogy inkább ezer fégyvert kész lett volna szenvedni, hogysem egy lelket el-veszteni; azért nagy édesen (embersége szerént) meg-köszöné az Angyalnak a' vigasztalást. Újban reája ajánlá magát, hogy kész fenéki meg-innya a' pohárt: az Angyal azért nagy tisztelettel fel-emelé a' földről, és a' véres verítéket le-törlötte, és vigasztalta, erősítette, és minden tehetségével szolgálta néki, az után fel-méne mennyekbe. Kristus pedig a' kinszenvedés nagy kívánságával Tanitványihoz mene.

Szent Fiam, mond-meg azért nékem, hol vagyok most az én Sz. Fiam, és mit csinál? Mondá Gábriel Angyal: Oh én tisztelendő Aszszonyom! imé most a' kertben azon imádkozik, hogy meg ne hallyon, de meg nem halgattatott, melly miatt olly szörnyen vérrel veritékezik, hogy még a' földet-is meg-áztatta, mivel tetétül fogva talpig vérrel veritékezik. Es rövideden mindeneket meg-beszéle, valamit a' vég Vacsorán és más helyeken Urunk JESUS tött. Kit halván a' Szüz Maria, ki mondhatatlan sirást tött. Oh áitatos lélek! Segítsd te-is siratni az édes JESUST a' Szüz Mariának, mert miattad kellett tüle el-válni.

LAUF JUDIT

Das Weiterleben eines mittelalterlichen ungarischen Textes im 18. Jahrhundert

Eine Erzählung des Lebens Christi und seiner Mutter Mariä hat die Tyrnauer Schwester Judit Újfalusi aus dem Klarissenorden unter dem Titel *Makula nélkül való tükör* (Spiegel ohne Makel) 1712 veröffentlicht. Ihre Quelle war, wie es Tivadar Vida feststellte, eine tschechische Übersetzung des Werkes *Das grosse Leben Christi* Martins von Cochem. Später entdeckte Csaba Kedves, dass ins 69. Kapitel des ungarischen Druckes Textpartien aus zwei handschriftlichen ungarischen Sprachdenkmälern, *Piry-hártya* (Piry-Pergament), bzw. *Máriabesnyői töredék* (Fragment aus Máriabesnyő) übernommen wurden. Diese Partien stehen weder in der deutschen, noch in der tschechischen Ausgabe von Cochem. Die Autorin des vorliegenden Beitrags hat zunächst festgestellt, dass die Blätter der o. erwähnten beiden Sprachdenkmäler aus einer und derselben Handschrift stammen. Diese Textpartien hat also Judit Újfalusi aus einer solchen Handschrift übernommen, welche die beiden Partien enthielt. Auch die ursprüngliche Reihenfolge dieser Texte liess sich feststellen. Es gelang auch der Nachweis, dass noch weitere Partien des 'Spiegels ohne Makel' diesem Sprachdenkmal entnommen wurden, welche jedoch die auf uns gebliebenen beiden Fragmente nicht enthalten. Auch die Frage wird beantwortet, ob Judit Újfalusi die von beiden Fragmenten vertretene Handschrift, oder eine weitere Kopie benutzte. Der Beitrag liefert Anhaltspunkte dafür, dass Drucke und Handschriften noch Jahrhunderte hindurch nicht nur nebeneinander lebten, sondern dass sie, im Falle gewisser Textsorten, in viel engerer Beziehung zu einander standen, als die bisherige Forschung es angenommen hat.

KÖZLEMÉNYEK

Juhász László Szerémi-fordításának kézirati kérdései. A humanizmus kori irodalom jeles kutatójának, Juhász Lászlónak (1905–1970) a nevéhez fűződik a nemzetközi tekintélyű és még ma is élő BSMRAe (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) sorozat elindítása, amelyben már számos latin nyelvű kútfőnk kritikai kiadása megjelent. A forrásközlés mellett fordítási tevékenysége is hasonlóképpen jelentős, hiszen Istvánffy Miklós művének tekintélyes része az ő munkájának köszönhetően szólalhatott meg magyarul, és válhatott ezzel elérhetővé a latinul nem értő olvasók számára.¹ Emellett Szerémi György emlékiratának első, Erdélyi László által 1941-ben készített fordítását² is átdolgozta. Ez utóbbi, Juhász neve alatt két kiadásban is napvilágot látott fordítás³ áll jelen vizsgálat középpontjában.

Magyarázatra szorul, hogy miért is kerülhet elő ismét ez az immáron fél évszázados fordítás, amelyet annak idején Varjas Béla már méltott az *Irodalomtörténeti Közlemények* hasábjain.⁴ Mivel a doktori disszertációknak keretében jelenleg Szerémi György *Epistola de pericione regni Hungarorum* című művének javított kiadásán dolgozunk, óhatatlanul a szöveg fordítását is tanulmányoznunk kellett. A vonatkozó szakirodalom felkutatása során pedig talákoztunk egy igen érdekesítő tanulmánnyal Farkas Gábor Farkas tollából.⁵ A szerző alaposan összegezte a Szerémivel kapcsolatos szakirodalmat, de emellett arra is felhívta a figyelmet, hogy mind a Wenzel Gusztáv által gondozott régi kiadás,⁶ mind a magyar nyelvű fordítások csonkán maradtak, ugyanis a kézirat néhány oldala egyikbe sem került bele.⁷ Ehhez kapcsolódva felveti annak a lehetőségét, hogy a fordítók valójában nem is a kéziratot, hanem csupán a hibás kiadást vették alapul.⁸ Minden jel szerint Farkasnak igaza lehet, de így az is felmerülhet, hogy akkor Juhász László egyáltalán nem használta az akkor már az Országos Széchényi Könyvtárban hozzáférhető kéziratot. Amennyiben ez utóbbi feltevés helyes, akkor bizony el kell gondolkozni az új szövegkiadás mellett egy javított fordítás megjelentetéséről is.

¹ ISTVÁNFY Miklós: *A magyarok történetéből*. Ford.: JUHÁSZ László. Bp. 1962. Magyar Helikon.

² *A mohácsi vész kora*. Ford.: ERDÉLYI László. Szeged, 1941. Eggenberger. (A továbbiakban: ERDÉLYI 1941.)

³ *Magyarország romlásáról*. Ford.: JUHÁSZ László. Bp. 1961. Magyar Helikon (a továbbiakban: JUHÁSZ); 2. kiad.: 1979. Később az első kiadásból közölt részleteket BORI Imre: *Szerémi György emlékirataiból*. Újvidék, 1996. Forum.

⁴ VARJAS Béla: *Szerémi György: Magyarország romlásáról*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (67.) 1963. 637–638.

⁵ FARKAS Gábor Farkas: *II. Lajos rejtélyes halála II.* = *Magyar Könyvszemle* (117.) 2001. 33–66.

⁶ SZERÉMI György: *Emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543*. Szerk.: WENZEL Gusztáv. Pest, 1857. /*Monumenta Hungariae Historica I.*/ (A továbbiakban: WENZEL.)

⁷ FARKAS: *i. h.* (5. jegyzet) 37.

⁸ FARKAS: *i. h.* (5. jegyzet) 37.

Erdélyi László 1941-es fordításának Juhász László által készített átdolgozása először 1961-ben jelent meg a Helikon Kiadónál, majd Juhász halála után, 1979-ben az „Olcsó Könyvek” sorozatban is újra kiadták. Az alapos olvasó figyelmét nem kerülheti el az 1961-es kiadás első oldalán és az 1979-es kiadás utolsó lapján olvasható néhány mondat. Az előbbi arról tájékoztat, hogy a fordítás a BSMRAe sorozat keretében már sajtó alatt lévő új kiadás alapján készült;⁹ az 1979-es kötet szövege csak annyiban különbözik az elsőtől, hogy az állítólagos új szövegkiadás mellett az 1961-es fordításra is hivatkozik, mivel a második kiadás minden tekintetben megegyezik az elsővel. Ez esetben a szerkesztők, utánajárás nélkül elfogadva Juhász állítását, meghagyták az új szövegkiadásra vonatkozó passzust. A legfőbb gond, hogy ez az állítólagos új szövegkiadás még a mai napig nem jelent meg, továbbá sem a BSMRAe korábbi főszerkesztője, Pajorin Klára, sem a Juhász László hagyatékát kezelő Mohay András, sem pedig az Erdélyi-hagyatékot kezelő Magyar Bencés Kongregáció Pannonhalmi Főapátság Főapátsági Könyvtár munkatársai nem találkoztak egy új Szerémi-szövegkiadás kézirati példányával.¹⁰ Tovább bonyolítja a probléma körüli kérdést, hogy az 1941-es első fordítás előszavában Erdélyi arról ír, hogy azért készítette a fordítást, mert Juhász László arra kérte, hogy segítsen neki az új, javított kiadással kapcsolatos munkájában.¹¹ Ez pedig annyit jelentene, hogy Juhász már az 1961-es magyar fordítás megjelenése előtt húsz évvel dolgozott a kiadáson, amit ennek ellenére nemcsak hogy nem jelentetett meg, hanem abból mára elvileg semmilyen dokumentum vagy jegyzet sem maradt az utókorra. Ha pedig még a fordítás alapját is a korábbi szövegkiadás képezné – ahogy Farkas feltételezi –, az azt a lehetőséget is felkínálja, hogy egyáltalán nem volt még előkészítve az új kiadás, sőt még olyan stádiumban sem volt, hogy Juhász az alapján fordíthatott volna. A következő oldalakon tehát arra keressük a választ, hogy vajon csupán a meglehetősen sok hibával rendelkező Wenzel-féle kiadás szövegét követi a fordítás, és Juhász nem is használta a kéziratot, vagy nem illelhetjük ezzel a súlyos váddal. Emellett a függelékben közöljük az eddig hiányzó részek fordítását, ezzel téve teljessé a magyar nyelvű szöveget.

Első olvasatra nem tűnik alaptalannak, hogy Juhász a munkája során valóban csak a régi, Wenzel-féle kiadást vette alapul, ugyanis a magyar és a latin nyelvű szöveget egymás mellett olvasva rögtön a második lapon egy olyan szöveg helyre botlunk, amely azt a feltevést látszik megerősíteni: „ne penitus foret solus iste Cyllingh ispan possidere arcem nobilissimam, **quia** metuebat a Germanis et ab Agarena gente.”¹² A kiemelt kötőszót Wenzel hibásan „quam”-ként oldotta fel. Juhász ezt a következőképpen fordította: „ne csak egyedül az a Cillei ispán bírja a nevezetes várat, **amelyet** féltett a németektől és az agarénus néptől.”¹³ Látható, hogy Juhász a „quam” verzió alapján fordított, holott a kéziratban világosan a „quia” rövidített alakja (qz) áll. Ráadásul a mondat a „quia”-val is érthető, hiszen így fordítható: „ne csak egyedül az a Cillei ispán bírja a nevezetes várat, **miel**vel féltette (ti. a várat) a németektől és az agarénus néptől.” Nyilván magyarul kézenfekvőbb vonatkozó névmással fordítani a mondatot (lehet,

⁹ „A magyar szöveg a sajtó alatt levő új latin szöveg-kiadás (Georgius Sirimiensis: Epistola de perditione regni Hungarorum. Ed. L. Juhász, a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum sorozatban) alapján készült.” JUHÁSZ (3. jegyzet) 5.

¹⁰ A kutatásunk során mindkét személlyel és a nevezett intézettel is felvettük a kapcsolatot. Mindannyian egyértelműen azt állították, hogy sohasem találkoztak Szerémi György művének állítólagos új kiadásával. Kulcsár Péter sem tud ilyenről, de ő azt tanácsolta, hogy Szegeden érdemes még ennek utánanézni, mert Székely Görög és Juhász László ott foglalkozott Szerémivel.

¹¹ „Az emlékirat latin szövegének új kiadója, Dr. Juhász László, közel 30 humanistakori latin kézirat kiadója kérte tanácsaimat, szellemi támogatásomat és én leghatásosabb támogatásnak láttam, ha gondosan lefordítom Szerémi Emlékiratát...” ERDÉLYI 1941. (2. jegyzet) 1.

¹² Fol. Lat. 4020, 4^r (a régi Wenzel által használt számozás szerint 1^r; a továbbiakban csak az új számozást követjük) = WENZEL (6. jegyzet) 2.

¹³ JUHÁSZ (3. jegyzet) 28.

hogy Juhász is így gondolkodott), de tény, hogy a szövegben nem „quam” áll. Ha csak ezt a szöveghelyet nézzük, és hozzávesszük, hogy Juhász fordítása ugyanott csonka, ahol a kiadás, akkor Juhászra nézve a legrosszabb sejtéseink igazolódhatnak be. Szerencsére nem így áll a dolog. A szöveg ellenőrzéséhez óriási segítséget nyújt Szádeczky Lajos 1892-ben megjelent tanulmánya, amely Wenzel kiadásának hibáit vizsgálta.¹⁴ Ebben a szerző gondosan végigvette a kézirat és a kiadás közti különbségeket. Azt tartottuk a legcélszerűbbnek, hogy főképp a fordítás azon szöveghelyeit kell összevetnünk a kézirattal, ahol Wenzel kiadása is hiányos. Szádeczky mintegy nyolcvan olyan szöveghelyet említ, ahol Wenzel szavakat, súlyosabb esetben mondatrészeket vagy teljes mondatokat hagyott ki.¹⁵ Minden egyes ilyen helyet megvizsgáltunk, és azt tapasztaltuk, hogy néhány esettől eltekintve a hiányzó részek a fordításban mindenhol megtalálhatók. Nem érdemes itt minden egyes helyet feltüntetni; a szemléltetés végett elegendő csupán néhány példát bemutatnunk, hogy nyilvánvaló legyen, Juhász nem csupán Wenzel kiadása alapján dolgozott:

„Et inter eos baptizabam et copulationes **insimul** consecrabar in castore suorum” → „Köztük kereszteltem, és **egyúttal** megszenteltem házasságot is a táborukban”¹⁶

Itt világosan látható, hogy Juhász fordításában még az ilyen apró hiányok is megjelennek, holott a mondat az „insimul” nélkül is tökéletesen érthető lenne. Ugyanez a helyzet akkor is, amikor egy mondat hiányzik a kiadásból, de a mondat nélkül is értelmezhető lenne a szöveg:

„Da sibi decem florenos et statim ne hic moratur. **Et dedit statim bubuleo**. Et dixit rex...” → „Adj neki tíz forintot mindjárt, s ne várjon itt. **És odaadta tüstént a gulyásnak**. És mondta a király...”¹⁷

Itt is könnyen belátható, hogy ha nem írjuk oda, hogy a kamarás odaadta az összeget a gulyásnak, akkor is elfogadható lenne a szöveg, hiszen feltételezzük, hogy a kamarás a felszólításra átadta a pénzt. Az is igaz, hogy ennél a két példánál – ahogy a legtöbbször – az Erdélyi-fordításban is megtalálhatjuk a hiányzó részeket. De van olyan eset, amikor Erdélyi is kihagy néhány szót, Juhász ellenben ezeket a szavakat is beledolgozta a fordításába.

„quod Valentinus **amplius non contrariebatur contra eum, ut plura valde Valentinus** wliscibatur, quod isti petkok super eum potenciam habuerunt” → „hogy Bálint **sohasem szállt szembe vele**. **De sokkal inkább azért bosszankodott Bálint**, hogy ezek a petykók hatalmat vettek felette”¹⁸

¹⁴ SZÁDECZKY Lajos: *Szerémi emlékirata kiadásának hiányai a bécsi codex alapján*. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*. XV/8. Bp. 1892. Akadémia, 1–46. Ennek során Erdélyi és Szádeczky között parázs vita alakult ki; ERDÉLYI László: *Szerémi György és emlékirata*. Bp. 1892. Franklin Nyomda; SZÁDECZKY Lajos: *Szerémi György élete és emlékirata*. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*. XV/7. Bp. 1892. Akadémia; ERDÉLYI László: *Szerémi emlékiratának függeléke, az »epistola fleblis« még sem Szerémi munkája*. = Századok (27.) 1893. 544–546; 731–732; SZÁDECZKY Lajos: *Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet? Válasz Erdélyinek*. = Századok (27.) 1893. 819–824; ERDÉLYI László: *Még egyszer Szeréminek kesergő leveléről. Újabb feleletem Szádeczky úrnak*. = Századok (28.) 1894. 62–69; SZÁDECZKY Lajos: *Válasz Erdélyi úr 3-ik »kesergő levelére«*. = Századok (28.) 1894. 69–73.

¹⁵ SZÁDECZKY: *Szerémi emlékirata kiadásának hiányai i. h.* 1892. (14. jegyzet) 12–16.

¹⁶ 59^r = WENZEL (6. jegyzet) 181. = JUHÁSZ (3. jegyzet) 142.

¹⁷ 59^v = WENZEL (6. jegyzet) 184. = JUHÁSZ (3. jegyzet) 143.

¹⁸ 51^r = WENZEL (6. jegyzet) 155. = JUHÁSZ (3. jegyzet) 126.

Látható, hogy Juhász itt is a kézirat szerint fordított, de ez a példa mást is bizonyít. Erdélyinél ugyanis a hiányos Wenzel-kiadás verziója olvasható. Ez tehát azt mutatja, hogy Juhász nem csupán Erdélyi fordítását dolgozta át, és nem kizárólag az 1857-es kiadás szövegét vette alapul. Egyébiránt az összes ilyen hiányos szöveghelyet és Juhász fordítását egyéb helyekkel is összevetve megállapíthatjuk, hogy fordítása nagyon igényes és pontos: csak néhány helyen hagy ki szavakat, ami egy műfordításnál nem is teljesen elítélendő, kiváltképp ha az adott változtatást a fordító a stílus és a könnyebb olvashatóság érdekében teszi.

Ha azonban rosszhiszeműen közelítünk a kérdéshez, még mindig feltételezhetjük, hogy ha Juhász nem is kizárólag a Wenzel-kiadásból és az Erdélyi-fordításból dolgozott, csak Szádeczky észrevételeit vette figyelembe a fordítás során. Ezt a feltevést csak úgy lehet cáfolni, ha találunk olyan helyet a kéziratban, amelyre Szádeczky sem hívta fel a figyelmet, Erdélyinél is helytelenül olvashatjuk, Juhász viszont a kéziratban szereplő olvasat szerint fordított. Ez azért nehéz feladat, mert egyrészt Szádeczky igen alapos munkát végzett, másrészt mivel műfordításról van szó, az igen apró eltérések legtöbbször nem jelenthetnek bizonyítékot, főleg egy olyan csapongó, a kor művelt szerzőihez képest rossz latinságú szövegnél, mint amilyen Szerémié. Szerencsére a szöveg feldolgozása során rögtön az elején találunk egy olyan eltérést, amelyet csak olyan valaki vehet észre, aki valóban figyelmesen és aprólékos gondossággal olvassa a kéziratot. Ez a különbség mégis eléggé jelentős ahhoz, hogy úgy lássuk: a Juhász-fordítás alapja a kézirat volt. Amikor ugyanis Szilágyi Mihály arra próbálja rábeszélni Hunyadi Lászlót, hogy öljék meg a királyt, ezt mondja: „Sed interficiamus regem, quoniam tu non evadebis mortem.”¹⁹ Ez magyarul annyit tesz: „Hanem öljük meg a királyt, mert te nem fogod elkerülni a halált.” Amikor viszont az említett mondatot összevetettük a Wenzel-kiadással, felfigyeltünk rá, hogy ott ez áll: „Sed interficias regem, quia tu non ewadebis mortem.”²⁰ Azaz: „Hanem öld meg a királyt, mert te nem fogod elkerülni a halált.” Amellett, hogy Wenzel helytelenül oldotta fel a „quoniam”-ot „quia”-val, szembetűnő az egyes szám második személy használata a többes szám első személy helyett. Erdélyi is egyes szám második személyben fordítja a ’megölni’ igét: „Öld meg a királyt, mert el nem kerülöd a halált.”²¹ Az is figyelemreméltó, hogy ezt Szádeczky sem említi a hibák között. Hogy miért, arra a kézirat idézett helyének megtekintése adja meg a választ. A szövegben az ige „interficia”⁹ alakban áll. A kéziratban szereplő szövegi jel akár bizonyos esetekben ’s’ betű is lehet; ez esetben Wenzel döntése helyes volt. De ezzel a jellel a 15–16. századi kéziratokban leggyakrabban a szavak ’-us’ végződését rövidítették, illetve számos esetben a ’-mus’-t is. Ezzel máris kiolvasható az „interficiamus” igealak. A fordítás elkészítése során Juhász is egyértelműen az „interficiamus” alakból fordított, vagyis a kézirat alapján ő is úgy gondolta, hogy a kiadás szövege helytelen. Ez az eltérés elég apró ahhoz, hogy csak az gondolkozzon el a két olvasaton, aki alaposan vizsgálta a kéziratot, de elég jelentős, hogy ezzel elvállasszuk Juhász szövegét a Wenzel-kiadástól és a korábbi fordítástól. A művet tovább olvasva még egy ilyen eltérésre bukkanhatunk. A kéziratban a következő áll: „sin dimitamus autem in diabolum.”²² A kiadásban és Erdélyi fordításában is egyes szám második személy olvasható itt, de Juhász ebben az esetben is helyesen oldotta fel a rövidítést: „különben hagyjuk az ördögbe!”²³ Eddig csak két ilyen bizonyítékot találtunk, de nem kizárt, hogy a későbbiekben, a kézirat feldolgozásában előrébb haladva más eltérésekre is fény derülhet. Az pedig további érvet jelenthet amellett, hogy Juhász László a munkája során nem csupán Wenzel kiadását, hanem magát a kéziratot is használta.

¹⁹ 5^v = JUHÁSZ (3. jegyzet) 30.

²⁰ WENZEL (6. jegyzet) 5.

²¹ ERDÉLYI 1941. (2. jegyzet) 8.

²² 12^r = WENZEL (6. jegyzet) 21.

²³ ERDÉLYI 1941. (2. jegyzet) 18. = JUHÁSZ (3. jegyzet) 40.

A fentiek fényében a következő megállapításokat tehetjük: Juhász László a fordítás során nem csupán a Wenzel-kiadást vette figyelembe, hanem Erdélyi munkája mellett mindenképpen felhasználta a kéziratot is, sőt meglátásunk szerint – legalábbis a szöveg elején – elsődleges forrásának tekintette. A kötetben olvasható állításával kapcsolatban, miszerint az új szövegkiadás alapján dolgozott, három lehetőséggel számolhatunk. Noha Juhász már 1941-ben is tervezte az új kiadást, és a fordítás során a kéziratot is alaposan tanulmányozta, valójában még nem tartott sehol a kiadással. Az is lehet, hogy készített jegyzeteket, vagy már el is készült a kiadással, de az halála után elkallódott. Végezetül nem kizárt, hogy a jegyzetek vagy a szövegkiadás kézírata még ma is lappang valahol. A Szerémi György művével kapcsolatos Juhász-kézirat felbukkanásáig azonban nem dönthető el biztosan, hogy létezik-e egyáltalán egy ilyen szövegkiadás, és ha igen, az mennyire előrehaladott állapotban van. Mindenesetre számunkra nehezen elképzelhető, hogy Juhász nem készült el legalább valamilyen nyers jegyzettel, ami az új kiadásának alapját képezte volna. Mindenképpen jelentős felfedezés lenne, ha – akár jelen cikk hatására – Juhász hagyatékából mégis előkerülne Szerémivel kapcsolatban valamilyen dokumentum. Arra sem könnyű választ adnunk, hogy ha Juhász ismerte a kéziratot, miért hagyta csonkán a szöveget. Igaz, hogy eredetileg Erdélyi fordítását dolgozta át, de megtehetette volna, hogy – jelezve a kiegészítést – a csonkán maradt részeket még hozzácsatolja. Vizsgálatunk során az is egyértelművé vált, hogy a szöveg csonkaságát leszámítva Juhász László igen pontos és igényes fordítása időtálló munkának tekinthető. Egyszóval: egy új szövegkiadás elkészítése tovább már nem halasztható, de egy javított fordítás elkészítése csak ezután válik fontos feladattá.

Függelék²⁴

[130r] Csodálatos dolog, hogy miután Mátyás király ostrom alá vette Bécsset, öfelsége ágyúi semmire sem mentek Bécs falaival, vagy legalábbis öfelsége ágyúival szemben egyik oldalfal sem omlott össze. És Jakab mester a királyhoz jött és mondta: „*Király uram! Nem tudjuk, hogy felséged ágyúi miért nem képesek kárt tenni Bécs falaiban.*” És mondta a király: „*Csodálatos dolog, Jakab mester, ha ez így van.*” Kérdősködött az okos és ravasz emberektől. Egy tudós férfiú mondta a királynak: „*Higgye el felséged, hogy addig nem lehet Bécs falainak kárt okozni, amíg Glogor mester itt lesz a városban.*” Erre a király: „*Ugyan miért?*” Így a tudós: „*A kollégiumban a tanítványai arra kérték, hogy az órákat, amelyeket elkezdett, még fejezze be. Bűvös jeleket írt²⁵ szűz papírra, és a város négy sarkába rejtette. Amíg azok ott vannak, felséged ágyúi nem árthatnak Bécs falainak.*” Mondta a király: „*Nemde akkor az én Glogovita mesterem itt van Bécs városában.*” Mondták: „*Úgy van uram!*” És a király tüstént utána küldött egy tudós férfit, színelve írásban kérte őt, könyörgött neki, [130v] hogy jöjjön, ne maradjon ott: én a diákoktól neki járó fizetést duplán ki fogom fizetni. És ez a tudós férfi kezébe véve öfelsége levelét a kollégiumban Glogovita levélhordozóján keresztül a levél Glogovita kezébe került. Glogovita elolvasta és megértette. Nem szólt róla senkinek, csupán annyit mondott: „*Legyen meg a király akarata.*” A következő napon összehívta a diákjait és mondta nekik: „*Akárki megy is haza, a megérdemelt fizetésemet adjátok meg.*” És a diákok mondták: „*Hogyan kerüljük el a magyar ellenséget?*” Szombat első órájában, rögtön az első percben, írást tett a kezükbe. Fizettek neki, amennyit tudtak és kiszabadultak

²⁴ A szöveg, ha lehet mondani, még a mű többi részéhez képest is következtelenebb. Nyelvtanilag és stilisztikailag is sok helyen annyira rossz latinsággal íródott, hogy többnyire csak átdolgozással lehet élvezhető magyar nyelvre átültetni. Az oldalak ráadásul össze is keveredtek; ezt a szövegben jelöltük is. Ezt a hiányzó szakaszt mind Szádeczky Lajos, mind pedig Farkas Gábor Farkas kiadták említett tanulmányaikban.

²⁵ ti. Glogovita.

a városból, majd végül akadálytalanul távoztak. Mikor Glogovita látta a városból távozó diákokat, összegyűjtötte a négy sarokból a bűverejű írásokat és a sátorba a király mellé telepedett. Látván Mátyás király szegény Glogovitát így szólott hozzá: „*Jót cselekedtéül velem.*” Erre mondta Glogor: „*Látni fogod, hogy Felségetek ágyúii csodálatos módon lerombolják a falakat és azok összerokkadva a földre fognak omlani.*” És már hívatta²⁶ Jakab mestert: „*Ahol erősek a tornyok, készítsd fel az ágyúimat!*” És így történt.

[A következő szakaszban a kézirat végén elhelyezkedő ún. *Epistola flebilis* lemaradt utolsó másfél oldala olvasható.]²⁷

...mindjárt elindult²⁸ Magyarországra vízen – a Duna folyón – és szárazon. És mikor Esztergomhoz közeledett üzent is János királynak, hogy adja át neki Buda várát, mert ha nem engedelmeskedik neki, akkor a feje fölül veszi be Buda várát; és hogy menjen a korábbi helyére az erdélyi vajdaságba, maradjon ott békében, és azt hittel őrizze meg magának. János király mindezeket megértette [132v] és megjegyezte. Ismét levelet írt a rómaiak királyához, hogy ne jöjjön ellene és ne tolakodjon fölé: „*Mert már különbséget kell tenni a keresztények fejedelmei között, mivel látja királyi felséged, hogy Lajos király halála után én vagyok a magyarok királya akár joggal akár jogtalanul. Tehát csillapodj, ne készülj elvakult fejjel Budára jönni, mert a te felséged ezután úgy fog járni a magyar mágnásokkal, mint most én.*” Mikor a rómaiak királya elolvasta János király levelét, Perényi Péter azt mondta a királynak: „*Ne féljen felséged, és ne engedelmeskedjen János király írott szavainak, hanem nyugodtan menjünk Budára.*” János király várta Ferdinánd király újabb válaszát, de a futár válasz nélkül érkezett. János király eltávozott Budáról, mivel semmi mást nem tehetett. A rómaiak királya tábort vert Rákos mezején, és magához hívatta a budai polgárokat, hogy a rómaiak királyát tisztelettel és illő módon bekísérjék. A király²⁹ Hatvanba lovagolt. Mikor az 1527-es évet írták, Szent István király ünnepén mennyezet alatt felvonulva a rómaiak királyát himnuszok éneklése közepette a legnagyobb pompával egészen a várig kísértük be.³⁰ A Duna folyón, Pestnél hidat veretett³¹ és a Kelenföldi síkon a népet öt napig várakoztatta. Ezek után a főpapok és a magyar országlakosok előkelői számára elrendelte, hogy jöjjenek Székesfehérvárra és legyenek ott a seregükkel együtt. Felkerekedett Ferdinánd király Budáról és a német vezérekkel Székesfehérvárra lovagolt, ahol a fent nevezett püspök megkoronázta. És a magyar nemesek ispánjai és a közrendűek igen nagyon zúgolódtak, hogy semmi esetre se koronázzák meg őt addig, amíg be nem teljesíti az ígérését, vagyis ameddig [134r] a török népet nem veri vissza és a várakat tőlük meg nem szabadítja. De sóhajtva elhallgattak, így aztán megkoronázták. Miután a magyarok látták, hogy a rómaiak királya csaló és hitszegő, a magyarok ispánjai azt kiabálták, hogy János legyen ismét a király. Ferdinánd visszatért Budára. Batori István, Perényi Péter és a győri püspök, Tamás kancellár azt a tanácsot adták a rómaiak királyának, hogy egészen haláláig üzze János királyt: „*Mert felséged az ország kormányzásában ómiatta lesz bizonytalan.*” És a németek egy hadvezérét, az ötezer ember felett rendelkező Niklas von Salmot³² küldte, aki János király után indult Eger irányába. János király Debrecenbe, Debrecenből a Kassa mellett a németekkel lezajlott ütközet után Lengyelországba ment. A rómaiak királya Budáról Esztergomba, Szent Pál apostol napján Esztergomból Bécsbe távozott. És két ökör között a Magyar Királyság fejedeleme nélkül maradt. És mikor János

²⁶ ti. Mátyás.

²⁷ A kiadás és a fordítások szövege a mondat közepén szakad meg.

²⁸ ti. Ferdinánd.

²⁹ ti. János.

³⁰ Feltűnő, hogy E/3. személyből hirtelen átvált a szerző E/1. személyre, annak ellenére, hogy Szerémi maga nem lehetett jelen a koronázáson, hiszen ekkor Hatvanban tartózkodott.

³¹ ti. Ferdinánd.

³² A szövegben Nicolaum Grozanz áll.

király meghallotta a rómaiak királyának Budáról való távozását, dicsérte saját ravaszságát, hogy utat nyitott neki, hogy jó messzire menjen csak el a németekhez. Majd a török látván a fejedelem nélküli Magyarországot, sereggel jött, és a Maros folyó mindkét oldalán lévő területet kifosztotta, felégette és nagyszámú lakosságát Törökországba hajtotta. Szelim Zoltán³³ császár Isten nevében indulni készült, és értesítette János királyt, hogy jöjjön Magyarországra: őt ismét Buda élére állítja. És így János király Lengyelországból Magyarországra jött Lippa városába. És a császár ismét elindult Budára nagy seregével és János királyt megint a korábbi helyére, Buda élére állította. És izmaelita népével a császár, amit tudott kifosztott és csapataival ismét hazalovagolt...

[134v] Mindezeket Szerémi György pap, egykor az ifjú Lajos király, az ő halála után pedig János király káplánja írta, aki velük együtt sok veszélyben forgolódott, de hiába fáradozott, mert tőlük semmit sem kapott. De ő mindazonáltal nekik, amennyire csak tudott, tanácsokat osztogatott, és az Isten kegyelméből nekik gyakran jóvendölgetett, midőn véleményét hallatta, s midőn Czesztochowából megtért és Krakkóban időzött, ezeket emlékezetében gondosan rejtegette, majd végül emlékezete után megírta, mikoron a Boldogságos Szűz őt arra megsegítette.

SZEBELÉDI ZSOLT³⁴

³³ Szulejmán szultán.

³⁴ MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport.

Egy újra előkerült Balassi-töredékről. Egy fászlada kinyitása a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár kódextermében 2011. december 5-én egészen meglepő eredményeket hozott. A püspöki könyvtár, hasonlóan a világ számos más könyvtárához, komoly helyhiánnyal küzd. A kódexterem múlt század elején készült polcain¹ az egykori szemináriumi könyvtárból való ősnymtatványok, antikvák és egyéb különlegesen értékes könyvek már nem férnek el, így azok tárolása savmentes dobozokban történik. E dobozok alatt volt az a régi fászlada, melyből előkerült az értékes antikvakatalógus, továbbá Balassi Bálint *Istenes énekeinek* 1665-ös kassai kiadásából² való három, eddig ismeretlen töredék azokkal a hajtogatott borítékokkal együtt, melyekben Pauer püspök a kötéstáblában felfedezett³ töredékeket eredetileg elhelyezte.

A fászlada alján egy 1984. január 14-i újságot is találtam, ez ad támpontot arra nézve, mikor is kerülhettek oda a fellelt iratok. Ebben az időben a könyvtár vezetését Sulyok Ignác látta el, már csaknem harminc éve.⁴ Ő még biztosan ismerte a katalógust, több helyen ráírta a könyvek mai jelzeteit, illetve néhány szóban meg is emlékezett róla Pauer János gyűjteményéről beszámoló cikkében.⁵ A 80-as évek elejétől kezdve a püspöki palota állagromlása és a modernizálás szükségességének elkerülhetetlensége miatt átfogó felújítás és restaurálás zajlott. Ennek során az emeleten található könyvtári és levéltári állományt is meg kellett mozgatni. Sulyok atya nem sokkal halála előtt írt levelében számol be erről a munkáról; innét tudjuk, hogy a költöztetést nem egyedül végezte, hanem két kőművesegéd is segített neki.⁶ Az ekkor már több mint hetvenéves Sulyok atya a hatalmas munka minden részletére bizonyosan nem tudott odafigyelni, így kerülhettek az elfeledett fászladába a Balassi-töredékek a katalógussal együtt.

A katalógust ezt követően az idősödő Sulyok talán el is felejtette, vagy beletörődött annak eltűnésébe. Mindenesetre a könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusát⁷ elkészítő Velencei Katalin nem látta, sőt létezéséről sem tudott, holott Sulyok atyával, aki még saját feljegyzéseit is felajánlotta, többször is beszélt a munka kapcsán.⁸ Az említett cikkben szereplő katalóguscédulákat illetően Velencei Katalin is azt hitte, hogy Pauernek a könyvekben megtalálható, saját kezű rövid leírásairól van szó.⁹ Annál is inkább, hiszen a cikkben azt olvashatjuk, hogy „Pauer könyvleírásai alaposak, sokoldalúak, ha nem is várhatjuk tőle egy modern bővített címléírás szempontjainak érvényesítését.”¹⁰ Ez a jellemzés tényleg nem ad okot arra, hogy más cédulákat keressünk.

Mi más közölt még Sulyok atya az említett cikkben? Állítása szerint szűrőpróbaszerűen is kiderül, hogy több, a katalógusban még szereplő munka ma már nincs meg. Erre példaként hozza Erasmus *Encomium moriae* című munkájának egy 1522-es bázeli kiadását, illetve Temesvári Pelbárt *Stellarium*

¹ Sulyok János: *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár*. = Fejér Megyei Könyvtáros (16.) 1976. 37.

² RMNy. 3197. Ezúton is köszönöm P. Vásárhelyi Juditnak, hogy a már elkészült, de még meg nem jelent RMNy.-leírást megosztotta velem.

³ Szabó Károly: *Régi magyar könyvészeti adatok. II-dik közlemény*. = Magyar Könyvszemle (4.) 1879. 122.

⁴ Könyvtárosi kinevezését 1956-ban kapta. L. Sulyok János Ignác: *A Székesfehérvári Egyházmegye ünnepi névtára: 1038–1688–1988*. Székesfehérvár, 1988. Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság, 194.

⁵ Sulyok János: *A székesfehérvári Pauer-gyűjtemény*. = Magyar Könyvszemle (83.) 1967. 195–196.

⁶ SzfVPI No.05-45/2006

⁷ Velencei Katalin: *A Székesfehérvári Püspök Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BEpAlb Cat.)* Bp. 2008. OSzK–Székesfehérvári Püspöki Könyvtár.

⁸ Velencei Katalin 2011. 12. 21-én kelt magánlevele, melyben nyújtott segítségét ezúton is köszönöm neki.

⁹ Ezek a leírások csak a legfontosabb adatokat tartalmazzák: szerző, rövid cím, megjelenési hely, nyomdász és kiadási év.

¹⁰ Sulyok: *i. h.* 1967. (5. jegyzet) 196.

című kötetének 1511-es, Hagenauban megjelent munkáját. Ma mindkét kötet megtalálható a könyvtárban.¹¹ Hogy bizonyosan a katalógusban szereplő kötetekkel van dolgunk, azt éppen Pauer alaposága miatt tudjuk. A Temesvári-kötet leírásában a következőt találjuk: „Czimlap hiányzik. Kezdődik Articulus II. fol. II.” Ez pontosan igaz a könyvtárban ma megtalálható kötetre. Az Erasmus-kiadással kapcsolatban azt olvassuk: „Noha a most már (1871) 349 éves e munka mindamelllett hiány nélküli; teljesen ép és tiszta külső- és belsőleg. A betűk (...?) könnyen olvasható. A munka másképp is ritka, de ilyen épességben aligha lehetne egyhamar találni párját.”¹² Örömmel állíthatom, hogy a mű mára sem került rosszabb állapotba. Velencei Katalin katalógusából tudjuk, hogy a könyv Horváth János püspök 1851-es hagyatéki jegyzékében is szerepel, innét került be a püspöki könyvtárba.¹³ Érdekes kérdés, vajon miért készítette el a leírást Pauer 1871-ben, nyolc évvel azelőtt, hogy püspöki kinevezése révén a kötet tulajdonképpen „gazdája” lett.

Arra vonatkozóan sem tudunk választ adni, hogy Sulyok atya miért gondolta a két említett antikvát elveszettnek. Semmilyen adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy a könyvek akár csak ideiglenesen is kikerültek volna a püspöki könyvtár állományából. Sulyok atya eredeti, a közleményben megjelenétnél bővebb kézírata megtalálható a levéltárban, a kéziratot későbbi publikációkhoz is bizonyosan használta, és többször javításokat is végzett benne, a kérdéses hibákat azonban érintetlenül hagyta.¹⁴

Térjünk rá a katalógus ismertetésére. A leírások évtizedenként vannak rendezve 1500-tól 1600-ig, bár ezek a határok itt-ott eltolódnak egy-egy évvel, hiszen a kérdéses időintervallumnak nincs minden évéből nyomtatvány.¹⁵ Fontos megjegyezni, hogy az 1500-as év, mely a ma bevett felosztás szerint még ősnymtatványnak minősül, külön csoportot képez. A csoportok előtt mutatószerűen fel vannak sorolva az adott évkörbe tartozó művek, legfontosabb bibliográfiai adataikat jelezve. A besorolás alapját, az előzetes mutatókban és a cédulák között is, a megjelenési év adja, az azonos évben kiadott munkák pedig szerzői betűrendben követik egymást. A mutatókban csupán a szerző, a rövid cím, a rétnagyság, a kiadási hely és az év, valamint a nyomdász neve szerepel. Néhány esetben a mutató elkészülte után beszerzett könyveket idő- és betűrenden kívül feltehetően „érkezési sorrendben” találjuk. Olyan is előfordul, hogy bizonyos könyvek a mutatóban ugyan szerepelnek, de a leírásaik már nem találhatók meg: vagy elvesztek, vagy el sem készültek. Jó példa mindkettőre Monoszlóy András *Apológiája*, mely időrenden kívül, a mutató végén szerepel, leírása pedig hiányzik.¹⁶

Ezek alapján egyértelmű, hogy Pauer gyakorlatilag élete végéig dolgozott a katalóguson, sőt a mutatókat feltehetőleg többször újra is írta. Szent Jeromos leveleinek *Epistolae selectae* című, 1583-as párizsi kiadását¹⁷ a könyvben fellelhető bejegyzés szerint 1888. augusztus 16-án vásárolta. A könyv leírása ugyan hiányzik, de a mutatóban az őt megillető helyre került. Ezek szerint még ezt az időpontot követően is dolgoznia kellett a katalóguson, ugyanakkor 1889. február 14-i utolsó antikvabeszerzését¹⁸ már nem rögzítette.¹⁹ Itt jegyzem meg, hogy 1581–1590 között 52 antikva meglétét regisztrálja a mutató,

¹¹ Jelzeteik: Ant. 367, RMK. 108. Leírásaikat I. BEpAlb Cat. 437, BEpAlb Cat. 866.

¹² A cédulákat feltehetőleg repesztalálalat érte, ezért bár továbbra is használhatók, egy-egy szó olvashatatlaná vált.

¹³ BEpAlb Cat. 437.

¹⁴ Sulyok János: *Pauer János székesfehérvári püspök bibliofil tevékenysége*. 11–12 SzfvpI No. 1716.

¹⁵ Az 1511–1519 közti könyvek cédulái után például az 1521–1530 között megleltékéi következnek.

¹⁶ RMNy. 620; BEpAlb Cat. 787, jelenlegi jelzete: RMK. 87.

¹⁷ BEpAlb Cat. 573.

¹⁸ BEpAlb Cat. 92.

¹⁹ Pauer 1889. március 9-én már gyöngéltkedett. Betegségéből többé nem is épült fel, április 18-án végleg ágyának esett, és május 15-én elhunyt. L. Sulyok János: *Pauer János 1879–1889*. 15. SzfvpI No. 1716.

de mindössze 27 leírás van meg, és ezek sorrendje is összekeveredett. Ebből arra következtethetünk, hogy a cédulák inkább elvesztek, mint el sem készültek.

A leírásokban Pauer megadja a munka címét, amint az a könyvben szerepel, és hasonlóan jár el a nyomdászra, kiadóra, kiadási helyre és évszámra vonatkozólag. Jelzi azt is, hogy honnan veszi az adatokat: a címlapról, illetve annak hátoldaláról, incipitből vagy excipitből. A leírások ezt követő részei esetleges sorrendben követik egymást. Általában megadja a mű felépítését, majd az ajánlásokat. Egészen ámulatba ejtő történelmi ismereteit felhasználva a legtöbb esetben néhány szót szól az adott személyről is. Közli a mű terjedelmét, valamint „lapozva van/nincs” stb. kifejezésekkel jelzi az oldal-számozás meglétét vagy hiányát. Leírja a munkák esetleges hiányosságait, gyakran megjegyzéseket tesz a könyv állapotára vonatkozóan, és sok esetben hivatkozik más nyomtatott katalógusokra. Nem kerülik el figyelmét a munkákban szereplő metszetek sem, valamint a kiadói és nyomdászjelvényekről is megemlékezik; egyes egyszerűbb ábrákról még vázaltszerű vonalas rajzot is készít.²⁰

A bibliofil püspök alaposságát igazolandó álljon itt a nagy németalföldi térképész, Ortelius *Theatrum orbis terrarum* című munkájának²¹ könyvtárunkban őrzött, különösen szép példánya alapján készült paueri leírás:

„Abraham Ortelius nagy fol. 1595 Antwerpiae – Platin

Első czimlap. Monumentalis alakban. Szinezve, aranyozva, különféle emblémákkal. A czim aranyozott nagy betűkkel: THEATRUM ORBIS TERRARUM.

A Czim jobb oldalán: Európa női alakban aranyos nyak ékeséggel, aranyozott zöld, kék, és rózsaszin ruhában. Bal kezében ékítménnyel ellátott arany-urnát tartva, melyből füst emelkedik.

Balról neger-nő, a nyakról pongyolán lefolyó, s a testet részben elfedő lepellyel. Feje röpülő kendővel befödve melyet aranyozott tüzlángok környeznek. Jobb kezében zöld galyt tartva.

A czimlap magassága 45 cm szélessége 29 cm. Az oszlopszatos czimlap végső szalagján: cursio betűkkel:

„Opus nunc denuo ab ipso Auctore recognitum, multisque locis castigatum, et quamplurimis nouis Tabulis atque Commentarijs auctum.”

Ajánlava van: D. Philippo Austriaco Caroli V. Aug. Rom. Imp. F. Indiarum Hispaniarum que etc. Regi, omnium aetatum et totius orbis amplissimi imperii Monarchae, Abrahamus Ortelius Antverpianus eius Maiestatis Geographus, Ded. consecratque”

Ezt követik, részben megelőzik Orteliushoz intézett versezetek, melyek után a Dedicatio szövege áll.

A munka tényleges kezdetén Ortelius festett képe ezen versekkel:

„Spectandum dedit Ortelius mortalib. orben,
Orbi spectandum Galleius Ortelium” (Papius.)

A nagyszerű térképek, és kedőbetűk mind szinezve. A szövegeknél sok helyen görög és romai érme. Ezek után külön czimmel:

„Nomenclator Ptolemaicus omnia locorum Vocabula quae in tota Ptolemaei Geographia occurunt, Continens: ad fidem Graeci codicis purgatus; et in ordinem non minus utilem quam elegantem digestus.”

„Antverpiae. Ex officina Plantiniana. M.D.XCV.

Abrah. Ortelij aere et cura.”

Nagy ivrét. Oriási ékes kiadvány.

Ezenpéldány egykor 1666-ben Lajos Wilh. badeni Markgrófé volt, kinek aczél-metszetben paizsa a főczim előtti lapra van reá ragasztva.”

²⁰ Ilyen például Basilius Magnus egy 1522-es kiadása, melynek leírása végén megtaláljuk a benne szereplő nyomdászjegy egyszerűsített rajzát „Anselm Badius czége” felirattal. BEpAlb Cat. 127.

²¹ BEpAlb Cat. 838, jelenlegi jelzete: Ant. 402.

Most pedig térjünk át a fásládában talált Balassi-töredékekre. Feltételezhető, hogy ezek is a könyvtár-költőztetés zürzavarában kerültek a ládába, azonban minden jel arra utal, hogy ezeket Sulyok sem ismerte. Több írásában is megemlékezik ugyanis egy Balassi-töredékről mint a könyvtár RMK-gyűjteményének kiemelkedően fontos darabjáról, azonban sehol nem tesz említést arról, hogy léteznek olyan töredékek is, melyeket Pauer püspök nem köttetett be.²² Feltehető tehát, hogy ezek a töredékek már korábban elkallódtak, annál is inkább, mivel sem a harmincas években készült leltárkönyv, sem a katalógus nem tud létezésükről. Sőt a nagy könyvtárrendezést irányító Kúthy István sem tesz sehol említést erről cikkeiben, és a ránk maradt iratokban sem találunk semmit, ami ezen töredékek ismeretére utalna.²³ Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy sem a töredékeken, sem a borítékokon nem szerepel könyvtári pecsét.

A láda alján heverő kis borítékokat Pauer hajtogathatta a megtalált töredékek ivenkénti tárolására. Az A iv borítékán a következők szerepelnek: „Balassa Bálint Istenes Éneki. Kassa 1665. 12r. A iv. (teljes) Czimlevél, előzmények 9 sztlan levél, a szövegből 1-6 lap”, majd következik a többi kilenc iv, immár pusztán az abból meglévő és hiányzó oldalak rögzítésével. Ebből a sorból további két boríték lóg ki, egyiken a következőt találjuk: „A Balass Bálint Énekinek kassai 1665-diki kiadásával együtt nyomtatott Isten eleibe felbocsátandó áhitatos Imádságok utolsó G ive 145-163 lap és Index (Sztlan lap).” A másik borítékon ez áll: „Balassa B. Éneki Kassa 1665. 2 levél. (mely ivhez tartozik nem bizonyos)”. Ebben a borítékban mindkét bizonytalan eredetű levél benne maradt, és még egy levél került elő a „H iv (teljes) 151-174 lap” feliratú borítékból.

A leletek közül legkönnyebben az utóbbit tudjuk azonosítani, ezen ugyanis oldalszám és ívjelzet is található: ez a H1-es levél, azaz a 151–152-es oldal. Szabó Károly tehát nem tévedett a könyvleíráskor: a H iv valóban teljes egészében ránk maradt.²⁴ A töredéken Rimay János „Ó, szegény...” kezdetű éneke olvasható harmadik, „Föld reménségére...” kezdetű strófájától egészen záró soráig.

A két levél közül, melyek kötetbeli helyében Pauer bizonytalan volt, az egyik az eddig is meglévő 80. oldal kiegészítése. A papír anyagát, úgy látszik, annyira kikezdte a ragasztó, hogy rektó és verzó oldala jelentős részen elvált egymástól. A 80. oldal, azaz az E1 rektó első három sora eddig is ismert volt; a most előkerült töredéknek köszönhetően pedig Kanizsai Pálfi János „Dicsőült helyeken...” kezdetű énekének kassai kiadása immár teljes egészében ismert. A töredék tartalmaz még néhány betűt az iv utolsó lapjának versőjából, azaz a 101. oldalból is.

A harmadik, szintén most előkerült lap eredeti kötetbeli helyét már nem ilyen egyszerű meghatározni. A lapon sem ívjelzet, sem oldalszám, sem őrszó nem maradt, meghatározását kizárólag a rajta található szöveg segítségével tudjuk megtenni. Első lépésként meg kell állapítani, pontosan mely énekek is olvashatók a töredéken. E tekintetben könnyű dolgunk van, hiszen a levél rectóján kezdődik Pécseli Király Imre „Egykor egy vén...” incipitű éneke, követve „Én nyavalyás...” kezdetű énekét, melynek a kezdete is ránk maradt; ez a 371. oldalra, azaz R1 versóra esik. Egy Köszeghy Péter által alkalmazotthoz hasonló arányszámítást végezve megkaphatjuk az előkerült töredék eredeti helyét.²⁵ A számítás alapját ezúttal Pécseli verseinek Vasáry Dániel-féle kiadása adja.²⁶ A töredékeinkben az „Én nyavalyás...” kezdetű ének első 24 és záró 4 sora olvasható, ezek a Vasáry-féle kiadásban 14, illetve

²² VÖ. SULYOK: *i. h.* 1967. (5. jegyzet) 194; SULYOK: *i. h.* 1976. (1. jegyzet) 32.

²³ VÖ. KÚTHY István: *Emlékek a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár múltjából.* = Székesfehérvári Szemle (7.) 1937. 45, illetve SzfvPI No. 442.

²⁴ SZABÓ: *i. h.* (3. jegyzet) 122.

²⁵ KÖSZEGHY Péter: *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről.* = Irodalomtörténeti Közlemények (89.) 1985. 83–87.

²⁶ VASÁRY Dániel: *Pécseli Király Imre élete és énekei.* Esztergom, 1907.

3 sornak felelnek meg.²⁷ A számítás alapján az első hosszabb részt vesszük, hiszen így pontosabb eredményt kaphatunk. A Vasáry-kiadásban a vers összesen 60 sort tesz ki, ha ennek 14 sora megfelel a kassai kiadás 24 sorának, tehát a teljes műnek 103 sort kellett kiadnia.²⁸ A kiadásban oldalanként 18 sor található, vagyis a teljes 103-ból kivonjuk az ismert 24-et és 4-et, majd az eredményt osztjuk 18-cal, így megkapjuk, hány oldal volt eredetileg az ének fennmaradt részei között. Az eredmény 4,16; a pontatlanságot a töredéksorok és a kerekítés eredményezi. Újabb kerekítéssel 4-et kapunk; ezek szerint a töredék az eredeti kiadás 377–378. oldala, vagyis R4-es levele.

Az előkerült töredékek azonosítása után záró gondolatként érdemes megjegyezni, hogy immár bizonyítékunk van arra, hogy az „Egykor egy vén...” kezdetű ének a kassai kiadásban is szerepelt, éspedig ez alkalommal is a bártfai, 1660 körüli kiadással²⁹ azonos éneksorrendben.³⁰

SMOHAY PÉTER

²⁷ Az itt megadott számok kerekítettek, hiszen a két kiadásban a sorhatárok nem mindig ugyanarra a szóra esnek.

²⁸ A számítás menete: $60/14=4,28$; tehát a meglévő 4,28-szorosa az eredeti hossza, azaz $24 \times 4,28 = 102,72 \approx 103$.

²⁹ *RMK*. I. 1573.

³⁰ A verssorrendre vonatkozóan legújabbán I. VADAI István: *Hozzászólás a Hozzászóláshoz*. In: *A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján. (Sárospatak, 2004. május 26–29.)* Szerk.: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Bp. 2007. Universitas, 165–166.

Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez. Szenci Molnár Albert és Kunigunda Ferinaria házasságából – a zsoldárfordító feljegyzése szerint – 1623-ig hat gyermek született: János Albert, Erzsébet, Mária Magdaléna, Pál, Erzsébet Kunigunda és Mária Erzsébet. Közülük három, Mária Magdaléna, Erzsébet Kunigunda és Mária Erzsébet kisgyermekként elhunyt. Azt nem tudjuk, hogy a házaspárnak született-e még gyermeke 1623 után, ám ennek valószínűsége kicsi, hiszen ekkor Albert 49, Kunigunda pedig 42 esztendő volt. A családhoz kell számolnunk továbbá a Kunigunda első házasságából származó három lányt, Magdalenát, Mariát és Julianét.¹

Kérdés, hogy a nevelt lányok közül hányan követték anyjukat 1624-ben Magyarországra, majd Erdélybe. Szenci Molnár biográfusai abban sem értenek egyet, hogy gyermekei közül hányan érték meg a felnőttkort. Debreceni Ember Pál szerint „két gyermekének [...] gyalázatra méltó árvaságot hagyott örökségül”.² Szathmári Pap Zsigmond (1837) szerint 1634-ben **hatan** éltek közülük: János, Márton, Pál és három lány.³ Herepei János a 20. századközepén már csak **háromról** tud: Jakab Elekre hivatkozva állítja, hogy Erzsébet 1630 körül Kolozsváron ment férjhez, Pál pedig 1634-ben ugyanott szegődött ötvösinasnak.⁴ Ha feltételezzük, hogy 1623 után nem volt gyermekáldás a családban, alighanem Herepeinek lehet igaza.

Meg is nyugodnánk ebben, ha Túri Tamás néhány hónappal ezelőtt nem publikálta volna Keserői Dajka János erdélyi püspök feleségének, Bédi Erzsébetnek 1627 novemberében, Kolozsváron tartózkodó férjéhez írott levelét. A levél utolsó két mondata értékes adalék Szenci Molnár Albert életéhez: „Albert uramnak meg mondhattya kegyelmed, hogy az ü kegyelme haza nepe eggessegeben vadnak, a kissebbik Leanis immar fen ballagh, az nagjobbikat ugian ugian leli az hideg.” A levél bemutatása során Túri elsősorban Keserői és Molnár kapcsolatára tér ki, illetve azt feltételezi, hogy a zsoldárfordító családja – eddigi ismereteinkkel ellentétben – nem 1629-ben, hanem már 1627-ben Erdélybe költözött.⁵ Figyelmét viszont elkerüli egy igen lényeges kérdés: Ki a Bédi Erzsébet levelében szereplő **két** leánygyermek? Ki a nagyobbik és ki a kisebbik lány? Két lehetséges megoldás kínálkozik: 1. 1623 után a Szenci Molnár családba újabb lánygyermek született, így Erzsébet a nagyobb, húga a kisebb lány. 2. A Kunigunda első házasságából származó három lány valamelyike még anyjával és nevelőapjával lakott, így ő lehet a nagyobbik, Erzsébet a kisebbik lány. Tény az, hogy a lányok elvesznek a történelem kódében.

Bővebb adatokkal csupán az elsőszülött fiúról, Jánosról (1612–1646?) rendelkezünk. Ő egyháztörténetünk igen érdekes, sőt rejtélyes személyisége. Életének első éveit édesapja naplója alapján pontosan rekonstruálhatjuk, viszont tulajdonképpeni működéséről nagyon keveset tudunk. A fellelhető életrajzi adatokat Herepei János szedte csokorba.⁶ Legutóbb Fejér Tamás közölte kivonatos életrajzát, új adatokkal egészítve ki a biográfiát.⁷

¹ *Szenci Molnár Albert naplója*. S. a. r.: SZABÓ András. Bp. 2003. Universitas Kiadó, 188.

² DEBRECENI EMBER PÁL: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak, 2009. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 544.

³ SZATHMÁRI PAP ZSIGMOND: *Szentzi Molnár Albert rövid életrajza*. = Erdélyi Prédikátori Tár (7.) 1837. xxxiii–xxxiv.

⁴ HEREPEI JÁNOS: *Szenci Molnár János*. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. Bp.–Szeged, 1965. JATE, 425.

⁵ TÚRI TAMÁS: *Szenci Molnár Albert erdélyi tartózkodásához*. = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (30.) 2011. 463–469.

⁶ HEREPEI: *i. h.* 1965. (4. jegyzet) 424–433.

⁷ FEJÉR TAMÁS: *A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai*. = Erdélyi Múzeum 2010. 3–4. sz. 112–113.

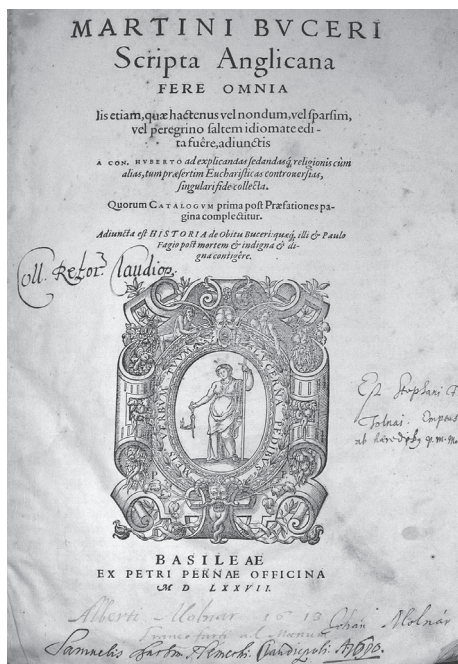
Molnár Jánosról tudjuk, hogy 1612-ben született Marburgban. Herepei feltételezi, hogy Kassán, Kolozsváron, majd Gyulafehérváron tanulhatott. 1638-ban Londonban aláírta a *Formula Sinceritatis*, majd 1638–1639-ben a leideni és a franeker-i akadémiákon peregrinált. Itthoni működéséről még kevesebbet tudunk. Fogarason volt rektor, talán Szászvároson is szolgált valamilyen minőségben. Petelei Husz István mintegy ötven évvel későbbi visszaemlékezése szerint⁸ innen került a kolozsvári szász református gyülekezet másodlelkési állásába. Herepei szerint utóbbi hivatalában, Kolozsváron hunyt el 1646-ban.

Könyvtörténeti kutatásaink során néhány olyan adat került felszínre, amely újabb mozaikkockákkal egészíti ki, illetve korrigálja ezt az igen hiányos biográfiát. Alapvető módszertani kérdés, hogy a felszínre került „Johannes Molnár” bejegyzések Szenci Molnár János kezétől származnak-e, vagy valamelyik másik – pl. Enyedi – Molnár Jánosétól.

Mindaddig egyetlen olyan bejegyzést ismerünk, amely egyértelműen Szenci Molnár Jánosé: Bucer *Scripta Anglicanájá*t⁹ Szenci Molnár Albert 1613-ban Majna-Frankfurtban vásárolta. A kötet következő bejegyzése – Johan. Molnar – egyértelműen Szenci Molnár Jánosé lehet (1. kép), hiszen a kötetet édesapjától örökölte. Következő tulajdonosa Tolnai F.

István kézdivásárhelyi, majd kolozsvári lelkipásztor és tanár volt, aki élete végén kolozs-kalotai esperes, majd 1665-ben a Kolozsvári Református Kollégium tanára, később ugyanitt lelkész és esperes lett.¹⁰ Ő saját kezűleg jegyezte be, hogy a kötetet Molnár [János] örökösaitől vásárolta (emptus ab haeredibus p[ost] m[ortem] Molnár). Ezen túl az ifjabb Molnár írásképe kísértetiesen hasonlít édesapjáéhoz. Minden, a továbbiakban közlendő bejegyzést ezzel vetettünk össze, és úgy ítéltük meg, hogy ugyanattól a kéztől származnak, tehát Szenci Molnár Jánosénak tekintjük őket.

Tanulmányainak helyét is könyvbejegyzések segítségével határozhatjuk meg közelebről. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában őrzik Kálvin *Institúciója* 1612-es, genfi kiadásának példányát, amelynek címlapján a következő tulajdonosbejegyzést olvashatjuk: „Sum Johannis Molnár

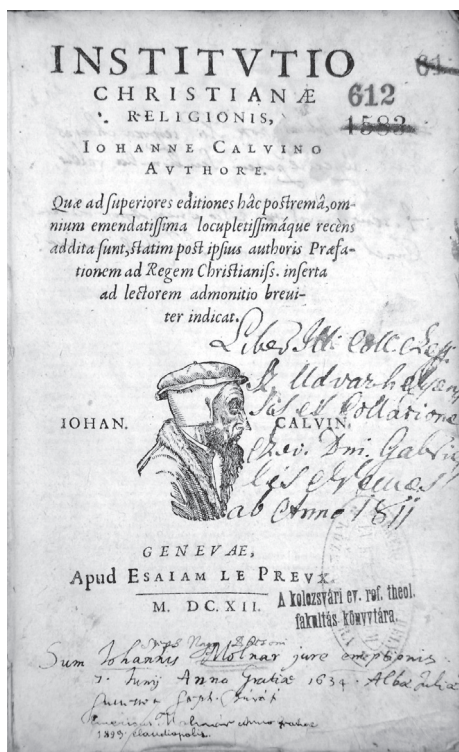

1. kép: Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János possessorbejegyzése Bucer *Scripta Anglicana* című művének címlapján.

⁸ Peteleinek „Az Reformata Szász Ecclesianak Orthodoxus Pappjai, kik egynéhány Esztendőknék elfolyása alatt voltak és az Reformatus Magyar Püspöktől ordináltattak, kiket én tudok, ezek” kezdetű irata megjelenik a kolozsvári református egyházközség levéltárának (ma az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban) leltárkönyvében, de az 1960-as években már hiányzó iratként jelölték meg.

⁹ BUCER, Martin: *Scripta Anglicana*. Basel. 1577. (VD16 B 8924). A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában, a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára kezelésében (a továbbiakban: KvRef) – R 83322

¹⁰ SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. JATE, 265–266.

2. kép: Szenci Molnár János 1634-ben Gyulafehérváron vásárolt *Institúciója*

könyvtárába, majd a 19. századlegvégén a kolozsvári teológiára.

Szenci Molnár János tanítói működésének állomásairól szintén a bejegyzések nyújtanak új információkat. Fejér Tamás – forrásai alapján – Szenci Molnár János fogarasi rektorságának kezdetét 1639-re teszi. Rektorságának végét viszont csak feltételesen datálja 1644-re, ugyanis ebben az évben tűnik fel a következő ismert iskolaigazgató, Lázári János.

jure emptionis 7. Junii Anno Gratiae 1634. Albae Juliae.”¹¹ (2. kép)

Herepei csupán feltételezi, hogy Szenci Molnár János Gyulafehérváron tanult, hiszen ebben az időben a Collegium Academicum volt a legrangosabb erdélyi tanintézet, és a peregrinusok többsége is az itteni diákok közül került ki. E bejegyzés most már bizonyossá teszi, hogy Szenci Molnár 1634-től valószínűleg 1637-ig, külföldi peregrinációja kezdetéig valóban a fejedelmi székváros iskolájába járt.

A kötet újabb kérdést is felvet. Tudjuk, hogy Szenci Molnár Albertet 1634. január 18-án temették.¹² Fia a szóban forgó kötetet tehát kb. öt hónappal apja halála után vásárolta. Az előbbieken említettük és a továbbiakban újabb bizonyítékokkal támasztjuk alá, hogy János megörökölte apja könyvtárának egyes köteteit. Az *Institúció* fordítójának fia miért vásárolt mégis *Institúció*t akkor, amikor apja könyvtárából megörökölhette volna azt?

A kötet 1664 után Csávási István későbbi nagymedvesi lelkipásztorhoz (1669–1678)¹³ került, tőle a század végén Bacsoni Nagy János dévai mesterhez (aki később ismeretlen helyen szolgált lelkipásztorként),¹⁴ majd Pávai Miklóshoz került, utóbbi 1738–1756 között a küküllői egyházmegye gyülekezeteit (Dányan, Magyardező, Marosugra) pásztorolta.¹⁵ Utolsó tulajdonosa Nemes Gábor marosvásárhelyi lelkipásztor (1752–1809) volt,¹⁶ tőle került a Székelyudvarhelyi Református Kollégium

¹¹ CALVINUS, Johannes: *Institutio religionis christianae*. Genf, 1612. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára, 612.

¹² HEREPEI JÁNOS: *Szenci Molnár Albert halála ideje*. = In: *Adattár I. i. m.* (4. jegyzet) 37–45.

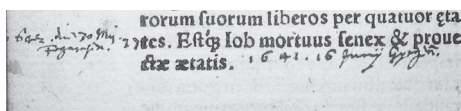
¹³ CSÁVÁSI 1664-ben írta alá a nagyenyedi kollégium törvényeit; vö. JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979. Kriterion Könyvkiadó, 97.

¹⁴ BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd: *A hunyad–zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. 1. Kolozsvár, 2003. Erdélyi Református Egyházkerület, 419.

¹⁵ BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye gyülekezeteinek történeti katasztere*. 1. Kolozsvár, 2009. Koinónia Kiadó, 404.

¹⁶ SZABÓ Miklós–SZÓGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely, 1998. Mentor Kiadó, 344–345.

Szenci Molnár Albert Hódmezővásárhelyen őrzött *Biblia Tigurinjának*¹⁷ bejegyzése további információval gazdagítja fiának biográfiáját. A Zürichben megjelent latin nyelvű Biblia oldalain öt, az 1640-es években datált bejegyzést olvasunk, íráskéjük alapján minden bizonyon Szenci Molnár János kezétől származnak. Ezek közül három nem több az időpont egyszerű megjelölésénél: „die 21 9br 1640”; „die 21 9br 1640”; „Die 1 Julii 1640”.¹⁸ A 318-as fólió verzóján, Jób könyvének végén viszont két, helynévvel ellátott dátum olvasható: „1641. 16 Juny Gyergen” [?], „1642. die 30 Maj. Fogarasen”.¹⁹ (3. kép) Az utóbbi egyértelműen igazolja, hogy a könyv birtokosa 1642 derekán még Fogarason tartózkodott. Ez igazolja Fejér Tamás hipotézisét.

3. kép: Szenci Molnár János bejegyzései az apjától örökölt Biblia Tigurina-ban

Szenci Molnár János szászvárosi rektorsága viszont nem ennyire egyértelmű. Egyetlen szekundér forrás, Petelei Husz István kb. negyven évvel későbbi, elveszett *Memorialéja* utal rá.²⁰ A Szászvárosi Református Kollégium 1669-ben kezdődő diáknévsorának kiadása során²¹ alaposan átnéztük a fenntartó eklézsia és a kollégium Kolozsváron őrzött levéltárát, de nem találtunk Molnárra vonatkozó adatokat. Tény az, hogy az intézmény 1664-től kezdve ismert rektorai többnyire három-négy Enyeden (vagy 1671 után Gyulafehérváron) eltöltött tanulmányi év után foglalták el állásukat. A 17. századi tanítók közül két akadémitát találunk: Halicsi Mihály szászvárosi szolgálata után, 1674-ben ment külföldre, Nádudvari K. István viszont franekeri egyetemjárása (1687–1688) után irányította az iskolát.²²

Tudjuk, hogy I. Rákóczi György 1645-ben nagyobb összeggel támogatta a szászvárosi iskola tűzvézvési utáni újjáépítését, s 24 alumnust taníttatott saját költségén.²³ Nem kizárt, hogy maga gondoskodott megfelelő képzettségű mesterről is, és tudtával hívták meg Fogaras akadémita rektorát a tanintézet élére.

Szenci Molnár János halálának időpontja is sokáig bizonytalan volt. Herepei 1646-ra teszi, megállapítását sírkövének feliratára alapozva. A sírkövet az 1910-es években még maga Herepei is látta, de sem ő, sem Kelemen Lajos nem jegyezték le a feliratát. Kohn Hillel és Zsakó Gyula egyetemi hallgatók az Erdélyi Múzeum 1911-es számában viszont közölték a szöveget. Az 1920-as, 30-as években a házsongárdi temető régi sírköveinek feltérképezése során Herepei már nem találta a síremléket, így a feliratot Zsakó és Kohn közléséből vette át. Eszerint Szenci Molnár János 1646. július 25-én, életének huszonnyolcadik évében hunyt el.²⁴ A felirat hitelességével kapcsolatban már Herepeiben is megfogalmazódott több kérdés: Molnár Albert naplójából pontosan tudjuk, hogy János fia 1612. július 31-én született Marburgban. Ezek szerint 1646-ban 34 évesnek kellett lennie. A sírfelirat évszámai körül tehát gond van.

¹⁷ A kötetet Imre Mihály fedezte fel. Ő ismerteti részletesen: IMRE Mihály: *Molnár Albert Biblia Tigurinjája*. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4. Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*. Szerk.: CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint. Szeged, 1978. JATE, 301–315.

¹⁸ *Biblia. Sacrosancta Testamenti Veteris et Novi [...] translata in sermonem Latinum*. Tiguri MDXLIIII [!] (VD16 B 2622) – a Hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtára FO 147. 299v, 307r, 367r.

¹⁹ *Biblia i. m.* (18. jegyzet) 318v.

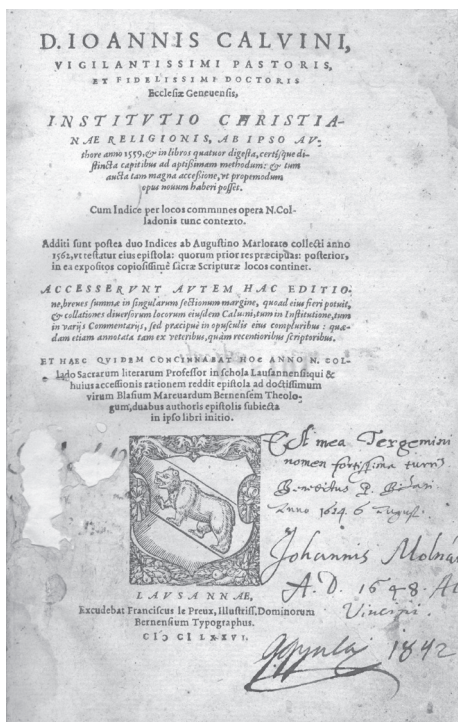
²⁰ HEREPEI: *i. h.* 1965. (4. jegyzet) 428.

²¹ ŐSZ Sándor Előd: *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*. Kolozsvár, 2006. Erdélyi Református Egyházkerület.

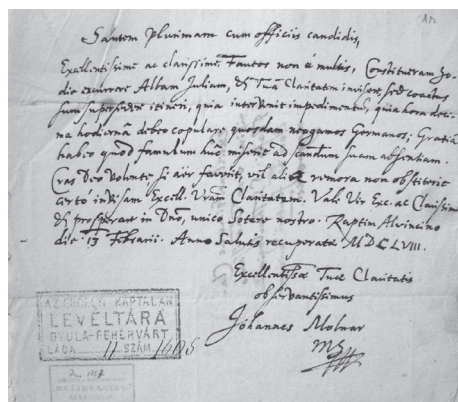
²² ŐSZ: *i. m.* (21. jegyzet) 20–21.

²³ Szabó Károly közli: NÁDUDVARI PÉTER: *A szászvárosi reformata eklézsia története a reformatiótól fogva 1726-ig*. = Erdélyi Protestáns Közlöny 1876. 21–22.

²⁴ HEREPEI János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Bp. 1988. Akadémiai Kiadó, 240–243.

4. kép: Szenci Molnár János 1648-ban Alvincen vásárolt *Institutiója*

5. kép: Szenci Molnár János levele Basirius Izsákhoz, 1658

A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban találtuk azt az 1576-ban Lausanne-ban kiadott *Instituciót*, amelynek első ismert tulajdonosa Bihari P. Benedek kolozsvári iskolamester, aki 1624-ben vásárolta a kötetet. A kronológiai sorrendben következő tulajdonosbejegyzés: „Johannis Molnár A. D. 1648 Al-Vincini”²⁵ (4. kép) A tulajdonos kézírása megegyezik az előbbieken ismertett Johannes Molnáréval. Ez alapján megkockáztatjuk a feltételezést: Szenci Molnár János nem halt meg 1646-ban.

Amikor ezt az adatot 2009-ben a Református Szemle hasábjain közöltük, nyitott kérdésként tettük fel, hogy mit keresett hősünk 1648-ban Alvincen. A kérdésre alighanem kimerítő választ ad az a levél, amelyet Fejér Tamás talált meg a gyulafehérvári Batthyaneumban, majd készségesen átengedett közlésre.²⁶ Segítségét ezúton is köszönjük.

A levél (5. kép) 1658. április 3-án kelt Alvincen, feladója bizonyos Johannes Molnár, akinek kézírása megegyezik a fent említett bejegyzésekével. Címzettje Basirius Izsák (Isaac Basire) (1607–1676) egykori durhami prebendárius, az angol király udvari papja, aki 1649-ben, a polgári forradalom idején menekült el Angliából Franciaországba, majd Konstantinápolyba. Itt találkozott Barsai Ákos portai követtel, aki felhívta rá II. Rákóczi György figyelmét. Így érkezett 1654. december végén Basirius Gyulafehérvárra, és 1658-ig a Collegium Academicumban tanított. 1658-tól különböző településeken húzta meg

²⁵ CALVINUS, Johannes: *Institutio religionis christianae*. Lausanne, 1576. Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár. 101870-es jelzet.

²⁶ A levél ma az erdélyi káptalan Gyulafehérváron, a Batthyaneumban őrzött levéltárában található: X. doboz nr. 33.

magát, majd Rákóczi halála után, 1661-ben tért vissza hazájába, ahol visszakapta eredeti tiszt-ségeit.²⁷

A levél regesztáját Beke Antal ismertette 1896-ban.²⁸ Beke közleményét valószínűleg ismerte Zoványi Jenő; ő a levél aláíróját Enyedi Molnár Jánossal azonosította.²⁹ Enyedi Molnár János³⁰ azonban ebben az időszakban nem lehetett alvinci lelkipásztor, hiszen Apáczai Csere János 1658-ban Enyedi M. János akadémiát járt gyalui lelkipásztortól kapott ajándékba Galenus-kötetet.³¹ Íme a levél:

Excellentissimo ac Clarissimo viro, D[omi]no Isaaco Basirio S[acro]S[anctae] Theologiae Doctori ac fautori meo magno etc.

Salutem plurimam cum officiis candidis,

Excellentissime ac clarissime Fautor non e multis, Constitueram hodie excurrere Albam Juliam, et Tuam claritatem invisere, sed coactus sum supersedere itineri, quia intervenit impedimentum, quia hora decima hodierna debeo copulare quosdam neogamos Germanos. Gratiam habeo quod famulum huc miserit ad s[uppl]eandum suam absentiam. Cras Deo volente, si aer faverit, vel alia remora non obstiterit, certo invisam Excell[entiam] V[est]ram Claritatem. Vale Vir Exc[ellentissime] ac Clarissime etc. prosperare in D[omi]no, unico Sotere nostro. Raptim Alvincino die 13. Februarii Anno Salutis recuperatae MDCLVIII.

Excellentiss[im]ae Tuae Claritatis observantissimus
Johannes Molnar mppia.

Fordítása így hangzik:

A kiváló és híres/nagytiszteletű férfúnak, Basirius Izsák úrnak, a legszentebb teológia doktorának, nagy pártfogómnak stb.

Tiszta szívből jövő üdvözetemet és alázatos szolgálatomat [ajánlom].

Kiváló és nagytiszteletű kivételes pártfogóm, elterveztem, hogy ma Gyulaféhevárra utazom, és nagytiszteletedet meglátogatom, de kénytelen voltam lemondani az utazásról, ugyanis akadály jött közbe, mert ma tíz óraker egy német jegyespárt kell összeeskütnem. Köszönöm, hogy ide küldte szolgálját, kimenteni Önt távolmaradása miatt.

Holnap, ha Isten is úgy akarja, és az időjárás is kedvez, vagy más akadály nem áll utamba, biztosan meglátogatom kiváló hírességedet/nagytiszteletedet. Isten veled, kiváló és tudós férfi, gyarapodj/légy szerencsés az Úrban, a mi egyetlen Megváltónkban.

Sietve [írtam] Alvincen február 13-án, a helyreállított üdvösség 1658-ik évében.

Kiváló hírességed alázatos szolgája

Molnár János sk.³²

²⁷ HERPEI János: *Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből. Basirius Izsák.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2. Apácai és kortársai.* Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1966. JATE, 558–564.

²⁸ BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulaféhevárt.* 3. Bp. 1896. 1605. sz.

²⁹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp. 1977. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának sajtóosztálya, 171.

³⁰ Enyedi Molnár János biográfiáját l. részletesen: HERPEI János: *Ki volt az Apáczainak könyvet ajándékozó Enyedi M. János?* In: *Adattár 2. i. m.* (27. jegyzet) 547–549.

³¹ *Claudii Galeni opera omnia graeca.* Venetiis, 1525. KvRef – R 80037.

³² Ezúton köszönjük meg Buzogány Dezsőnek, hogy ellenőrizte fordításunkat.

A levélből egyértelműen kiderül, hogy Szenci Molnár János Alvincen lelkipásztori szolgálatot végzett. Szolgálatáról közelebbieket is elárul az idézett levél: német jegyespárt kellett összeesketnie. Tudjuk, hogy Kolozsváron a szász református eklézsia papja volt, amin nem kell meglepődnünk, hiszen anyanyelve – a szó szoros értelmében – német volt. Milyen németajkú közösséget kellett Alvincen pásztorolnia? A település lakosságának többsége a 14–15. században németül beszélt; az eklézsia 1590-ig a szászsebes–szeredahelyi káptalanhoz tartozott, és a 16. században még minden bizonnyal több papja (Egidius Pölner, Georg Berren, Matthaues Gemmeus) is német ajkú volt.³³ Elképzelhető, hogy a következő századközepén még egy kétnyelvű (német–magyar) közösségnek volt (egyik?) lelkipásztora Kunigunda Ferinari fia. Az egyházközség levéltárának legkorábbi iratai a 17. század legvégéről származnak, így azok nem igazítanak el a korábbi nyelvi állapotok tekintetében.

Bethlen Gábor 1622-ben anabaptista habánokat telepített Alvincre. Herepei János kutatásai igazolták, hogy a közösség tagjai – korábbi elképzelésekkel ellentétben – nem csehek, hanem németek voltak.³⁴ Elképzelhető, hogy a kevésbé toleráns Rákócziak ezek református hitre való áttérítésével próbálkoztak, ezért küldték oda a németül és magyarul egyaránt beszélő Molnár Jánost. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy a 17. századötvenes éveiben az anabaptista közösségnek saját papjai voltak.³⁵

A legkésőbbi, Molnár Jánosra vonatkozó adat szintén Basirius Izsákkal hozható kapcsolatba. Basirius 1661-ben II. Károly király és családja hívására visszatért Angliába, javainak egy része viszont Erdélyben maradt. Később több kísérletet is tett ezek visszaszerzésére, próbálkozásainak sikeréről azonban nem maradt ránk adat. Erdélyben maradt javairól 1661 után készült egy leltár; ennek egyik példánya a gyulafehérvári káptalan levéltárában, másik példánya Durhamben maradt fenn.³⁶ Ebben a jegyzékben saját ingóságai mellett záradékképpen azon könyveket sorolja fel, amelyeket kölcsönként, ám hazatelepülésekor még nála voltak. Meghagyta, hogy szolgáltassák őket vissza tulajdonosaiknak. A záradék így hangzik: „Libri alieni meis conjuncti ex inscriptionibus comperti, ut reddantur suis possessoribus, religio mihi est. In primis clarissimo domino Joanni Molnaro codex unus in folio, continens varias propria manu Calvini et aliorum protoreformatorum exaratas.” (A sajátjaim közé került idegen könyveknek – amelyeket a bejegyzésekből lehet azonosítani – a tulajdonosokhoz való visszajuttatása az én kötelességem. Legelőször tudós Molnár János uramnak azt a főlíó nagyságú kódexét, amely Kálvinnak és más fő-reformátoroknak saját kézzel írott leveleit tartalmazza.)

A kérdéses főlíás minden bizonnyal azonos az ún. *Collectio Molnariával*, amely Szenci Molnár Albert diplomáit, a neki írott leveleket, illetve nagyjából egytucatnyi európai reformátor autográf leveleit tartalmazó, kb. 350 leveles gyűjtemény volt. Ez valószínűleg soha nem került vissza Molnár Jánoshoz, hiszen a 18. századközepén Bod Péter még a gyulafehérvári káptalan levéltárában tanulmányozta, 1837 körül pedig Szatmári Pap Zsigmond vízaknai lelkész tulajdonában volt. 1845-ben Kemény József a gyűjtemény újrakötött, átrendezett és csupán a Szenci Molnár Albert működéséhez köthető

³³ *Series plebanorum Capituli Cibiniensis*. In: KEMÉNY József: *Collectio minor manuscriptorum historicorum*. V. f. 73r, 83r–v. Ma a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára kezelésében. Jelzett Ms KJ 10-11.

³⁴ HERPEI János: *Kik voltak az alvinczi újkeresztények?* In: *Adattár I. i. m.* (4. jegyzet) 341–343.

³⁵ HERPEI: *i. h.* 1965. (34. jegyzet) 347–348.

³⁶ Legelőször közölte NAGY Gyula: *Adalék Basirius Izsák XVII. századbeli gyulafehérvári tanár könyvtárához*. = Magyar Könyvszemle (8.) 1883. 264–266. L. még: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3. Erdélyi Könyvesházak III.* Szerk.: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. Scriptum Kft. 186. A Durhamben őrzött példányról tudósít KROPF Lajos: *Basirius Izsák kéziratának történetéhez*. = Magyar Könyvszemle (11.) 1886. 68.

leveleket és diplomákat tartalmazó (reformátori levelektől megfosztott) részét a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának ajándékozta.³⁷

A bejegyzés Molnár Jánosról három fontos adatot rögzít:

1. Szenci Molnár Albert talán legbecsesebb kolligátumát fiára hagyta. Mindössze három kötetről, az előbb említett *Scripta Anglicanáról*, a *Biblia Tigurináról* és a *Collectio Molnarianáról* tudjuk vagy feltételezhetjük ezt.

2. Szenci Molnár János baráti kapcsolatot ápolhatott Basiriussal. Ez azért különös, mert az ifjú Molnár 1638-ban a *Formula Sinceritatis* londoni aláírásával csatlakozott a puritán elveket valló fiatal magyar akadémiták köréhez. (Egyébként édesapja utolsó éveiben a *Praxis Pietatis* fordításán dolgozott.) Basirius pedig köztudottan a puritanizmus megveszekedett ellenfele volt. Vagy Szenci Molnár teológiai látásmódja változott időközben, vagy a Basirusról alkotott hagyományos képet kell felülvizsgálnunk.

3. Mivel a jegyzékben szereplő kolligátumot személyesen Molnár Jánosnak kellett visszaszolgáltatni, 1661-ben minden bizonnyal életben volt még. A Kohn–Zsakó-féle sírfelirathoz képest legalább 15 évvel tovább élt.

Véleményünk szerint Molnár János valamikor az 1660-as évek elején hunyt el, s könyvei a 60-as évek második felében kerültek újabb tulajdonosokhoz. 1634-ben szerzett *Institúciójának* következő tulajdonosa, Csávási István 1664-ben írta alá az enyedi kollégium törvényeit,³⁸ és valószínűleg tógátusként jutott a könyv birtokába. Bucer *Scripta Anglicanáját* Molnár János az édesapjától örökölte. Következő tulajdonosa, Tolnai F. István a Partiumban tanult, 1655–1662 között Németalföldön peregrinált, 1662-ben Kézdivásárhelyen lett lelkész, majd 1665-ben a Kolozsvári Református Kollégium tanára, később ugyanitt lelkész és esperes volt.³⁹ Saját kezűleg írta le, hogy a kötetet Molnár [János] örököseitől vásárolta (emptus ab haeredibus p[ost] m[ortem] Molnár). Tolnai valószínűleg Kolozsváron vásárolhatta a könyvet, ez pedig 1665 után történhetett.

Ha Molnár János mintegy 15 évvel később halt meg, mint ahogy eddig véltük, újabb kérdések vetődnek fel biográfiájával kapcsolatban. Ha már 1634-ben vásárolt *Institúciót*, miért kellett 1648-ban még egyet vásárolnia? 1661-ben már 49 éves, meglelt korú férfi volt, és valószínűleg családot is alapított. (A korban egyetlen ilyen korú nőtlen – és nem özvegy – erdélyi lelképásztorról sem tudunk.) Ha igen, akkor voltak-e utódai? Kik a Tolnai bejegyzésében szereplő örökösök?

A nyitott kérdések sora jelzi, hogy a kutatómunka során előkerült adatok számos további vizsgálódás számára is új irányvonalakat jelölnek ki: a könyvtárak 16–17. századi állományának alapos felmérése Szenci Molnár Albert és János újabb kötetait hozhatja felszínre, kiegészítheti az utóbbi biográfiáját. A legnagyobb kérdés viszont Szenci Molnár János szellemi profilja: vajon a magyar egyház- és művelődéstörténet egyik legjelentősebb alkotójának fia mit örökölt apja zsenialitásából?

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

³⁷ A *Collectio Molnarianáról* részletesen két tanulmányban is szóltunk: Ősz Sándor Előd: *Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin levelei. Új adatok a zsolnárfordító és fia biográfiájához.* = Református Szemle (102.) 2009. 747–756; Ősz Sándor Előd: *Szenci Molnár Albert, Kálvin örökségének magyar ápolója.* In: *Fiatalkutatók és Doktoranduszok I. Nemzetközi Teológuskonferenciája.* Szerk.: SZÁVAY László, CSÜRÖS András Jakab, FARAGÓ Dávid. Bp. 2010. ELTE, 109–118.

³⁸ JAKÓ–JUHÁSZ: *i. m.* (13. jegyzet) 97.

³⁹ SZABÓ–TÖNK: *i. m.* (10. jegyzet) 265–266.

SZEMLE

XVI–XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Katalogas. – Lithuanica saeculi sexti decimi et septimi decimi ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Lithuaniae. Catalogus. Sudarė/Concinnaverunt Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė. Vilnius, 2007. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka. XXVIII. 502 l.

A Litván Tudományos Akadémia Könyvtára 1957-ben alakította ki a Régi Könyvek Tárát, amelynek feladatai közül az egyik a litvánokra és Litvániára vonatkozó régi könyvek feltárása, nyilvántartása és az ezekről szóló információk közzététele. A gyűjteményt az Akadémia egy jelentős bibliofil, Tadas Vrublevskis (lengyelesen: Tadeusz Wróblewski, 1858–1925) hagyatékával alapozta meg, de napjainkban is módszeresen törekszik a gyarapítására.

A közép-európai népek történelmi, nemzeti tudata mindig nagyobb területet tart 'patriá'-nak, mint amit a mostani államhatárok kijelölnek, illetőleg számos terület (így az ottani kulturális örökség is) több nép kulturális öntudatának a része. A litván és a lengyel nép története hosszú ideig közös volt, de összefonódik az orosz, a lett és ugyanígy a magyarok történetével is. Éppen ezért érdekes a katalógus bevezetőjében olvasható okfejtés arról, hogy mit jelent a szó: 'Lithuanica'. A könyvtári 'patrioticum' megfogalmazása minden itteni nép esetében hasonló: területi patrioticum (vagyis a mindenkori történelmi területen megjelent valamennyi kiadvány), nyelvi patrioticum (vagyis az illető nép nyelvén írt valamennyi szöveg), szerzői patrioticum (vagyis az illető kulturális közösség tagjának tartott személy művei), tartalmi

patrioticum (vagyis az illető népre és országra vonatkozó, bárhol megjelent, bárki által írt mű). Az egyes népek közti vitákat az okozza, hogy a „mindenkori” országot mint területet másként értelmezik; ugyanígy vitáznak egyes szerzők nemzetiségi hovatartozásáról, de még a nyelvi patrioticum is diszkusszió tárgya.

A most ismertetett kötet szerzői elemzik a 'Lithuanica' kifejezés értelmezési lehetőségeit, és végül a mostani katalógus minden olyan kötet leírását tartalmazza, amely a litvánokkal kapcsolatba hozható vagy a mindenkori Litvániáról szól, és nem litván nyelvű. A nyelvi patrioticum a litván nyelv esetében nem vitatható, nehezen téveszthető össze mással. Litván nyelven pedig a 16. és 17. században a Litván Nagyfejedelemségen kívül nem adtak ki könyvet.

A kötetben 966 kiadvány (1046 kötet) leírását találjuk meg; az első 1501-ben jelent meg (Elucidarius errorum ritus Rhutenici. Krakkó), de 1550-ig mindössze 9 kiadvány található a gyűjteményben, majd a 16. század második feléből további 105. A legtöbb kötet Vilniusban jelent meg, de jelentős a krakkói és a varsói kiadványok száma is. Összesen azonban 16 európai város szerepel a nyomdahelymutatóban.

Nyelvi összetétel szerint a gyűjtemény négyötödét a latin és a lengyel teszi ki; emellett viszonylag sok a német, és előfordulnak orosz nyelvűek is. Mivel a 'Lithuanica' értelmezésébe beletartozik bármely litvánnak tartott személy bármilyen témájú, bárhol kiadott nem litván nyelvű műve is, a mostani katalógusban szereplő tételek műfajilag nagyon sokfélék: a történeti vagy a földrajzi irodalomtól a halotti beszédeken és az országgyűlési iratokon át a bibliamagyarzatokig minden előfordul.

A kötet szerzőinek nem jelent gondot, hogy ki a litván szerző. Korrekt módon azonban gyakran kerül a litván névalak mellé a lengyel névforma is. A gyűjtemény könyvtáron belüli története is jól jelzi a történelemből természetesen következő egyezést a „collectio Lithuanica” és a „collectio Polonica” közt, hiszen ez utóbbi, megszüntetett gyűjteményi rész nagyobb része átkerült az új nevet nyert könyvtári osztályra.

Az egyes kötetek leírása a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően tartalmazza a proveniencia- adatokat is. Egy nevet már említettem, mint akinek a magánkönyvtára megalapozta az Akadémia Könyvtárának patrioticumgyűjteményét; ugyanígy kiemelhető a vilnusi lutheránus egyház (Unitas Lithuanica; lengyelül: Jednota Litewska) könyvtára, amelynek anyagát jelentős részben itt őrzik. A possessorok mutatója persze nagyon gazdag: a lengyel és litván nemesi családok nevei, illetve a terület szerzetesi közösségei nagy számban fordulnak itt elő.

A katalógus kiadása több fontos dolgot jelez a 21. századi Európa számára. Legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy üzenet az európai politikát alakítók számára, hogy a „kulturális sokféleség megőrzése” sokkal fontosabb, mint azt politikai szóvirágként kimondva (hiszen olyan jól hangzik) gondolják. A kulturális sokféleség egyben sokféle nézetet is takar; ezekről is jó lenne beszélni. Minden egyes kis kulturális közösség ragaszkodik saját múltjához, számon tartja annak valamennyi kicsiny jelét: ha ez csak annyi, hogy Martinus Cromerus Lengyelország-története (Historia rerum Polonicarum) foglalkozik a litvánokkal, akkor ezt is patrioticumnak, vagyis „atyai örökség”-nek tartják, merthogy az. Ahogy a lengyeleké is, meg a magyaroké is, sőt, mert Erdélyről is szó van benne, a románoké is. Ahogy kisajátítani semmi értelme – ahogy a más népekre türelmetlenül gondolók teszik –, úgy elfeledni sem szabad: ha elfelejtjük a történelmet, akkor nem a konfliktusok okát szüntetjük meg (amint sok technokrata gondolja), hanem mások tapasztalatának a megismeréséről mondunk le.

A katalógus könyvként való megjelenése pedig az archiválás szándéka mellett azt is jelenti, hogy az emlékezet megőrzésének, az arra vonatkozó ismereteknek az elterjesztésére még ma sem

elegendő egy potenciálisan rendelkezésre álló adatbázis. A könyv külön figyelemfelkeltő tényező.

MONOK ISTVÁN

Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in Honour of Mária Prokopp. Szerk., előszó: Tüskés Anna. Bp. 2009. Centrart Egyesület, 442 l.

Úgy tűnik, hogy a magyar művészettörténeti kutatásoknak az elmúlt években jeles esztendei voltak már csak azért is, mert három kiválóságuk a közelmúltban töltötte be 70. életévét, s ez alkalomból nemcsak gazdag életművükre kellett emlékeznünk, hanem annak is tanúi lehettünk, hogy mennyi tanítványuk és tisztelőjük van az országhatáron belül és kívül. Előbb Prokopp Mária, majd Marosi Ernő és Galavics Géza professzorokra emlékezett a világ. Ne feledkezzünk el persze a fiatalabb, 65 éves Kovács Andrásról sem (Disputatio de quodlibet. [Nyelvtanilag igazán helyesen de quolibet lenne!] Marosi Ernő tiszteletére. Bp. 2010. ELTE BTK, <http://www.btk.elte.hu/dynpage6.exe?f=btke&p1=m:FomenuH&p3=x:FomenuV1,Entry-203&p4=f:5&id=NW-111>. Bonum ut Pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His seventieth Birthday. Eds.: LÍVIA VARGA, LÁSZLÓ BEKE, ANNA JÁVOR, PÁL LÖVEI, IMRE TAKÁCS. Bp. 2010; „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: BUBRYÁK Orsolya. Bp. 2010; Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk.: KOVÁCS ZSOLT, SARKADI NAGY EMESE, WEISZ ATTILA. Kolozsvár, 2011. Erdélyi Múzeum Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány).

A most bemutatandó, Prokopp Máriát köszöntő kötetből az is kiderül, hogy ő Marosi mellett még Pap Gáborról mint hajdan volt egyetemista társáról is igen elismerően szokott nyilatkozni tanítványai előtt. De éppen ez az utóbbi eset azt is mutathatja, mennyire nem csupán a tehetség számít, hanem a tudományos módszertannak és alkotói szorgalomnak is mennyire meghatározó jelentősége van egy-egy életmű alakulásában. Szerencsére ezek az utóbbi tényezők mind megvoltak Prokopp Mária esetében,

akinek fokról fokra felfelé emelkedő pályájában nagyon sokat segített még páratlanul agilis alkata és hihetetlen kapcsolatteremtő készsége is, amelyre szinte mindegyik személyes hangú köszöntője felhívja a figyelmet. Ez utóbbi tulajdonsága segítette őt hozzá ahhoz, hogy alapvetően a középkor és a kora újkor kutatója lévén mégis közel kerüljön e korszak első számú szaknyelvének kutatóihoz, a neolatin szakértőihez is. Így kerültünk mi ketten is munkakapcsolatba, amennyiben a budapesti professzorasszony nem vonakodott még Debrecenbe is eljönni, hogy ott a Debreceni Akadémiai Bizottság és a Societas Neolatina Hungarica keretében egy tudományhónapi rendezvényen az Árpád-ház szentjeinek európai művészetbeli ábrázolásairól beszéljen. Ez az előadása is jól tanúsította, hogy a tudós kutató munkásságában mennyire szervesen eggyé fonódik a hazai műveltségnek széles európai keretek között való szakszerű tárgyalása. Így ez a dolgozata méltán jelent meg abban a tanulmánykötetben, amelyet a Magyar Neolatin Társaság Uppsalába vitt a XIV. Nemzetközi Neolatin Kongresszusra (Schola Europaea – Les valeurs de l’Europe, l’Europe des valeurs. 2009. 259 skk.). A kötetet később egy könyvbemutatón Maróth Mikós, az MTA alelnöke méltatta, akinek neve szintén ott van a professzorasszonyt köszöntők tabula gratulatoriájában. Ahogy szerepel Madas Edité is, aki a már említett könyvértékelőn Prokopp Mária ama másik kítűnő tanulmányáról is megemlékezett, amely a Falvay Dávid által szerkesztett konferenciakötetben (Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a középkorban) látott napvilágot; abban a tanulmánygyűjteményben, amelynek egyik szellemi anyja is maga Prokopp Mária volt. Debrecen érdeklődését Prokopp Mária életműve iránt az is igazolja, hogy a helyi, azóta sajnos megszűntetett kulturális folyóirat, a Debreceni Disputa az elsők között adott hírt az esztergomi Studiolóval kapcsolatos nagy nemzetközi érdeklődést (és vitát) is kiváltó tudományos eredményekről, magát az első számú szakértőt kérve fel egy alapos tájékoztatóra (Új eredmények Vitéz János esztergomi érsek dolgozószobájának falképeiről a 2005–2007. évi restaurálás alapján. = Debreceni Disputa [5.] 2007. 7–8. sz. 113–121).

Mindezt azért is szükségesnek tartottam előadni, hogy jelezzem: bár kifejezetten debreceni szerző

nem szerepel az itt ismertetendő „Festschrift”-ben, azért ez nem jelenti azt, hogy az erős kálvinista kötődésekkel rendelkező civisváros megelégedkezett volna a három évvel ezelőtt köszöntött, évfordulóját ülő alkotóról. Már csak azért sem, mert bár ő elsősorban a magyar katolikus művészet avatott vizsgálója, azért munkásságának mindig is volt egyfajta ökumenikus jellege, még azokban az években is, amikor ez nálunk nem volt különösebben divatos, ahogy általában a vallásos tematika sem. Ezért nagyon jó, hogy például az ünnepi dolgozatok közt van olyan, amely nyomatékkel felhívja a figyelmet arra a chevetogne-i keleti rítusú Benedek-rendi kolostorra, amely immár csaknem száz éve ennek a programnak a hordozója, többek közt példát mutatva a magyarországi görög katolikus szellemiségnek is (vö. Nagymihályi Géza dolgozatával). Ennek jegyében kap helyet a kötetben több olyan írás, amely kifejezetten a reformáció tárgyköréhez kapcsolódik. Ide tartozik Herczeg Renáta (A palágykomoróci református templom) vagy Szőke Balázs (Térgörbembordás boltzatok a 16. század elején. A somorjai református templom hajóboltzata), illetve Tátrai Júlia dolgozata (Protestáns vagy laza erkölcsök? Az öt érzék ábrázolásai a 17. századi holland művészetben). Ennél több írás érinti a keleti rítusú egyházak művészetét, bár nem egyszer főleg azért, mert valamilyen nagy katolikus gyűjteményben kaptak később helyet (vö. Ruzsa György: Quand la staurothèque byzantine d’Esztergom est-elle arrivée en Hongrie?). Puskás Bernadett (Feliratos ikonok a munkácsi püspökség 17. századi emléanyagában) viszont arra mutat rá, hogy a történelmi lengyel területek bizánci rítusú püspökségei a középkor óta kapcsolatot tartottak fent az akkori magyarországi munkácsi püspökséggel. Különösen erősnek bizonyult a visnyai műhelyből kiinduló Ilia Brodlakovics hatása, aki valószínűleg saját műhelyt is nyitott az új területen. Ennek a mesternek képei nemcsak stílusuk miatt érdemlik meg az érdeklődést, hanem azért is, mert felirataik gyakran fontos művelődéstörténeti információkat is adnak. Tanulságos Terdik Szilveszter írása is (Mária-szimbólumok a balázsfalvi székesegyház ikonosztázán), amely egyszerre mutatja ki az erdélyi román görög katolikus egyházi központban az ortodoxia jelenlétét, s ugyanakkor azt a különlegességet, hogy – feltehetően a nyugati

grafikus művészet hatására – a szimbólumok mellől itt többször elmaradnak a proféták. Márpedig ez rendkívül ritka a bizánci művészetben; a szerző ezt a körülményt egyaránt magyarázza Balázsfalva különleges földrajzi elhelyezkedésével, valamint az adott, 18. századi történelmi szituációval. Bizánc persze Itálián keresztül és talán éppen osztrák és más közép-európai területeken keresztül is hatolt, mégpedig a balázsfalvi lenyomatnál jóval korábbi időben, ahogy arról Szabó Tekla dolgozata tanúskodik, aki a történelmi Magyarország területén az italo bizánci stílusú falképek jellegzetességeit tárgyalja, s ezzel mintegy mestere örökébe lép; hiszen Prokopp Mária volt az, aki úttörőnek bizonyult az italo bizantínikus falképek csoportjának bemutatásában az 1300–1470 közötti időszakban.

Van azután olyan tanulmány is a kötetben, amely a zsidó vallással kapcsolatos: Komárik Dénes Hofrichternek ez idáig ismeretlen zsinagógatervét járja körül, rámutatva egyúttal a bécsi példára is, ami jelzi, hogy Magyarországon azért nemcsak az itáliai hatásokkal kell számolni, hanem a Habsburg Birodalom bonyolult politikai, kulturális és szellemi hálózatának kisugárzásával is, ahogy azt számos más tanulmány is aláhúzza. Ezek a műzömét adó katolikus tárgyú írások közé tartoznak; közülük nem egy azt hangsúlyozza, miként állította a Habsburg-ház a régebbi magyar kultikus hagyományokat saját törekvései szolgálatába. Mint Szilárdfy Zoltán (Sajátos típusok Árpád-házi Szent Erzsébet barokk ikonográfiájában) nyomatékkal kiemeli, a négy évtizedig a magyar trónt is elfoglaló Mária Teréziát nem véletlenül mutatták be a korabeli ábrázolásokon nem egyszer Szent Erzsébet alakjában elrejtve: ilyen módon az osztrák uralkodó mintegy a szegények megsegítőjének tűnik fel. Nemzeti szentjeink kultuszának ápolása tehát nem csupán a függetlenségi törekvéseket erősítette, miként bizonyos korszakokban sokáig megpróbálták tendenciózusan és egyoldalúan elhithetni velünk, hanem megvolt ennek a nagyon is magas színvonalú művészi ellensúlya, aminek volt is alapja, hiszen több régi püspöki központot éppen a Habsburgok hívtak újból életre eredeti helyükön. Ezzel a szellemisséggel vág egybe a székesfehérvári székesegyház oltárképe is, amelynek mennyei zónájában Szűz Mária alakja talán ugyancsak Mária Teréziát idézi, miként

az országot neki felajánló Szent István képében sokan a királynő már elhunyt férjét, Lotharingiai Ferencet sejtették (vö. Smohay András: Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletének újkori emlékei). Ehhez csak annyit tennék hozzá: hasonló a helyzet például a vasvári Mária-kegyeszobor esetében is, amelyben szintén fölfedezhetők az osztrák uralkodóasszony vonásai, ahogy erről Szilárdfy már korábban írt (vö. A kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése. In: Búcsújáró magyarok. Szerk.: BÁLINT SÁNDOR, BARNÁ GÁBOR. Bp. 1994. Szent István Társulat, 323–348. 347).

Mindennél persze sokkal összetettebb képet mutat a magyarországi szentek tiszteletének története, ahogy arról a kötet megannyi dolgozata így vagy úgy tanúskodik, hiszen ez a vizsgálati terület az ünnepektől mester egyik központi kutatási tárgya volt évtizedeken keresztül, részben túlívelve az országhatárokon is (akárcsak tanítványai egyes munkái). Ehhez a tárgyhoz lásd az alábbi tanulmányokat: Jankovits Katalin: Árpád-házi Jolánta/Violant temetkezése Vallbona de les Mongesben (Lérida, Katalónia); Kerny Terézia: Magyar szent királyok középkori kompozíciói a templomok külső falain. Az utóbbi szerzővel kapcsolatban külön kiemelni szeretném szerepét az adott téma vizsgálatában, hiszen megannyi kultusz történeti és ezzel összefüggő ikonográfiai tanulmánya van. Így a katonaszentekről a középkori magyar művészetben (Ars Hungarica [12.] 1984. 2. sz. 161–176), a Szent László-kultuszról a Zsigmond-korban (vö. Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Szerk.: BEKE LÁSZLÓ, MAROSI ERNŐ, WEHLI TÜNDE. Bp. 1987. 353–363) vagy ugyanerről a szentről mint a „keresztény lovagoknak oszlopá”-ról (Művészettörténeti adalékok a kerlési ütközet ábrázolásaihoz. In: A Szent László-legenda középkori falképei. Szerk.: LÁSZLÓ GYULA. Bp. 1993. 213–226), és hogy még két írását megemlítem: „László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301)” (In: Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok az Árpád-kor folklórából. Szerk.: PÓCS ÉVA, VOIGT VILMOS. Bp. 1996. 185–203), illetve „Szent László tisztelete és középkori ikonográfiája” (In: Ave rex Ladislaus. Szerk.: HANKOVSKY BÉLA, KERNY TERÉZIA, MÓSER ZOLTÁN. Bp. 2000. 30–41). S akkor még utalnunk kell „Az angyali koronázás motívuma Szent István ikonográfiájában” című írására is (Ars Hungarica

[31.] 2003. 1. sz. 5–30), csakúgy mint az általa szerkesztett jeles konferenciakötetre (Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre születésének ezredik évfordulója alkalmából. Székesfehérvár, 2007), amely e sorok írójának „Intelmek”-kel kapcsolatos tanulmányaiban is referenciaértékű sok más egyéb munka mellett. Nem tartozik ugyan a magyar szentek kultuszához, de különösen nagy súllyal bír a kötet tanulmányainak anyagában a Szűz Mária-tisztelet, amit különösen jól magyaráz a Szent Istvánhoz kötött keresztény országalapítás (csupán illusztrációképpen utalok itt Szabó Zsuzsa írására: Mária megkoronázása a csíkszentdomokosi oltárképen).

Mint már utaltunk rá, s közismert is, Prokopp Mária kutatásaiban alapvető jelentőségű a Vitéz Jánoshoz kapcsolható esztergomi Studiolo vizsgálata, amelynek Temperantia figuráját ő Sandro Botticelli firenzei festővel hozza kapcsolatba. Ez egyeseket meggyőz, míg mások fenntartásokkal élnek vele szemben. Ahogy szinte magától értetődik, a tanítványok nagy része általában kiáll a mester feltevései mellett, sőt újabb érveket is felvonultat az elképzelés mellett, mások viszont ellenérveket sorakoztatnak fel. Az előbbi csoportba tartoznak a munkatársak, Wierdl Zsuzsa és Vukov Konstantin, s az utóbbi főképp építészeti szempontokból hoz fel valószínűsítő megfigyeléseket, amennyiben dolgozatában (Az esztergomi Studiolo falképe és a festett architektúra) az erényalakokat övező festett architektúra képi párhuzamainak előszámlálásával kívánja bizonyítani a firenzei festő ecsetjének nyomát. Bár ebben a kötet BUKSZ-beli kritikusa, Prajda Katalin súlyos buktatókat vél felismerni, magam elismeréssel fogadtam az érvelésébe antik példákat is bevonó, logikus okfejtésű dolgozatot.

A kötetben található sok más, Esztergom városával és emlékeivel foglalkozó egyéb dolgozatot itt most nem kívánom mind számba venni, hiszen ezek érthető módon nagy bőségben találhatók. Prokopp Mária ugyanis az említett kutatásokon kívül Esztergomban végezte általános iskolai és gimnáziumi tanulmányait. Egyetemi szakdolgozatát az esztergomi várkapolna 14. századi falképeiről írta, s 1962–1968 között ugyancsak itt volt első munkahelye az esztergomi Balassa Bálint Múzeum és Vármúzeumban. Ezért iskolájának tagjai természetesen helyezik előtérbe ezt a várost; így én

inkább azt emelem ki, hogy Vukov dolgozatához hasonlóan sokan mások is érintik mind az antik vonatkozásokat, mind az itáliai kapcsolatokat. Ezzel igazolják, hogy keresztény államilapításunk óta folyamatosan a mindenkori európai kultúra része voltunk egy többnyire nagyon jól működő kölcsönösségi alapon, amely még a török hódoltság időszakában sem szakadt meg teljesen. A kassai régész, Martin Pristáš írása például a helyi Lapidariumban található római sírkövekkel foglalkozik, amelyeket ő a Kr. u. 3. század első harmadára datál. Kár, hogy ez az angol nyelvű tanulmány ugyanúgy nem tartalmaz magyar nyelvű összefoglalást, ahogy a kötet más, idegen nyelven publikált tanulmányai sem. Ez a körülmény egyáltalán nem könnyíti meg ezeknek az írásoknak az eljutását a szélesebb közönséghez. Ugyanakkor – nagyon helyesen – a magyarul közzétett tanulmányok mind tartalmaznak angol, olasz, német, francia vagy spanyol nyelven írt összefoglalást, ami a külföldi szakemberek számára is adhat eligazítást ezen publikációk lényegéről. Ókori vonatkozású egyébként egy másik dolgozat is: Guido Tigler tanulmánya, amely a római stílének az észak-itáliai és az ausztriai középkori templomokban történő újrahasznosítását és utánzását vizsgálja. Ennek szintén megvannak a hazai párhuzamai, gondoljunk csak Szent István híres szarkofágjára, amely ugyancsak egy ókori alkotás átforgatása.

Esztergom mellett egyéb, a történelmi Magyarország területén található városok is kiemelt helyet kapnak a dolgozatokban. Ezek nem egyszer azokhoz a friss kutatási irányzatokhoz is kapcsolódnak, amelyek a Pierre Nora nevével fémjelzett ún. lieux de mémoire vizsgálatokkal állnak összefüggésben, például Győr, Veszprém, Kassa felé fordítva a figyelmet. Ez a tény persze ugyanakkor azt is jelezheti, hogy azért ez az irányzat közelről sem annyira új, mint egyesek ma állítják, mert már magának Prokopp Máriának a régebbi írásai is részben ezzel a tárgykörrel állnak összefüggésben. Tanítványai tehát legalább annyira az ő munkáját folytatják, mint amennyire egyes esetekben mégis inkább már egy új tendencia mögött sorakoznak fel; mint az az írás is, amely a Magyar Nemzeti Múzeum képtárát igyekszik a közös emlékezet egyik kiemelt helyeként bemutatni (Basics Beatrix).

Tekintélyes továbbá azoknak az írásoknak a száma is, amelyek a képzőművészetek tágabb területéről, például az iparművészetből veszik témájukat. Azon belül is főképp az egyházi élettel rokon vidékeket elemzik, mint amilyen a harangkészítés; ehhez olyan írások kapcsolódnak, mint Juraj Gembický vagy Szőke Mátyás és munkatársai (Konrád mester visegrádi nagy harangja és a középkori iglói harangöntő műhelye), illetve Millisits Máté tanulmánya (A budapesti Szent István-bazilika harangjai és harangjarmái). Ide kívánczik még Rákossy Anna dolgozata is (A sokszorosítás szerepe a későközépkori magyarországi kelyhek készítésében), ahogy ide sorolható még Prékopa Ágnes (Túl az időn. Az irodalom és a zene motívumai XIX. századi órák dekorációin) és a kiváló szerkesztői munkát is végző Tüskés Anna (A Schmidt-cég „pozzói”-nak problémája) egy-egy kérdésfelvetése úgyszintén. Vannak olyan tanulmányok is, amelyek a képzőművészeti feltárások technikai előrehaladását kívánják segíteni, hatékony eszközöket adva az újabb és fiatalabb kutatók kezébe (vö. pl. Bóna István: Fototechnikai vizsgálatok a zsámbéki középkori romtemplomban).

Mindez együtt, a számos kényszerű mellőzés ellenére, ékesen tanúsítja mind Prokopp Mária sokszínű életművét, mind iskolájának gondolati és módszertani gazdagságát. Az ismertetettek többnyire azt is hangsúlyozzák, hogy Prokopp Mária mindig azt vallotta Szent Ágoston nyomán: a vallásos hit ismerete nélkül nem lehet a dolgok mélyére hatolni, s ugyanígy a régi korok művészetét sem lehetséges igazán szakszerűen vizsgálni. De megvan e megközelítés jelentősége a modern művészetek bizonyos területein is, ahogy azt Chagall vagy akár Prokop Péter életművének bemutatása bizonyíthatja (vö. Dombrovsky Ninette, Kontsek Ildikó vázlataival). Mindez pedig szorosan összefonódik a Biblia szellemi kincsének ismeretével, ahogy erről a Szent Korona elemzése is tanúságot tehet (Kiss Etele), noha ez a téma az itteninél sokkal összetettebb elemzéseket igényel majd, miként ezt éppen e sorok írója maga is tervezi. Egyelőre azonban főképp Nemerkenyi Előd ama kiváló doktori értekezéséhez kell hogy utaljам az olvasót, melynek említése sajnos e Festschriftből hiányzik (Latin Classics in Medieval Hungary. Eleventh Century. Debrecen–Bp. 2004. University

of Debrecen Faculty of Philosophy Department of Classical Philology – Central European University Department of Medieval Studies /CEU Medievalia Volume 6. AFA@A XIV./)

Ezzel pedig eljutottunk az irodalomhoz, amely az ünnepi kötet néhány igen színvonalas tanulmányának a tárgyát képezi, hiszen szó és kép mindig is párban járnak. Erre figyelmeztet Pál József munkája, amelynek sokatmondó címe magának az egész kiadványnak is a címét adta, s melyet én így fordítanék: „Minden teremtménynek megvan a jelképes értelme”. Ez mind a képzőművészetben, mind az irodalomban megmutatkozik a legkülönbözőbb szintekhez és árnyalatokhoz kapcsolódva, ahogy azt a szegedi professzor példái, de voltaképpen Prokopp Mária egész munkássága is bizonyíthatják. Megvan ez a szimbolikus jelentése Szent Erzsébet alakjának (I. J. Újváry Zsuzsanna tanulmányát) csakúgy, mint a Róma-alapítókat állítólag szoptató anyafarkasnak, amely „össznemzeti” üzenete révén kerülhetett be Szapolyai János impreszájába (Gyulai Éva). De megvolt a maga jelképes jelentősége a magyar kultúra szempontjából Dantének is, akinek „budapesti kódexével” Sárközy Péter foglalkozik a magyar–olasz kulturális interakciók tárgyköréhez kapcsolódóan. Mindez pedig együttesen jól összefüggésbe hozható annak a kiváló magyar tudósnak a szellemiségével, akinek a mai hetvenesek nemzedékére óriási korszakfordító hatást gyakorló alakját Szörényi László idézi meg. Klaniczay Tiborról van szó, aki szoros együttműködésben állt a modern neolatin stúdiumokat megalapozó Jozef Ijsewijnnel, akinek idevágó alapvető *Companion*-ját viszont annak idején én mutattam be a *Filológiai Közönyben* ([27.] 1981. 4. sz. 473–478) és az *Acta Litterariában* ([23.] 1981. 1–2. sz. 171–175).

Az ismertetett kötet utóbb említett tanulmányai ugyanúgy kitűnően meg vannak szerkesztve és alapozva, ahogy Érszegi Gézának a proszópographia módszerével élő történeti dolgozata is (Castellum Stikat). Ezek egyöntetűen kiemelkedő voltukkal jó módszertani bázist szolgáltathattak volna néhány túl szubjektív vagy éppen pályakezdő írás számára. Kár, hogy ilyenek is akadnak, s ezek valóban némiképp zavarólag hatnak a különben nagyon impozáns megszerkesztésű kötetben, amelynek e fogyatékoságaira már Prajda Katalin is felhívta

a figyelmet említett bírálataiban. Mi itt még csak néhány zavaró sajtó- és elválasztási hibát tennénk szóvá, ami persze mind a gyors és hatalmas munkával, mind a számítógép használatával szükségképpen együtt szokott járni (vö. pl. „Annunciatio”, helyesen: Annunciatio – 20; „Regni Hungariae descriptio vera”, helyesen: descriptio; „in consinio”, helyesen: in confinio; „meggyezni”, helyesen: megegyezni – 411. stb.). A lényeg azonban az, hogy a magyar művészettörténet „Mária”-jának sikerült kulturális életünk részéről egy egészében nagyon szép, a művészetek valódi erejét megidéző ünnepi csokrot átnyújtani. Azért, hogy még legyen módja e hazai kertünkben nagyon sokáig sikerrel munkálkodni a rá oly jellemző teljes vitalitással, mert ha valaki meg tudja erősíteni Pál apostol és Szent Ágoston egybecsengő állítását, akkor ő valóban igazolja ezt: *omnis creatura Dei bona est* (1 Tim., 4, 4; in psalm. 141 enarratio 1).

HAVAS LÁSZLÓ

Paas, John Roger: The German Political Broadsheet 1600–1700. Vol. 10. 1671–1682. Wiesbaden, 2010. Harrasowitz Verlag. 483 l.

John Roger Paas politikai tartalmú rölapokat bemutató katalógusának 10. kötetébe 15 ország 89 gyűjteményéből származó 333 rölapot és 94 variánszt válogatott be, négy magyarországi gyűjtemény anyagát is felhasználva (Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Országos Levéltár és Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára). Bár az 1671–1682 közötti időszakot átfogó kötet által kijelölt kronologikus kezdő és végpontokhoz nem kapcsolódnak különösen jelentős nagy történelmi fordulópontok, mégis nagyon fontos változások összességében az 1670-es években. A változások mibenlétének megragadása, szintézist teremtő lehetősége ad nagy jelentőséget a sorozat e kötetének. Az 1660-as éveket összegző 9. kötetben (1662–1670) a török elleni háborúk hírei domináltak a korabeli sajtóban, így a rölapokon is: a candiai háború (1645–1669) és a magyarországi török elleni háború (Erdély váltságától nézve a változásokat: 1657–1664), s majd az 1683-tól induló következő kötetnek is a török elleni küzdelem lesz a meghatározó problémája.

Az 1670-es években Franciaország Hollandia elleni támadása okozza a legjelentősebb külpolitikai változásokat a Német-római Birodalom történetében. Ha címlapot kellene választani a 10. kötethez, a legtalálhatóbb kép az 1672-ben megjelent „Ausländisch-Europäischer Potentaten wie auch Französisch- und Holländischer Kriegs-praeparatorien Staats-Discurs” című lenne, mely egy kártyaasztalt jelenít meg. Bár a képen csak négy személy kártyázik, a kép alatti szövegben 36 szereplő szólal meg, jelezve, hogy ilyen sok résztvevős az európai hatalmi erőviszonyok alakításáért folytatott küzdelem Svédországtól Portugáliáig, Angliától Velencéig, s ebben nemcsak a nagyhatalmak, hanem kisebb államok, sőt a birodalmi városok is fontos szerepet kapnak. A kép és a szöveg is szellemesen és lényeglátóan segíti a kitágult politikai térből érkezett nyomtatott információk közötti eligazodást. Ez a színvonalas metszetes nyomtatvány sokoldalúan sűríti magába a rölapműfaj jellegzetes változásait az 1670-es években. Egyrészt a kép és a szöveg egyre szorosabb összefüggését, hiszen a metszetek könnyen megjegyezhető szimbólumait részletes és pontos politikai információkkal értelmezte a szöveg. Másrészt arra is rávilágít a széleskörű külpolitikai kitekintés, ami magának a kötetnek a tanulsága, hogy milyen hatalmas háttérismeretet mozgatótt meg és tételezett fel egy-egy szellemes rölap, bizonyítva azt is, hogy tudatos és hatékony az együttműködés a különböző sajtóműfajok között. A 17. század második felére már jól látható, hogy egy-egy jelentős nürnbergi, augsburgi, frankfurti vagy hamburgi nyomdász- és kiadódinasztia milyen tudatosan építette egymásra a saját kiadványaiból a különböző sajtóműfajokat. A rölapok a látványos képi információ mellett is alapvetően már a képzett elitnek szóltak: nem az olvasni nem tudóknak, hanem kifejezetten az újságolvasó, művelt rétegeknek. Hatalmas mennyiségű információ vált hozzáférhetővé a nyomtatott hetilapok és kiadott hivatalos jelentések alapján, de azok nem tartalmaztak kommentárokat és magyarázatokat. E tekintetben is a kora újkori információrobbanás jelenségét észlelhetjük. Amint az uralkodói udvarokban a rejtjelezett információkat is kódolták és kivonatolták ehhez értő szakemberek, úgy a szélesebb nyilvánosság előtt megjelenő nyomtatott híreket is értelmezték és

súlyozták az allegóriákkal megjelenő rölapok és jogi, valamint államelméleti problémákat elemző pamfletek. A rölapok által megjelenített összkép egy adott időszakra így abból a szempontból is sokatmondó, hogy milyen politikai és hadi eseményekről jelentek meg képes tudósítások, milyen problémák kerültek az érdeklődés középpontjába, mely kríziseket értékelték hosszú távon is számottevőnek. Ezért is érdemes a 17. századi politikai tartalmú rölapokat kronologikusan is számba venni, még akkor is, ha egyre nehezebb megállapítani, hogy melyek is a politikai tartalmú kiadványok, illetve melyek nem azok. Az is nehezíti a vizsgálatot, hogy a különböző sajtóműfajok erősen hatnak egymásra, így az adott esemény korabeli megjelenítését nem lehet csak a rölapok alapján feltérképezni. A rölap műfaja azonban bizonyítja, hogy volt-e jelentős propaganda az adott krízis kapcsán. Az érdemi politikai információk hangsúlyos jelenléte a rölapokon azt is eredményezte, hogy a hatalomgyakorló elitnek egyre erőteljesebben kézben kellett tartania az újságokat, aktuális kérdésekkel foglalkozó nyomtatványokat, ami azonban volt nem könnyű feladat, hiszen a kora újkori nyilvánosságát – különösen a Német-római Birodalom területén – sokféle hatalmi központ el tudta érni. A birodalom külpolitikai konfliktusok iránti nyitottságát, különösen a francia, svéd és török elleni háborúk széleskörű hatását komoly kihívásként és lehetőségként mutatták be a korabeli német nyelvű képes újságok (P-3221, P-3222).

A kötet négy történeti bevezetőt ígérő tanulmánya közül az egyik a francia területi expanziót vizsgálja a korszak egyik legfontosabb és végig meghatározó kérdéseként (25–34), míg egy másik rövid összegzést ad a balti térség birtoklásáért vívott küzdelemről, melyben Svédország még mindig jelentős tényező volt (35–37). De nemcsak a folyamatosan változó ellenségkép rajzolható meg a 17. századi német nyelvű rölapok tükrében, hanem az európai hatalmi erőviszonyokban betöltött szerepért való küzdelem is a diplomáciai és hadszíntéren egyaránt. A szövetségesek reprezentációs versengését jól érzékelteti a leghatékonyabb műfaj, a metszetekkel illusztrált rölap, mely éppen képi információi és relatíve rövid szövegei miatt könnyen lépte át az országhatárokat. Az 1670-es években a holland állam nemcsak a csatatereken,

hanem a propagandaháborúban is intenzíven lépett fel: holland pamfletek, politikai értekezések sora jelent meg németül is, német kiadóknál is. Ezek között érdekként, a protestáns vallásszabadság védelmére és érdekére hivatkozva hirdették XIV. Lajos „univerzális” uralmának minden európai országot érintő veszélyét (P-3069, P-3070, P-3077, P-3177) – bár XIV. Lajos strasbourgji bevonulásának ceremóniáját is részletesen bemutatták jó nevű német kiadók rölapjai (P-3254, P-3255, P-3256, P-3257, P-3258, P-3259). A rölapkatalógus e kötete azt is mutatja, hogy holland hatásra nemcsak az európai politikai színtér jelent meg egyre fontosabb fogalomként mind gyakrabban német rölapokon, hanem a képi szimbólumokban is növekedett az állam működésére, hatékonyságára való utalás (P-3072, P-3125, P-3126 és PA-658). Az állam növekvő ereje nemcsak a külső ellenséggel, hanem a belső ellenféllel való leszámolásban is tükröződött: látványosan nőtt a korábbi hatalmi elittel való leszámolást bemutató rölapok száma.

Modernizálódott a hatalomgyakorlás reprezentációs eszköztára. A háború pusztításának tradicionális jelképei mellett a legitim hadviselést hirdető szimbólumok és a béke jelentőségét éltető allegóriák (például a nymwegeni békéről P-3171, P-3172, P-3212, P-3213) egy új államelméleti gondolkodást hirdető normarendszer elterjedését mutatják. A kötet harmadik bevezető tanulmánya kiemeli I. Lipót császár dinasztikus törekvéseit, s azok gondos „kommunikálását” is (23–24). A rölapokon is megjelenített ünnepek nemcsak a császári udvar elitje számára, hanem a szélesebb nyilvánosság előtt is megjelenítették e korszakra eső két házasságkötésének jelentőségét (1673 októberében Klaudia Felicitasszal, majd 1676 decemberében Eleonóra Magdalénával), különösen pedig első fia, József születésének a fontosságát (1678. július 26.); ez utóbbi eseményt kvalitásos nürnbergi és bécsi rölapok adták hírül (P-3199, P-3200, P-3201, P-3202). A császári udvar nemcsak XIV. Lajos színvonalas propagandájával versengett, hanem a másfajta értékrendet s hatalomgyakorlást hirdető holland allegóriák hatásával is számolnia kellett.

Az 1670-es években megjelent magyar vonatkozású politikai rölapok is óriási változást tükröznek az előző évtizedhez képest.

Az 1663–1664-es években a Magyar Királyság a török elleni küzdelem legjelentősebb katonai és politikai színtereként, a magyar politikai elit pedig a török háború meghatározó európai tényezőjeként volt jelen a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. Zrínyi Miklós horvát bán, Zrínyi Péter, Batthyány Ádám főkapitány, Wesselényi Ferenc nádor és Esterházy Pál tevékenységét is pozitív hírnév övezte. Az 1670-es évek magyar vonatkozású röplapjai viszont egyértelműen negatív képet tükröznek. A változást a bevezető tanulmány „A magyarországi rebellió”-ként foglalja össze (17–21), jelezve, hogy a császári udvar nyílt abszolutizmusra való törekvésének időszakában (1671–1681) az uralkodóval való konfrontációról, mozgalmakról és felkelésekről jelentek meg képekkel illusztrált tudósítások magyarországi eseményként. A röplapok 1671. április 30-át követően Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc, illetve Bónis Ferenc kivégzéséről adnak felismerhető, hiteles arcképekkel illusztrált tájékoztatót és részletes, hivatalos jelentésekre támaszkodó beszámolót. Elemzésüket megnehezíti, hogy legtöbb esetben a kiadványon nincsen sem metsző, sem pedig kiadó jelölve. A korabeli nyomtatott hetilapok és jelentések egyértelműen bizonyítják, hogy a császári udvar tudatos és erőteljes propagandával számolt le nemcsak a császárelenes mozgalommal, hanem a magyar főnemesek hírnevével is. Leghatékonyabban Nádasdy Ferenc országbíró nemzetközi imázsával, aki pedig a politikai programját sokoldalú mecenatúrával tudta megfogalmazni. A bevezetésben említett 1672-es röplap szövege a magyar főnemességnek az európai politikai színterről való kiszorulását és az Erdélyi Fejedelemség megváltozó kapcsolatrendszerét mutatja be gúnyversekben. A negatív képet tovább erősítették a Pika Gáspár-féle mozgalom leverését követő kivégzésekről szóló tudósítások, amelyeken a háttérben a Thököly család vára, Árva látható (P-3016, P-3017, P-3018, P-3030). 1680-ra Thököly Imre már az elbocsátott végvári katonaságra, a birtokát veszített protestáns köznemesi rétegre támaszkodva vált egyre jelentősebb katonai, majd politikai tényezővé, melyet azonban ekkor még csak hetilapok hírei és nyomtatott hírlevelek tettek közzé; metszetes röplapok csak 1682-től jelentek meg Thököly Imréről. A röplapkatalógus 1682-es

korszakhatára miatt még plasztikusabban kitűnik, hogy 1682-ig a német nyomtatványokban nem olyan kedvezőtlen Thököly megítélése, mint Bécs török ostromát követően. A katalógus 11 féllalagos és lovas portrét tartalmaz Thököly Imréről, közte öt rövid, de információkban gazdag életrajzot Thököly Imre gondos neveltetéséről, birtokairól és Zrínyi Ilonával kötött házasságáról (P-3268, P-3269, P-3270, P-3271, P-3272). A magyar főmél-tóságok reprezentációjának színvonalát Esterházy Pál és Thököly Éva egész alakos ábrázolásával illusztrált nyomtatott esküvői meghívója mutatja (P-3280). Esterházy Pál nádor politikai súlyát az 1681-es soproni országgyűlésen lezajlott királyné-koronázás metszetei is tükrözik (P-3260), különösen az eddig nehezebben hozzáférhető londoni metszet (P-3261). Nemcsak az uralkodói reprezentáció, hanem az országgyűlés jelentősége is érzékelhető azon a röplapon, melyen a koronázási ceremónia képe mellett egy Érsekújvárnál és Lipótvárnál látott, turbános törököket és koronát sejtető csodás égi jelet közölnek újra (P-3266), a kortársak számára is közérthetően megfogalmazva, hogy újabb török támadás várható, ezért is fontos az uralkodó és a magyar rendek kompromisszuma. A pozsonyi vár felett látott, tüzes sárkányt mutató 1681-es égi jel is hasonló közérthető képeket használ (P-3251).

A katalógus kronologikus áttekintése azt is tükrözi, hogy egyre pontosabbá és szakszerűbbé váltak a röplapokon közölt térképek és váralaprajzok (P-2985, PA-574, PA-575, P-2990, PA-577, PA-580), egyedivé az arcvonások, felismerhetőek a portrék (PA-633). A nagyszámú csodás égi jel korabeli, igen heterogén értelmezései pedig a természetudományok iránti érdeklődés növekedését bizonyítják. Bár egy ilyen szerteágazó tematikájú röplapkatalógus részletes kommentálására csak egy kutatócsoport vállalkozhat, talán érdemes lenne a bevezető tanulmányokban nemcsak rövid történeti áttekintést adni, hanem másfajta problémaköröket, összefüggéseket is kiemelni még az adott műfaj adta, szűk keretek között is, s például arra is kitérni, hogy mi a jelentősége a csodás égi jelekre vonatkozó nagyszámú (harmincnál több) röplapnak. Érdemes lenne kiemelni a röplap műfaján belüli változásokat, illetve a műfajok átjárhatóságát, a háttérterületek kiszélesedését; például azt, hogy miért kerülnek be a politikai röplapok közé a kvalitatív

kalendáriumlapok, melyek valóban hatnak a röplapok szimbólumrendszerére, elméletileg azonban más műfajhoz tartoznak. A Nádasy Ferenc arcképével és rövid gúnyversekkel kiadott metszetes kiadványok esetében is nehéz a pontos műfajt megadni.

A kora újkori nyilvánosság kutatása napjainkban virágkorát éli Németországban, ahol a különböző irodalomtörténeti, történeti, kommunikációtörténeti iskolák jelentős eredményei hatékonyan és inspirálóan egészítik ki egymást, s állnak össze interdiszciplináris egészé. A politikai röplapok összegyűjtése és kronologikus összegzése jól használható keresztmetszetet ad a 17. századi politikai változásokról és azok korabeli nyilvánosság előtt megjelenő jelentőségéről, ezért ez az összkép akkor is nagyon fontos, ha az internetes katalógusok és kiadványok vagy akár a VD17 kiépülése időszakában megváltoznak a kutatás körülményei, lehetőségei és kihívásai. Magyar vonatkozású események szempontjából különösen fontos ez a sajátos politikai összkép, mert így lehet felmérni az arányokat, hogy milyen aktuális kommunikációs közegbe illeszkedik az adott problémakör, vagy mennyire jelentős valóban a korszak óriási híráradatában egy-egy magyarországi fordulat. A katalógus azt is tükrözi, hogy mely események és információk épülnek be egyfajta hosszú távú emlékezetbe, jelenlébbe. Az ismeretanyag továbbélését mutatják az egyes formai megoldások, jól bevált szimbólumok újjászületései, melyek sokszor nem kulcsszavakban, hanem jellegzetes képi megoldásokban, vizuális információként kutathatóak (mint a kártyaasztal, a túl forró gőzfürdő, a hamis dallamokat játszó hegedű vagy a háború pusztításának dorbézoló lakomaként való ábrázolása; P-3210, 3211). John Roger Paas 1985-ben elindított sorozata olyan vállalkozás, mely remek kiindulási alapot teremt az újabb kutatásoknak, hiszen ennek a hatalmas forrásbázisnak az elemzése sokoldalú, interdiszciplináris forrásfeltárásokra és elemzésekre ösztökél, különösen, mert a hazai és nemzetközi kutatásban sorra jelennek meg a korszakot átértékelő monográfiák és tanulmánykötetek. Egy forráskiadás jelentőségéről nagyon fontos visszajelzés, ha újabb széleskörű kutatásnak teremt meg a kiindulási alapját.

G. ETÉNYI NÓRA

A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944. 2. kötet: K–M. Összeáll.: LAKATOS ÉVA. Bp. 2011. Országos Széchényi Könyvtár, 372 l.

Lakatos Éva bibliográfiájának most megjelent 2. kötete jellegében és felépítésében egyezik az első kötetben követett gyakorlattal (vö. MKsz. 2011: 130–132), azaz a betűrendben adott lapcímek alatt sorakoznak az adott lapra vonatkozó bibliográfiai tételek. Ezek mind új, bibliográfiailag még soha nem regisztrált tételek – a korábbi, Lakatos Éva által természetesen jól ismert és számon tartott irodalomra csak rövid utalás található a lapcímek alatt, az új anyag regisztrálása előtt. Ez elegendő a teljes körű tájékozódáshoz, de gyakorlatilag nem vesz el helyet az új anyag prezentálása elől. A sorszámozott tételekhez a kötet végén névmutató tartozik. A bibliográfia szerkezete így a lehető legegyszerűbb, de – vagy éppen ezért – praktikus, a tájékozódást jól szolgálja. Az anyag közel ötezer tételtől áll (e kötetben a 4763–9553. tételek lelhetők föl). A magyar sajtótörténeti irodalomnak e bibliográfiájáról értékelésként most is az mondható el, ami már az első kötet ismertetésekor nyilvánvaló volt: alpmű. A rendkívül elhanyagolt, nagy adósságokkal terhelt magyar sajtótörténeti kutatás egy nélkülözhetetlen kézikönyvet kap benne. Ez különösen ma hangsúlyozandó, amikor egyre szélesebb körben terjed a tévhit, hogy „az interneten minden megtalálható”. Nos, egyáltalán nem található meg minden, ma még hatalmas az a szövegóceán, amely szükségképpen kívül marad az internetes keresőrendszer szemhatárán, s amelyet gépi, automatikus kereséssel nem lehet elérni. S mivel a sajtótörténet irodalma jelentős részben magukban az egykori lapokban rejtezik (saját magukról referálnak és/vagy riválistáikról tudósítanak), ez az irodalom csak maguknak a lapoknak az átnézésével gyűjthető ki. Hagyományos, „kézi” technikával, meg nem spórolható személyes erőfeszítéssel és szorgalommal. Lakatos Éva teljesítménye abban áll, hogy sok évtized munkájával áttekintette azt a hatalmas szövegtömeget, amelyet története során a magyar újságírás hozott létre, s kigyűjtötte belőle azokat a tételeket, amelyek így vagy úgy sajtótörténeti érdekűek. (A teljes gyűjtés, terjedelmi okokból, sajnos, nem kerülhetett be e bibliográfiába sem:

az anyag egy része cédulákon marad.) Mindez, elmondva, pofonegyszerű eljárásnak látszik. De ha valaki járt már egy nagyobb könyvtár hirlaptárában, az jól tudja, a bibliográfus által átnézendő anyag oly nagy, hogy csak tonnákban mérhető. Ahhoz, hogy valaki minden lapot átpörgessen, figyelve az érdemi információkra, egy élet sem elég. S ráadásul egyáltalán nem mindegy, hogy mire figyel föl a bibliográfus. A releváns információ sokszor apró hírekben, néhány soros közleményekben búvik meg. Nem egyszer pedig az, ami önmagában kevésbé érdekesnek látszik, egy adatsorozat részeként már beszédessé válik. A szorgalom, a kitartás és a jó szem elengedhetetlen eszköz e munkában. Szerencsénkre azonban Lakatos Éva vérbeli bibliográfus, szinte életvitelszerűen végzi immár évtizedek óta ezt a munkát. Erejét és idejét ma is e célnak rendeli alá.

A bibliográfia az önzetlenség műfaja: ez minden bibliográfiára áll, de Lakatos Éva munkájára fokozottan érvényes. Magyar sajtótörténet-írás mostantól kezdve elképzelhetetlen az ő anyagfőltáró munkája nélkül.

A mostani kötet a K–M betűk anyagát adja. Némelyik lapcím alatt csak egy tétel árválkodik (ezek a lapok általában kevésbé fontos, mondhatnánk marginális újságok, folyóiratok voltak, a maguk idejében sem keltettek nagyobb érdeklődést), sokszor azonban – s éppen a fontosabb lapok esetében – tekintélyes számú tétel sorakozik egy-egy lapcím alatt. A betűrend véletlene szerint e kötetben található olyan fontos lapok irodalma is, mint a vajdasági magyar irodalom emblematikus folyóiratáé, a Kalangyáé (4793–4865. t.), a népi mozgalom lapjáé, a Kelet Népeé (5269–5330. t.), de itt van regisztrálva a kolozsvári Keleti Újság (5341–5433. t.) és az ugyancsak kolozsvári Korunk (5954–6116. t.) irodalma is. S e kötetben vehetjük szemügyre a katolikus Korunk Szava (6117–6155. t.), az avantgardista Ma (6704–6757. t.), az Illyés szerkesztette Magyar Csillag (6863–6897. t.), a Tisza István gróf érdekkörébe tartozó Magyar Figyelő (6985–7005. t.), az Ignotus által utólag a legjobb magyar napilapnak ítélt „régii” Magyar Hírlap (7122–7218. t.), a pozsonyi Magyar Hírmondó (7229–7273. t.), a fasizmusellenes szellemi honvédelem lapjaként híressé vált „régii” Magyar Nemzet (7735–7831. t.), a Pataj József

szerkesztette zsidó Múlt és Jövő (9351–9371. t.) vagy a Kassák szerkesztette, irodalmi és „világnézeti” szempontból egyaránt fontos Munka (9378–9403. t.) stb. irodalmát is. A felsoroltak nagyon különböző lapok voltak, más-más célt szolgáltak, de a maguk területén megkerülhetetlenek. S a másik véglet is regisztrálva van e kötetben. Olyan igazi különlegességnek számító lap is bekerült például a bibliográfiába, mint a Tokióban magyarul kiadott Keletázsiai Magyarország vagy a Kubai Magyar Hírlap. (Magam, őszintén meg kell mondanom, a tokiói magyar lapnak eddig még a híret sem hallottam. Ez a bibliográfia kellett ahhoz, hogy pusztá léte tudatosuljon bennem.) Lakatos Éva jó bibliográfusként nem cenzorkodik, sajtótörténettől idegen szempontok miatt nem hagy el lapokat, tételeket. Jellemző e tekintetben, hogy az illegális KMP lapjaira, nyomdáira vonatkozó írásokat (pl. 5908–5919. tételek) is rendre regisztrálja.

A közel ötezer tétel, ahogy az első kötet anyaga is, igazi kincseshánya. Nemcsak a sajtótörténetek meríthetnek belőle, de számos egyéb történeti diszciplína művelői is, az irodalomtörténészeketől a köztörténet kutatóiig. Érdemes benne meghatározott cél nélkül, pusztá „kíváncsiságból” is böngészni. Nagyon sokféle érdeklődés találhat itt kielégülést, sokféle kutató lelhet megírandó témára.

A cím „sajtótörténeti” bibliográfiát ígér, s ez így is van: sajtótörténeti anyagot kapunk. Az összefoglaló megnevezés azonban elfedi, hogy a gyűjtés kiterjed mindarra, ami e néven emlegethető. Az egykori újságírókra és szerkesztőkre éppúgy, mint a kiadóhivatali munkára, a terjesztésre vagy éppen a lapokat előállító nyomdákra. Így hol erre, hol arra kapunk anyagot, aszerint hogy a sajtótörténész vagy – többnyire – a kortárs újságírók éppen miről adtak hírt, mit mutattak be. Ez megint a számba vett anyag sokrétűségére és gazdagságára hívja föl a figyelmet. (No meg persze a kutatómunka egyenetlenségeire. Az igazán jó sajtótörténeti feldolgozás ugyanis összefoglalóan mutatja be tárgyát, egyik tevékenységi területet sem hagyja figyelmen kívül. A magyar szakirodalom azonban sajnos többnyire nem ilyen.)

A bibliográfia hozadékát a maga teljességében persze majd csak egy új, az eddigiéknél megalapozottabb sajtótörténeti monográfia érényeiben ismerhetjük föl.

Magam az elmondható sok jó után, hálásan a kapott adatokért, az inspiráló, fölfedezészámba menő anyagért, igazában csupán két dolgot tennék szavá. A adatrögzítési, gépelési hibákat, amelyek zöme persze nem is az összeállító, hanem a begépelők lelkén szárad. (Az olyan elírás, mint amilyen a 6320. tétel annotációjában található, s amely csakugyan a bibliográfus botlása, ritka. A Somogyi Könyvtári Műhely ugyanis nem „kaposvári” folyóirat, de ezt Lakatos Éva is tudja, hiszen a szegedi Somogyi-könyvtár anyagát ő maga is sokszor használta. S ugyanilyen érthetetlen tollhiba Ignotusnak Ignotus Pállal való azonosítása a 7174. tételben.) A másik, amit – nem annyira hibaként, inkább hiányként – érdemesnek tartok itt is szavá tenni: ehhez a gazdag anyaghoz nagyon elkelne egy sokrétű keresést lehetővé tevő komplex mutató. Ha maga az összeállító vagy a későbbiekben esetleg keze alá dolgozó fiatalabb kollégái kidolgoznának egy tárgyszórendszert, ez az anyag a tételszámok segítségével könnyen csoportosítható és kereshető lenne. S a mutató nem is foglalna el nagyon sok helyet. (Ezt az utolsó kötet végén még pótolni lehetne.)

A hírek szerint hamarosan várható a harmadik kötet, s készül a negyedik is. Nagy nyereség lenne, ha még idén, 2012-ben teljessé válna e nagy mű. Az Országos Széchényi Könyvtár jó ügyet támogat, amikor anyagi erejével e munka mellé áll, s vállalja a kiadás költségeit.

LENGYEL ANDRÁS

Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk.: KOVÁCS Zsolt, SARKADI NAGY Emese, WEISZ Attila. Kolozsvár, 2011. Erdélyi Múzeum Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány. 392 l.

Vannak iskolák, melyek csendesen, szinte a háttérben dolgoznak, de eredményeik olyanok, amelyeket hosszú ideig haszonnal tanulmányozhatnak az utódok. Kovács András kolozsvári művészettörténeti, művelődéstörténeti iskolája is ilyen. A 65 éves mestert köszöntő 23 írást olvasva biztosak lehetünk itéletünkben.

Milyen mester Kovács András? Emberi erényei mellett olyan, aki számos saját ötletét, megkezdett témáját folytatattatja diákjaival, szigorú olvasószere-

kesztőként, instruktorként nem elengedve azok kezét. A tanulmányok mindegyike idézi a mester egy-egy írását, igazolva állításomat. Néhány példát kiragadva említem Mihály Melinda tablóját Kolozsvár reneszánsz építészetéről, Emódi Tamás dolgozatát a nagyváradi fejedelmi palotabelsőről vagy Kovács Zsolt nyomozását a gyulafehérvári csillagda emléke kapcsán.

A mester Erdélyben él. Ott élt akkor is, amikor Erdély zártabb volt, sőt zárt. A zárt Erdélyben egyetemes művészettörténetet tanítani csak úgy lehetett, ha a folyamatos olvasás mellett állandó vágyakozásban élt az ember: eljutni egy-egy olyan műemlékhez, műtárgyhoz, amelyről oly sokat olvastunk már, és amelynek értéséhez csak a tapasztalás hiányzik. Öröm azt tudni, hogy Kovács Andrásnak végül is megadatott, hogy némelyik kedves tárgyához, helyszínéhez ellátogasson. De addig is, amíg nem lehetett, elméletileg képezte magát és diákjait, megismerve Erdélyt. Falvanként, kastélyonként, sőt annál is alaposabban, a levéltári források szintjén. Így falkutatás előtt is volt képe egy-egy műemlékről. Ezt a hármasságot – egyetemes művészettörténeti keret, elméleti alapok, forrásismeret – verte diákjai fejébe is, sikerrel.

A „források” nagyon különböző dolgot jelentenek a művészettörténészeknek: magukat az emlékeket, műtárgyakat, a térszerkezetet, a díszítő elemeket stb. De szinte mindig az írott forrásokat is. Kovács András iskolájának tagjai azok közé tartoznak, akik az írott forrást egyenrangúként kezelik a létező műtárggyal. Szemléletük valóban interdiszciplináris. Az egyes esettanulmányok tárgya mindig történeti, művelődéstörténeti összefüggésrendjében jelenik meg, sokszor komoly szaktudományos (például teológiai) kérdések megismerése és megismertetése mentén. Példaként említhetem Bálint Ágnes és Frank Ziegler írását a nagyszzebeni Rosenauer-kép átfestéséről vagy Sarkadi Nagy Emese tanulmányát a berethalmi Mária-oltár oromzati és táblaképeinek egységes, új teológiai koncepciójáról.

A tanítvány a tanártól nyerte azt a korrektséget és nyíltságot, amellyel az egyes kérdéseket nyitva meri hagyni. Ha nincsen forrás, itt a vége, és nincsen fantáziálás. Ismét Emódi Tamás tanulmányát említem, vagy Kósa Béláét a korondi középkori templomokról.

A 23 tanulmányt sokféleképpen lehet csoportosítani. A különösen sokféle forrás használata szempontjából Kovács Klára tanulmánya emelkedik ki a brassói fellegvárról, vagy említhető Flóra Ágnes fordított időrendű elemzése a kolozsvári városháza építéstörténetéről. Fontosak az olyan tárgyi csoportok is, amelyek művészettörténeti értékük mellett a társadalmi használatváltozás miatt tarthatnak számot a különös érdeklődésre; ilyenek a céhedények (Kovács Mária Márta) vagy az Úrvaicsora-abroszok (eredetileg házassági emlékek, Horváth Iringó).

Kovács András az „Erdélyi Műemlékek” sorozatban számos templom történetének, művészettörténeti értékelemzésének vázlatát adja. Tanítványai ezen templomok építésének, díszítésének, oltárainak stb. történetét mélyítik el (Weisz Attila: Ótorda; Kósa Béla: Korond; Barabás Kisanna: Székelyvécke; Kovács Zsolt: gyulafehérvári trinitárius), illetve ikonográfiai programját elemzik (Bálint Ágnes–Frank Ziegler: Nagyszeben; Kémenes Mónika: Nagyvárad, irgalmasrendiek; Sarkadi Nagy Emese: Berethalom). Hasonlóan külön csoportot alkot az egyes várak, kastélyok művészet- és művelődéstörténetének, azok egyes részleteinek a kidolgozása, időben a középkortól a 20. századig, a belső díszítéstől a kastélyparkok jelentőségének feldolgozásáig (Emödi Tamás: Nagyvárad, fejedelmi; Szász Anikó: Gyalu, Rákóczi; Bara Júlia: Nagykároly, Károlyi; Sidó Zsuzsa: Óraljboldogfalva, Kendeffy; Radu Lupescu: Vajdahunyad).

A tanulmányok tematikus csoportosításába persze további szempontok is bevonhatóak. A kötetnek hangsúlyos vonulata a középületek építéstörténeti és művészettörténeti megjelenítése; ezen túlmenően egyes szerzők városépítészeti kérdéseket is tárgyalnak (Flóra Ágnes: Kolozsvár, városháza; Bara Júlia: Nagykároly, iskola, megyeháza, a Franz Sebastian Rosenstingl tervezései; Szilágyi Orsolya: Szatmárnémeti városközpontja; Karácsony István: Marosvásárhely, Székelyföldi Iparmúzeum; Orbán János: Marosvásárhely közkútjai). A kötet ismertetési szempontjain töprengve ugyancsak választható az egyes erdélyi családok művelődéstörténeti szerepvállalása, patrónusi tevékenysége (Bethlen: Várad; Rákóczi: Gyalu; Károlyi: Nagykároly), a reprezentáció és a hatalom összefüggései: ilyen Emödi Tamásnak, Szász Anikónak és Bara Júli-

ának az előbbi zárójelben említett írásai mellett Radu Lupescu tanulmánya Vajdahunyadról, vagy a városi reprezentáció témakörében Flóra Ágnes elemzése a kolozsvári kora újkori városházáról.

A művészettörténeti tanulmányok egyik legizgalmasabb része az ismeretlen mester azonosítása. A most ismertetett kötet sem nélkülözi az ilyen eredményeket. Sarkadi Nagy Emese a segesvári Johann Reichmut, Mihály Melinda Szécsi Seres János kőfaragó, Barabás Kisanna Bőjthi Antal (Székelyvécke) tevékenységét köti egy-egy műtárgyhoz. Kovács Árpád a kolozsvári Szent Mihály-templom vagy a szatmári székesegyház falképeinek restaurátoráról, Darkó Lászlóról emlékezik meg.

Külön izgalmas krimiként olvasható Kovács Zsolt tanulmánya a gyulafehérvári trinitárius templom egykori berendezéseiről, de hasonló mondható el Kémenes Mónika írásáról is a nagyváradi irgalmas rendi templom oltárképei kapcsán. Erdély művelődése számos olyan fejezetet tudhat magáénak, amely az ott élő népek kultúrájának egymáshoz szervesülését mutatja. Pál Emese tanulmánya az örményeket krisztianizáló Világosító Szent Gergely kultuszának a nem örmény népesség körében való elterjedésével ismertet meg bennünket.

A divattá vált születésnap emlékkötetek tengeréből feltétlenül kiemelkedőnek ítélem tehát Kovács Andrásét. Megjelenésével is tudatosítja annak az életpályának az értékeit, amely nem átlagos kutatási körülmények közt épült fel, teremtett magának iskolát. A kötet megjelenésének évében a Magyar Tudományos Akadémia megérdemelten választotta külső tagjai sorába.

MONOK ISTVÁN

Schwarzfuchs, Lyse: L'hébreu dans le livre à Genève au XVIe siècle. Préface de Max Engamare. Genève, 2011. Droz/Cahiers d'Humanisme et Renaissance 96./ 262 l.

A könyvnyomtatás megjelenésének első évtizedeiben, ahogy Frédéric Barbier nevezi könyvtörténeti monográfiájában, „egy aktív kisebbség” élt az újítás adta lehetőséggel tudásának terjesztésére. Az első héber könyv 1475-ben jelent meg Reggio di Calabriában, majd Rómában és

másutt Európában. A francia nyelvterületen az első héber ábécé Lyonban, 1488-ban került ki a nyomdából, jelezve, hogy a héber, a szent nyelv tanulmányozása a humanista filológia és nyelvfilozófia érdeklődésének körébe került. A három nyelv kollégiumai (Collegium Trilingve: Róma, Leuven, Paris) alapítása után, velük párhuzamosan Johann Reuchlin (1455–1522) 1494-ben Speyerben kiadta az első, a Kabbalának szentelt elemzést (De verbo mirifico), majd Pforzheimben 1506-ban az első, keresztényeknek szóló héber kézikönyvet. A bibliai filológia műhelyei a 16. század első harmadától mindenütt a héber nyelv ismeretének iskolái is egyben. A 16. század végéig mintegy 2700 héber nyelvű kiadvány jelent meg, de héber betűs idézetek ennél sokkal több kiadványban találhatók. A héber nyelv tanulmányozása a francia területeken is számos intézményben lehetségessé vált, többek közt a protestáns akadémiákon is (Nîmes, Loudun, Montargis, Orléans, Saumur, La Rochelle).

A mai Svájc területén Bázelen adtak ki legelőször héber betűket tartalmazó könyvet (1492, Johann Amerbach); a város ekkor még a Német-római Birodalom része volt (1501-ig). 1506-tól Johann Petri és Johannes Frobenius is alkalmazott már betűket a héber ábécéből. Genf 1533-ban szakadt el Szavojától, önálló protestáns városállamként 1815-ig őrizte függetlenségét (a napóleoni idők kivéve), s 1815-ben vált a kantonszövetség részévé. Ugyanekkor vált Svájc részévé Vaud is. A héber nyelv tanítása a Vaud megyei Lausanne-ban 1537-ben kezdődött: a protestáns Schola Lausannensis a Bernből érkező Imbert Pacolet-nek alapított itt tanszéket. Számunkra, magyarok számára a legismertebb tanítványa Conrad Gessner volt. A Jean Calvin és Théodore de Bèze által 1559-ben létrehozott akadémia öt tanszéke közül az egyik a héber stúdiumoké lett, első professzora Antoine Chevallier volt.

Lyse Schwarzfuchs életműve módszeresen nyomon követi a héber betű megjelenését a 16. századi kiadványokban. Ez azt jelenti, hogy minden olyat kiadást számon tart, amelyben egy héber szót nem átírásban közölnek. Időrendes jegyzékei közül az első a párizsi (Le livre hébreu à Paris au XVIe siècle. Inventaire chronologique. Paris, 2004. Bibliothèque nationale de France), a következő a lyoni kiadványokat mutatja be (L'hébreu dans

le livre lyonnais au XVIe siècle. Inventaire chronologique. Lyon, 2008. École normale supérieure Editions, Institut d'histoire du livre [Métamorphoses du livre]). A most ismertetett könyv szerkezetében, illetve az egyes tételek leírásában tehát már bevett gyakorlatot követ.

A nyomtatott héber betűknek alapvetően három típusa volt: az askenázi (= német), a szefárd (= spanyol) és a rabbinikus vagy Rashi (az elnevezés Rabbi SHlomo Itzhaki nevére utal, ám maga Rashi sohasem használta ezt az írásformát). Ez utóbbi félkurzív betűvel nyomtatták az első, már említett könyvet Reggio di Calabriában. A genfi kiadványokban a betűkészletek Párizsból (az Estienne nyomdából, szefárd típus), Lyonból több nyomdából (szefárd és askenázi formák is) származtak, illetve az új genfi betűk Robert Estienne immáron helyi nyomdászéi voltak (rabbinikus formák). A szerző hangsúlyozza azt is, hogy a genfi nyomdászatnak nem voltak zsidó szereplői, mivel a Genfben 1281-től jelen lévő zsidóknak 1490-ben távoznuk kellett a területről, s csak a 18. század közepén tértek vissza.

Ebben a zsidók nélküli, protestáns államban az első héber betűk egy 1546-ban, Jean Girard-nál nyomtatott francia nyelvű Bibliában fordulnak elő, majd összesen 130 kiadvány jelent meg a század végéig. Nagyon érdekes ezek műfaji megoszlása: 4 ábécé, 7 héber nyelvtan, 7 héber, francia, latin Biblia, 2 szótár, a maradék 112 pedig a Johannes Tremellius által héberre fordított Calvin-féle katekizmus, illetve bibliai kommentár. A szerző ezért is emeli ki fejezetcímében is, hogy a héber ez esetben a reformáció szolgálatában használt nyelv volt. Kétségtelen, hogy a 16. század második felének legjelesebb helvét hitvallású bibliamagyarázatainak szerzői névsorát találjuk a felsorolt kiadványokon Jean Calvintól Immanuel Tremelliusig, Martin Bucertől Johannes Oecolampadiusig.

Lyse Schwarzfuchs rövid életrajzzal mutatja be a 19. század nyomdászát, akinek műhelyében a könyv tárgyát képező időszakban héber betűt használtak, és ugyanígy a könyvek szerzőit is. Kiemeli, hogy a 19. század nyomdászból mindössze egy volt genfi származású, Matthieu Berjon. A héber betűk használatában a legjelentősebb nyomdász kétségtelenül a párizsi hugenotta, Robert Estienne volt.

A 20 megnevezett és bemutatott szerző közül

is csak Pierre Chevalier genfi, Pierre Viret pedig a szomszédos Vaud megyéhez kötődik. Az össze többi szereplője a könyvnek valahonnan exulánsként érkezett: francia hugenották, elzászi, németalföldi, szavojai, itáliai és angliai nonkonformisták, akik vallási türelmet reméltek Genfben, de mindenképpen lehetőséget protestáns elveik kinyilvánítására.

Az egyes nyomtatványok leírásában Schwarzfuchs asszony a nemzetközi szabványokat követi, rövid utalással a könyv tartalmára, illetve mindig pontosan megjelölve azokat a helyeket, ahol a nyomdász héber betűket használt. A kötet azáltal is nagy segítséget nyújt, hogy a számba vett kiadványok jelentősebb európai gyűjteményekbeli lelohelyét is feltünteti.

MONOK ISTVÁN

Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Hrsg.: Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER. Bremen, 2012. Edition Lumière Bremen / Presse und Geschichte – Neue Beiträge 63./ 288 l.

A Tatán 2010. június 2–6. között megrendezett azonos című konferencia előadásait tartalmazó kötet tanulmányainak kiindulópontját az a tény képezi, hogy Buda, Pest és az egyesített Budapest a 18. századtól a 20. század elejéig – bár az egyes nemzetiségeket tekintve ez idő alatt változó arányban – többnyelvű és multikulturális város(ok) volt(ak). Az elmagyarosodás folyamata az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő évtizedekben indult meg jelentős mértékben. A konferencia egy sorozat részeként zajlott le, melynek keretében korábban Pozsony, Nyugat-Magyarország és Burgenland, a Szepesség és Erdély esetében vizsgálták, milyen szerepet töltött be a német nyelv a német irodalom, tudomány és kultúra közvetítésében. A kérdésvetések között különös hangsúly helyeződött a közvetítők nyelvi és nemzeti identitásának kérdésére.

A nyelvi problémákkal kapcsolatos részben Vizkelety-Ecsedy Judit tanulmányában a könyvtermés nyelvi és számbeli megoszlását elemzi Buda és Pest esetében a 18. században, kimutatva a latin nyelvű nyomtatványok visszaszorulását először a német, majd fokozatosan a magyar

nyelvűek javára. Leszögezi ugyanakkor, hogy a nyomtatványok nyelvi megoszlása nem a városok lakosságának nyelvi arányát tükrözi, mivel a nyomdák az egész magyarországi olvasóközönség számára termeltek.

Maria Stassinopoulou ismerteti a Magyarországon kereskedőként letelepedett, könyvgyűjtőként is említést érdemlő felvilágosult tudós Georgios Zaviras (1744–1804) műfordítói (magyarból görögre, illetve németből latinra), kiadói és oktatói munkásságát, amellyel nagy mértékben hozzájárult az újjörög nyelv normalizálódási folyamatának előrehaladásához.

Manfred Michael Glauning, a kötet egyetlen priméren nyelvészeti témájú írásának szerzője a pesti Józsefváros alsóbb néprétegeiben a 19. század második felében beszélt német nyelvjárást mutatja be egy, a Don Juan-történetet feldolgozó bábjáték szövegének segítségével, amelyet fontos kordokumentumként Gragger Róbert 1925-ös kiadása tett hozzáférhetővé.

Az egyházi viszonyok köré csoportosított írások közül az első Gerhard Hausmanné, aki Georg Bauerhofernek (1806–1864), az első budai evangélikus lelkésznek 1835-től 1849. május 25-éig, Budának a honvédsereg általi elfoglalásáig vezetett naplójával, valamint a lelkésznek az őt támogató segítő Maria Dorothea hercegnővel, József nádor harmadik feleségével folytatott levelezésével foglalkozik.

Az előző tanulmányhoz szorosan illeszkedik Bauerhofer lelkésszel való szoros kapcsolata miatt a Karl Schwarz írásában bemutatott Maria Dorothea (1797–1855) württembergi hercegnő, aki Erzsébet királyné (Sissi) mellett a Habsburg-házba házasság útján bekerült azon személyek egyike, akik pártfogásukkal segítették a magyarokat. Az ő pietista ismeretségeinek felvázolása ad alkalmat a szerzőnek a magyarországi protestantizmus 19. századi történetének ismertetésére.

Az irodalomtörténeti „szekció” első írása Ötvös Péteré: bemutatja a „Szabács viadala” címmel közismertté vált, vitatott hitelű, csonka, Mátyás király és a magyarok hősi tetteit dicsőítő históriás éneket mint magyar nyelvemléket, valamint annak 1871-es felfedezése kapcsán a magyar irodalomtörténet-írás atyjaként számon tartott, német anyanyelvűként született Toldy

Ferenc magyarrá válásának folyamatát művein és levelezésén keresztül; kapcsolódási pontot találva ezzel a 15. és a 19. századi magyar irodalomtörténet között.

Andrea Seidler először összefoglalja Georg Praynak, kora elismert történészének karrierútját, majd álnéven való állásfoglalását abban a vitában, mely a meglehetősen sikertelen, Franz Joseph Sulzer nevű pályatársának útleírásaként álcázott, valójában azonban a magyarországi elmaradott rendszert vallási és kulturális szempontból felvilágosult kritikával illető brosúrájával kapcsolatban bontakozott ki.

Tarnói László a 18. század végi kortárs német vélekedésekkel szemben bebizonyítja, hogy a magyarországi német nyelvű irodalom nem elmaradottabb az európainál, s hogy a magyarországi német nyelvű színjátszás és a periodikumok hatalmas részt vállaltak fordításaikkal, ismertetéseikkel – hasonló magyar fórumok híján – a magyar irodalom népszerűsítésében. Ezzel a magyar reformkor előfutárai voltak, amelyben – csak megjegyzem – ezek a lehetőségek már adottak voltak, a német nyelvű kultúra magyarországi terjesztői azonban továbbra is aktívak maradtak egészen a 19. század végéig.

Wynfried Kriegleder írása túlmutat a Karl Maria Kertbenyről műfordításai révén eddig a köztudatban élő képen, rávilágít a közelmúltban megjelent néhány olyan tanulmányra, melyek a hagyatékában található utalások és eddig figyelmen kívül hagyott publikációi alapján Kertbenyt eddig kevésbé ismert oldaláról, egyrészt a homoszexualitás mint nemi identitás egyik első elismerőjeként, másrészt az osztrák származású amerikai kalandregényíró, Charles Sealsfield (tkp. Karl Postl) népszerűsítőjeként állítják elének.

Deréky Pál a mecénás, író és irodalomtörténész Hatvany Lajos pályaképét rajzolja fel, különös figyelmet szentelve Adyhoz, a költőhöz és Adyhoz, az emberhez fűződő bonyolult viszonyának.

Ernst Seibert a költő, író, esztéta Balázs Béla sokáig kevésbé ismert meséire és ifjúsági regényeire hívja fel a figyelmet, melyek közül néhányat meg is filmesítettek még Balázs emigrációs éve alatt a Szovjetunióban.

A magyar származású esszéista, író Arthur Holitscher pályáját „Lebensgeschichte eines

Rebellen” című 1925-ben megjelent önéletrajza alapján ábrázolja Kordics Noémi; kezdve az író budapesti gyermekkorán és gimnáziumi évein egészen bécsi, müncheni és berlini éveig bezárólag (de Holitscher járt a Szovjetunióban, Palesztinában és Amerikában is, sőt úti élményeit kötetekben meg is örökítette), kora legjelentősebb íróinak, irodalmi, színházi életének közegében felvázolva az örök vándor identitáskeresését. Ennek a tanulmánynak az utolsó előtti, az identitáshelyzeteket vizsgáló fejezetben lenne inkább a helye.

A kulturális intézményekkel (könyvkereskedelem, színház, sajtó) foglalkozó fejezetben Monok István a 18. század elején a török uralom alól éppen felszabadult Budára és Pestre bevándorolt német könyvesbolt-tulajdonosok és könyvkötők árujegyzékeinek és leltárlistáinak a rekonstruálása révén mutatja be, milyen típusú és milyen nyelvű könyveket árusítottak a német nyelvű, főleg a szegényebb réteghez tartozó vásárlóknak, kézműveseknek és kereskedőknek.

János-Szatmári Szabolcs a 18. század végi német nyelvű vándorszínészcsoportok mozgásterének (Bécs, Eszterháza, Pozsony, Sopron, Prága, Győr, Pest-Buda, Temesvár, Kolozsvár, Nagyszében, Újvidék) és a színházak repertoárjának felvázolásával érzékelteti, milyen hatással lehetett II. József felvilágosult abszolutizmusa a színházon keresztül a polgárság nevelésére.

Míg Nyugat-Európában a szaklapok látták el a felvilágosult gondolatok terjesztésének feladatát, addig Magyarországon ezt a Schedius Lajos által szerkesztett, rövid életű *Zeitschrift von und für Ungern* (1802–1804) vállalta, a kiadó apósa, Windisch Károly Gottlieb által megteremtett integráló, általános témájú, referáló, de nem különösebben kritikus hangvételű orgánum, az *Ungrisches Magazin* (1781–1798) példáját követte – tudhatjuk meg Blaskó Katalin tanulmányából.

A kulturális kapcsolatokat és identitáskérdéseket tematizáló fejezet első írása Verók Attilától származik, aki a hallei Franckesche Stiftungen könyvtárában a 90-es években elkezdődött nagy projektnek, a hungarikaanyag felmérésének eddigi eredményeit összegzi. Ezzel kapcsolatos részpublikációk már megjelentek, de a sokrétű dokumentumegyüttes (portrék, térképek, látképek, könyvek) katalogizálása és feldolgozása még várat

magára; ezt segítené elő magának a gyűjteménynek a teljes digitalizálása.

Wolfgang Müller-Funk Friedrich Schlegelről szóló írása egy olyan kutatási projekt része, melynek során két vezető kutató, Wendelin Schmidt-Dengler és Edith Sauer – utóbbinak szenteli írását a szerző – sajnálatos módon eltávoztak az élők sorából. Müller-Funk az 1808-ban frissen katolizált Schlegel irattöredékeiből rekonstruálja a napóleoni háborúk miatt 1808 augusztusától decemberéig Pesten és Budán élő nagy romantikus író és filozófus elképzeléseit az Osztrák Királyság és Európa újrendezéséről és benne Magyarország sorsáról. Megemlíthető, hogy Schlegelt foglalkoztatta a magyarok eredete, de a magyar nyelv szerkezete nem nyerte meg tetszését.

Király Edit Johann Georg Kohl Duna-menti utazásainak tapasztalatait összefoglaló könyvének két megjelent variánsát (1842 és 1854) teszi vizsgálatá tárgyává. A dunai gőzhajózás megindulása után egyre-másra megjelenő útleírásoktól abban tér el Kohl műve, hogy ő nem a folyó mellett lévő városok, tájak műemlékeivel, természeti szépségével foglalkozik, hanem az emberekkel, az ő mentalitásukkal; nála a folyó nem apropó a múltba való visszatekintésre, hanem a nemzetek közti, a jövőbe mutató összekötő kapocs.

A különböző identitáshelyzeteket vizsgáló fejezetben Szilágyi Márton szociolingvisztikai tanulmányában rekonstruálja Kazinczy „Fogságom naplója” alapján a Martinovics-szövetkezés elitélt és kivégzett résztvevőinek utolsó beszélgetéseit, illetve non verbális megnyilvánulásait (füttyülés); előbbieket a kor Magyarországon lehettek társadalmi hovatartozástól függően latin, német, francia és magyar nyelvűek.

Varga Péter magyarországi születésű zsidók német nyelvű önéletrajzaiból kiindulva summázza azt, hogy a gyermekkor éveit – legyenek azok nagyvárosi vagy vidéki miliőben eltöltötték – a védettség, az idill képeit hordozzák magukban, s az általuk használt német nyelv metanyelvként a magasabb színvonalon álló kulturális közösséghez való tartozás jele.

Peter D. Forgács a Jókai „Szaffi” című novellája nyomán készült, ifj. Johann Strauss által megzenésített „A cigánybáró” című operett librettójának többször átírt, németre fordított és több változatban előadott verzióiban közvetített osztrák- és magyarképet veti össze. Arra a következtetésre jut, hogy mindkét népben éltek téves képek a másikról, mindkettőt eltérő értékek vezérelték, és ezek nehezítették egymás megértését és elfogadását.

A kötet végén kaptak helyet az egyik tematikus csoportba sem besorolható írások. Kovács József László, aki 14 évig a budaörsi helytörténeti múzeumot vezette, a budaörsi német lakosság történetét és szokásait ismerteti – sok esetben kéziratoss források alapján – az 1946-ot, a német lakosság kitelepítését megelőző évszázadokból.

Az első magyar óvoda megteremtőjének, Brunsvik Teréznek, a magyarul soha helyesen meg nem tanuló, de magyar érzelmű grófnőnek az életpályáját mutatja be Lipóczi Sarolta Brunsvik Teréz eddig kiadatlan naplóit és feljegyzéseit is forrásul felhasználva.

Czibula Katalin egy, a konferencia helyszínéhez, Tatához kötődő kultúrtörténeti érdekességről számol be. A gróf Esterházy Miklós megbízásából építtetett és 1889-ben megnyitott, majd 1913-ban családi okokból lebontásra ítélt tatai kastélyszínházat rekonstruálja dokumentumok alapján. Külön érdekessége még írásának a színház történeti vonatkozásokon túl annak az információnak a közkinccs tétele, hogy az arisztokrata mecénás Gustav Klimttel, az osztrák szecesszió meghatározó festőjével a színházat belülről ábrázoló festményt is készítettett.

A szerzők legújabb kutatási eredményeit közlétező írások időbelileg igen széles spektrumot fognak át, a 18. századtól a 20. század közepéig terjednek. A város(ok) többnyelvűségét sok szempontból vizsgáló tanulmánykötet a „brémai” sorozattól (Presse und Geschichte – Neue Beiträge) megszokott színvonalon, jól szerkesztve és szép nyomdai kivitelezésben látott napvilágot.

RÓZSA MÁRIA